

Тема 1.1. Визначення геополітики: ідеологія або наука

1.1.1. Дефініція геополітики

Як Ви розумієте поняття «геополітика»?

Сьогодні геополітика викликає підвищений інтерес майже повсюдно, особливо в Східній Європі. Ренесанс геополітики зовсім не означає повернення до старих концепцій, багато з яких пов'язані з достатньо негативними асоціаціями. Пильна увага до теорії Маккіндера, передвоєнним концепціям «Серединної Європи», історії колоніальних концепцій геополітики в цілому, до всього позитивного, що в них містилося, поєднується з пошуками нових підходів і спробами побудувати нову теоретичну основу геополітики. Не дивлячись на те, що термін «геополітика» вельми часто використовується в політичній риторичі, не всіма усвідомлюється, які джерела, моделі і кодекси стоять за цим терміном. Небезпека сприйняття геополітики тільки як ідеології просторового розширення так же велика, як і небезпека її ігнорування.

Геополітика часто вдається до пояснення як зовнішньої, так і внутрішньої політики держав з погляду географічних чинників: характеру кордонів, забезпеченості копалинами і іншими природними ресурсами, острівного або сухопутного розташування, клімату, рельєфу місцевості і т.д. Ключовим системоутворюючим відношенням в геополітиці ще більшою мірою, ніж в географії, довгий час була відстань у фізичному і географічному просторі. Традиційну геополітику можна розглядати як науку про вплив геопростору на політичні цілі і інтереси держави. Поступово геополітика перейшла до складнішого розуміння простору як середовища, що перетворює економічні, політичні і інші відносини між державами. Із зростанням взаємозалежності в світі все велику значущість в геополітичному аналізі придбав характер міждержавних відносин і його взаємодії з геопростором, яке ставало вже не тільки поляризованим навкруги центрів сили, але все більш стратифікованим, ієрархічно організованим.

Самовизначення геополітики як науки має свою історію. Рудольф Челлен, автор терміну «геополітика», визначав її як «**доктрину, що розглядає державу як географічний організм або просторовий феномен**».

Метою геополітики, на думку її родоначальників, є усвідомлення фатальної необхідності територіальних захоплень для розвитку держав, оскільки «простір вже розділеного світу може бути відвойований однією державою в іншій лише силою зброї».

Чи згодні Ви з наведеним твердженням?

Провідний німецький геополітичний журнал «Zeitschrift fur Geopolitik» («Журнал геополітики»), заснований Карлом Хаусхофером, дав наступне визначення, найбільш, до речі, часто цитоване в роботах по геополітиці: «Геополітика є наука про відносини землі і політичних процесів. Вона ґрунтується на широкому фундаменті географії, перш за все географії політичної, яка є наука про політичні організми в просторі і про їх структуру. Більш того, геополітика має на меті забезпечити належними інструкціями політичну дію і додати напрям політичного життя в цілому. Тим самим геополітика стає мистецтвом, саме — мистецтвом керівництва практичною політикою. Геополітика — це географічний розум держави».

В тому ж приблизно дусі, але з деякими важливими додатковими акцентами геополітика визначається і Отто Мауллем. Геополітика, вважає він, має своїм предметом державу не як статичну концепцію, а як живу істоту. Геополітика досліджує державу

головним чином в його відношенні до оточення — до простору і ставить за мету розв'язати проблеми, що витікають з просторових відносин. Її не цікавить, на відміну від політичної географії, держава як явище природи, тобто її положення, розміри, форма або кордони як такі. Її не цікавить держава як система економіки, торгівлі або культури. З погляду геополітики простий аналіз держави (фізичний або культурологічний), навіть якщо він має відношення до простору, залишається статичним. Область геополітики, підкреслює Маулль, — це просторові потреби і вимоги держави, тоді як політичну географію цікавлять головним чином просторові умови його буття. Заключаючи, Маулль ще раз відзначає принципову відмінність між політичною географією і геополітикою: перша задовольняється статичним описом держави, яка може також включати вивчення динаміки минулого його розвитку; друга ж є дисципліна, що зважає і оцінююча дану ситуацію; геополітика завжди націлена на майбутнє.

Карл Хаусхофер визначав геополітику як вчення «про географічну обумовленість політики». В іншому місці Хаусхофер спільно з Еріхом Обітницею, Отто Мауллем і Германом Лаутензахом характеризував геополітику як «вчення про залежність політичних подій від землі». В меморандумі «*Геополітика як національна наука про державу*», що з'явилася у зв'язку зі встановленням нацистського режиму в Німеччині, геополітика визначалася як «вчення про взаємостосунки між землею і державою». В «Журналі геополітики» геополітика характеризувалася як «наука про політичну форму життя в життєвому просторі в її залежності від землі і обумовленості історичним рухом». Спільно з видавцем «Журналу геополітики» Куртом Во-вінкелем Хаусхофер відзначав, що сама геополітика є не «наукою, а підходом, шляхом до пізнання». Деяко пізніше Вовінкель написав статтю під заголовком «*Геополітика як наука*». Альбрехт Хаусхофер оголосив суттю геополітики «взаємовідношення між оточуючим людиною простором і політичними формами його життя».

В «Словнику філософських термінів» геополітика характеризується як «вчення про залежність політичних подій від особливостей поверхні землі, простору, ландшафту, держави». Американський дослідник Л. Крістоф вважає, що геополітика покриває область, паралельну і лежачу між політичною наукою і політичною географією. Визнаючи всі труднощі визначення геополітики, Крістоф, проте, ризикує зробити це. «Геополітика, — вважає він, — є вивчення політичних явищ, по-перше, в їх просторовому взаємовідношенні і, по-друге, в їх відношенні, залежності і впливі на Землю, а також на все ті культурні чинники, які складають предмет людської географії... в її широкому розумінні. Іншими словами, геополітика є те, що етимологічно пропонує саме це слово, тобто географічна політика; не географія, а саме політика, географічно інтерпретована і проаналізована відповідно до її географічного змісту. Як наука проміжна вона не має незалежного поля дослідження. Останнє визначається в поняттях географії і політичної науки в їх взаємозв'язку». Крістоф вважає, що не існує принципової різниці між геополітикою і політичною географією як в самій області дослідження, так і в методах дослідження. Єдина реальна відмінність між тією і іншою полягає, на його думку, в акценті і фокусі уваги. Політична географія, будучи переважно географією, робить акцент на географічних явищах, даючи політичну інтерпретацію і аналіз політичних аспектів. Геополітика, будучи переважно політикою, навпаки, концентрує свою увагу на політичних явищах і прагне дати географічну інтерпретацію і аналіз географічних аспектів цих явищ.

В рамках самої геополітики розрізняють два достатньо чітко позначені напрямки:

геополітика приписуюча, або доктринально-нормативна (до неї можна зарахувати, не боючись помилитися, всю німецьку школу, пов'язану з ім'ям Хаусхофера);
геополітика оцінно-концептуальна (типові представники — Маккіндер, Спикмен, Коен).

Виразну грань між тією і іншою не завжди, звичайно, можна провести, але все таки вона існує, як існує в більш загальному вигляді між нормативною і концептуальною політичною наукою.

В сучасній політичній і довідковій літературі поняття «геополітика» трактується деколи настільки широко і багатопланово, що в результаті вона позбавляється специфічних рис, що роблять всяку область дослідження науковою дисципліною. Геополітика використовується для оцінки міжнародно-політичних позицій держав, їх місця в системі міжнародних відносин, умов їх участі в військово-політичних союзах. Важливе значення надається дослідженням комплексу економічних, політичних, військово-стратегічних, екологічних, ресурсних та інших питань, що грають важливу роль в збереженні або зміні загальносвітового і регіонального балансу сил.

Зрозуміло, в тій чи іншій мірі всі перераховані аспекти мають відношення до геополітики, але в цьому випадку не може не виникнути питання: чим же геополітика відрізняється від загальнотеоретичних досліджень міжнародних відносин і зовнішньої політики, що також розглядає всі ці питання? Мало що прояснюють в цьому значенні і енциклопедичні роз'яснення, що існують. Енциклопедія Britannica, наприклад, посилаючись на думки авторитетів, зв'язує геополітику з використанням географії на користь урядів. Найпоширеніша точка зору така: геополітика служить визначенню національної політики з урахуванням чинників дії на неї природного середовища. В енциклопедії Americana геополітика розглядається як наука, що вивчає і аналізує в єдності географічні, історичні, політичні та інші взаємодіючі чинники, що роблять вплив на стратегічний потенціал держави. Радянський Філософський енциклопедичний словник (1989) визначає геополітику як західну політологічну концепцію, згідно якої «політика держав, особливо зовнішня, в основному є приреченою різними географічними чинниками: просторовим розташуванням, наявністю або відсутністю певних природних ресурсів, кліматом, густиною населення і темпами його росту і т.п.»

Не дивлячись на надзвичайну різноманітність тематики, підходів, територіального обхвату геополітичних досліджень, в них можна виділити загальне ядро, що включає аналіз залежності між будь-якими змінами в окремих країнах і регіонах (в структурі господарства і його ресурсозабезпеченості, впровадженні нових технологій в економіці взагалі і військового виробництва особливо, телекомунікаційних зв'язках, кількості і якості населення, його політичній і ідеологічній згуртованості і т.д.) і зовнішньополітичними і стратегічними проблемами. Раніше в число «незалежних змінних» геополітичного аналізу входили головним чином такі традиційні параметри, як географічне положення, наявність і обмеженість мінерально-сировинних та інших природних ресурсів, особливості території країни (рельєфу, мережі гідрографії, віддаленості від меж життєво важливих центрів та ін.). Значення цих чинників змінилося, але вони далеко не повністю втратили свою роль. Геополітика як наука головну свою увагу направляє на розкриття і вивчення можливостей активного використання політикою чинників фізичного середовища і вплив на неї на користь військової, економічної і екологічної безпеки держави. В сферу ж практичної геополітики входить все, що пов'язане з територіальними проблемами держави, її кордонами, з раціональним використанням і розподілом ресурсів, включаючи і людські.

Виходячи з вищевикладеного, геополітику можна визначити як галузь знання, вивчаючу закономірності взаємодії політики з системою неполітичних факторів, що формують географічне середовище (характер розташування, рельєф, клімат, ландшафт, корисні копалини, економіка, екологія, демографія, соціальна стратифікація, військова потужність).

Геополітика традиційно підрозділяється на фундаментальний і прикладний розділи; причому останній, іноді званий **геостратегією**, розглядає умови ухвалення оптимальних політичних рішень, що зачіпають вище перелічені чинники.

1.1.2. Проблема науковості геополітики. Геополітика в системі знання

Теоретично геополітика може виступати в двох іпостасях — як наука, що пізнає закономірні зв'язки між географічними умовами і політикою, і як ідеологія, тобто як засіб, реабілітуючий досягнення, здійснення, збереження, зміцнення і зростання влади. Необхідно встановити практично, по-перше, в якій іпостасі геополітика реально існує, по-друге, чи може геополітика взагалі бути наукою.

Як ідеологія геополітика може використовувати будь-які аргументи, пов'язані з географічним середовищем, без жодної системи — лише б якомога більш ефектно виправдати ті або інші політичні акції. В цьому плані геополітика складає лише специфічний компонент ідеології взагалі — її «географічну» частину.

Як наука геополітика повинна бути вільною від необхідності як би там не було виправдовувати яку-небудь владу в будь-яких її виявах. Влада може скористатися плодами геополітики як науки, перетворивши її висновки в ідеологеми. Проте це далеко не єдине застосування досягнень геополітики. Звичайно, найпомітніші і значні прикладні наслідки геополітики може мати саме на рівні влади, але, як всяка наука, вона може бути корисною пізнанню як такому. В цьому плані геополітика може отримати універсальне освітнє і дослідницьке значення.

В цілому ряді власних модифікацій геополітика намагається прослідити зв'язок між двома абсолютно далекими один від одного групами стихій — географічними стихіями і стихіями людської суб'єктивності, що виражається в хаосі політичних рішень. І політика, і географія самі по собі є феноменами хаотичними: географія включає взаємодію самих різнорідних сил — геологічних, космічних, соціальних і т.д., політика є істинним виразом непередбачуваності і ірраціональності людської природи, що підказує абсолютно несподівані рішення в нескінченно багатообразних політичних ситуаціях. Геополітика ж прагне знайти строгий закономірний зв'язок між вказаними феноменами. Така сміливість пізнавальних претензій геополітики ставить її в один ряд з філософськими дисциплінами.

Якщо розглядати геополітику як частину **філософії історії**, то на її долю випадають всі сфери історичної випадковості, оскільки саме географія і політика вносять в історичний процес випадковість: географія — тому що її закони носять абсолютно інший характер, ніж закони людських відносин, політика — тому що вона є граничним виразом суб'єктивного свавілля в цих відносинах. Якщо розглядати геополітику як частину **філософії політики**, то, по-перше, слід зазначити самі загальні закономірності і самі глобальні проблеми політики, а також планетарний феномен в контексті більш загальних проблем історії людства. Нарешті, якщо розглядати геополітику як частину **філософії природи**, її специфічним предметом стає залежність природи від непередбачуваної активності людини — істоти природної, але яка відділилася від природи і перетворює саму основу власного життя відповідно до примх своєї, часто ірраціональної, волі.

Міркування геополітичного характеру про розширення меж і приєднання нових земель мирними і військовими засобами на підставі попередньої порівняльної оцінки реальної потужності держав, про збереження панування над знов придбаними територіями за допомогою створення колоній, перенесення туди столиць і їх ізоляції від впливу сусідніх країн, про створення регіональних військово-стратегічних альянсів зустрічаються ще в роботі «Государ» італійського мислителя і політичного діяча XVI століття Нікколо **Макіавеллі**. Необхідно також вказати на класичні роботи по міжнародних відносинах прусського історика і генерала Карла **Клаузевіца** (XIX в.), які підкреслювали необхідність виходу держави з небезпечного положення з позиції сили. Державознавство також внесло свій внесок у формування геополітики. В кінці XIX — початку XX століть при

дослідженні тріади атрибутів держави «територія — населення — влада» багато державознавців віддавали пріоритет території. Значний німецький державознавець Георг Еллінек, зокрема, вважав: «Територія, як елемент держави, має вирішальний вплив на весь життєвий процес держави». Широку популярність отримала циклічна теорія розвитку держав, методологічною основою якої є органістська концепція еволюції суспільства.

Традиція геополітичного аналізу міжнародного стану тісно пов'язана з історією виникнення і розвитку західної *політичної географії*. Їх формування йшло паралельно і пов'язано з іменами одних і тих же вчених і політиків. «Це... течія, що брала участь в народженні політичної географії, є... традиційним: саме воно стало результатом військової думки і має відношення до стратегії», — вважає відомий французький географ П. Клаваль.

Характеризуючи відмінність геополітики від політичної географії, один з учнів і послідовників К. Хаусхофера — Отто Шефер — писав: «Політична географія є наукою про простір. Тому політична географія направлена на минуле, тоді як геополітика направлена на теперішній час. Політична географія розкриває картину того, як простір впливає на державу і, якщо так можна виразитися, поглинає його. На відміну від цього геополітика вивчає питання про те, як держава долає умови і закони простору і вимушує його служити наміченим цілям».

Політична географія, як відомо, хронологічно передувала геополітиці, хоча її зародження також пов'язано з епохою Великих географічних відкриттів. Необхідно було систематизувати величезну кількість даних, описати нові землі, характер політичних правлінь і т.п. Йшлося, таким чином, про створення політичної карти світу. Іншими словами, політична географія була тоді як би «реєструючою» наукою. Визначаючи співвідношення між цими двома напрямками, на цю особливість вказували і самі геополітики.

У фундаментальній праці під редакцією К. Хаусхофера «Основи, ество і цілі геополітики» наголошувалося, що політична географія «набагато більше задовольнялася, хоча і не повинна була задовольнятися, чисто реєструючою роботою».

На заході в політичній географії довгий час бачили всього лише напрям, що вивчає просторові аспекти політичних процесів, що, по суті, виводило її з сфери географії. До довгого ряду такого роду визначень відносяться і багато дефініцій, дані порівняно недавно: на думку Р. Касперсона і Дж. Мінґи, політична географія — це просторовий аналіз політичних явищ, До. Коксу, Дж. Рейнолдса і С. Роккана — «розміщінчеський підхід до вивчення влади і конфліктів», Р. Беннетта і П. Тэйлора — «політичні дослідження з просторової точки зору». Геополітик Х. де Блай назвав предметом політичної географії лише просторові аспекти міжнародних відносин, ще більше звуживши його. Більш конкретні визначення, в яких ціллю політичної географії названо вивчення політичних одиниць, тобто, перш за все, держави. Всі ці визначення, так чи інакше, спираються на опубліковані на початку 50-х рр. роботи крупного американського географа Р. Хартшорна, що прочитав задачею політичної географії вивчення політичних одиниць (районів), що задаються державними або політико-адміністративними кордонами, а також просторової схожості і відмінностей між такими одиницями. Так, С. Коэн і Л. Розенталь, Дж. Филдинг визначали політичну географію як науку про динаміку і просторові вияви політичного процесу, під яким вони розуміли дії, направлені на встановлення і підтримку контролю над політичною одиницею. Н. Паундс вказував, що предмет політичної географії — держава з погляду його генезису, еволюції, забезпеченості ресурсами, обумовленості конкретних географічних форм. Вслід за К. Риттером і А. Геттнером Хартшорн і його послідовники фактично закликали своїх колег до вивчення політичної диференціації простору, причому лише диференціація де-юре, вважаючи, що тільки юридично закріплені політичні одиниці об'єктивні. Тим самим

політична географія перетворювалася на «політичну хорологію». Відмова від принципу історизму, а нерідко і від дослідження причинно-наслідкових зв'язків привела політичну географію до застою в теорії, а потім і до упадку в цілому. Ряд географів прагнув «географізувати» політичну географію, знайти їй таку «екологічну нішу» серед наук, де вона не могла б бути підміненою. Для цих географів типова точка зору Дж. Прескотта, що прочитав, що політична географія вивчає географічні наслідки політичних рішень, а також географічні чинники, враховані при ухваленні таких рішень. Дещо раніше група видних американських географів визначила політичну географію як науку, що вивчає взаємодію географічних ареалів і політичних процесів.

В цілому, політична географія займається дослідженням закономірностей формування політичного простору, тобто системи таких просторових умов, які безпосередньо задані політичними рішеннями. Як видно, політична географія і геополітика мають різну спрямованість, хоча найтісніший зв'язок цих дисциплін заперечувати не можна. Цей зв'язок виявляється у відомій синхронності їх розвитку. Нові віяння в рівному ступені торкаються обох наук, що виявилось, зокрема, в майже одночасному виникненні антропологічних і гуманістичних установок політичної географії і геополітики. Так, Р. Хартшорн головною задачею політичної географії вважав пошук співвідношення між «доцентровими» і «відцентровими» силами, діючими в кожній державі і сприяючими його цілісності і могутності або дезинтеграції. На думку Хартшорна, політико-географ повинен також виявити ту «ключову ідею», без якої державі не вдалося б зберегти лояльність більшості громадян. Разом з тим геополітику можна вважати дисципліною, яка узагальнює дані політичної географії.

1.1.3. Геополітика і екзистенціальна географія

Екзистенціальна географія веде своє походження з гуманістичної географії, установки якої нерідко використовувалися і геополітиками останніх десятиріч. Гуманістична географія ставить основною задачею вивчення устремлень, цінностей і цілей соціальних груп і окремих людей залежно від їх положення в геопросторі. В політичній географії гуманістичний напрям знайшов віддзеркалення в концепції життєвого, або освоєного, простору, визначуваного як сфера безпосереднього досвіду, попереднього ухваленню людиною раціональних рішень і детермінуючого його мотивацію. Прихильники цього підходу вважають фундаментальною категорією геополітики відчуття самоідентифікації з територією, обладнання до якої-небудь соціально-територіальної спільності, «державну ідею» (тут, як ми бачимо, відбувається повернення на новому витку до класичних положень Хартшорна), історичний досвід життя в общині і громадського самоврядування.

В прикладній геополітиці підходи гуманістичного напрямку застосовуються, зокрема, при вивченні прикордонних зон, політичного минулого інших територій за допомогою оновленої концепції «політичного ландшафту». Під ним розуміється віддзеркалення нинішньої і минулої політичної приналежності території в характері землекористування, плануванню і архітектурі будівель, поселень, пам'ятниках, вигляді вулиць і площ. Елементи-символи політичного ландшафту впливають на соціалізацію людей і формування регіоналізму.

Хоча геополітика має справу з простором і географічними чинниками, її не можна вважати строго позитивною природною наукою. І в об'єктивно існуючих текстах геополітики, і в ідеальних задачах цієї дисципліни ми знаходимо прагнення виявити духовні основи просторового життя і політичних рішень. Геополітика, часто претендуючи на статус прагматичної науки, сама по собі вельми далека від чистого прагматизму: вона вільно або мимовільно одухотворяє не тільки континентальні і океанічні маси, які в геополітичних теоріях знаходять власну імперативну активність і стають безпосереднім вмістищем духу, але і саму політику, яка з прозаїчного управління, рішення поточних

задач і задоволення самолюбності керівників перетворюється на знаряддя планетарної боротьби, визначальної долі світової цивілізації. В суперечність з такого свого роду романтизмом вступає редукаціоністський пафос більшості геополітичних концепцій — їх автори бачать особливий політ думки в зведенні причин багатобразного руху народів до характеру їх місце розташування. Завдяки цій суперечності геополітика вироджується або в умогляд окультного характеру, або в позитивістський статистичний облік фрагментарної залежності географії і політики.

Подібна доля може минути геополітику тільки в тому випадку, якщо її представники не ігноруватимуть бутуючий, екзистенціальний чинник свого аналізу. Геополітика по своїй суті і по своєму відвічному задуму є екзистенціальною наукою, частиною екзистенціальної географії, яка розглядає цілісність буття людських спільностей з погляду лежачого в основі цих спільностей об'єднуючого і надихаючого значення, а також того, як це значення позначається в характері часу і простору їх існування.

Ми не можемо пізнавати природу і використовувати її, не застосовуючи до неї наших апріорних уявлень. Проте, застосовуючи ці уявлення, ми неминує інтерпретуємо природу як дух: закономірні зв'язки між речами ми тлумачимо як категоричні або гіпотетичні імперативи (відповідно динамічні або статистичні закономірності), більш менш строго «приписуючи» речам їх «поведінку».

Дух визначає простір як на рівні уявлення, оскільки зміст уявлення про простір залежить від змісту духу, так і на фізичному рівні, оскільки носії духу фізично перетворюють простір свого існування відповідно до цього змісту. Якщо в простір, конституційований певною екзистенціальною ідеєю, вторгаються носії іншої екзистенціальної ідеї, вони вимушені зважати на інерцію цього простору, що береже в собі чужі імперативи. Навіть якщо якийсь народ заселяє територію, вже давно залишену його попередниками, все одно сам ґрунт, що береже в собі сотні літ життєдіяльності, робитиме непомітний і таємний вплив на життя поселенців.

Кожна екзистенціальна спільність займає певний ландшафт, певне географічне середовище, не через випадковості свого пересування або гри природних стихій, а внаслідок того, що та ж ідея, яка об'єднала дану спільність, примушує її створювати специфічний простір навкруги себе. І цей простір, будучи творінням духу, починає жити своїм життям, певною мірою визначаючи не тільки долю своїх творців, але і долю тих, хто приходить їм на зміну. Місце життя окремих народів і цивілізацій продовжує жити і діяти після їх загибелі; його невидимі центри і межі зберігають свою силу і для носіїв інших ідей.

Яке Ваше ставлення до цих ідей?

Вже ця, так би мовити, археологічна значущість просторів не може бути проігнорованою геополітикою, так що ж говорити про актуальні перетворення простору, які в даному ключі розглядаються як перетворення самого буття народів? Ради рішення своєї головної задачі екзистенціальна географія простежує розміщення і рух екзистенціальних спільностей в географічному середовищі, а також специфіку перетворення даного середовища окремими екзистенціальними спільностями. Для екзистенціально-географічного аналізу характерні такі поняття, як «екзистенціальний центр», «екзистенціальна провінція», «екзистенціальна межа». Яскравим прикладом значущості цих категорій можуть служити відносини Росії і Заходу, що послужили приводом для багатьох геополітичних досліджень.

1.1.4. Методологія геополітики

Методологія геополітики багато в чому базується на ув'язці явищ і процесів державного рівня з рівнями макрорегіональним і глобальним, наприклад розміру,

конфігурації і зображення державних кордонів, сорозташуванням економічних районів, клімату країни та ін., із зовнішньополітичними конфліктами. Геополітичний підхід можна використовувати як рамку для подачі країноведучої інформації під певною точкою зору. Не менше важливий для геополітики і погляд зверху «вниз»: від аналізу регіональних систем держав, зсувів в розподілі економічної і військової потужності — до вивчення впливу цих процесів на геостратегію конкретної держави, внутрішньополітичні конфлікти, від аналізу глобальних геополітичних чинників, наприклад чисельності і впливовості діаспори, обмеженості якого-небудь ресурсу в глобальному масштабі, — до вивчення впливу цього чинника на зовнішньо- і внутрішньополітичну «поведінку» конкретної держави.

Для методології дуже багатьом концепціям геополітики характерна крайня еклектичність і розмитість, схильність до абсолютизації впливу якого-небудь чинника або групи чинників на зовнішню політику, спрощенню ситуацій, прагнення запозичити з суміжних наук модні теорії і концепції.

Так, в кінці 70-х і початку 80-х рр. були модними «гуманістичні», біхевіористські і екзистенціалістські трактування, що ґрунтувалися на поясненні зв'язку зовнішньої політики з географічним середовищем через її сприйняття політичним діячем, його життєвий досвід, психологічно освоєний ним простір.

Крім того, методи геополітики в принципі надзвичайно різноманітні — від уможлидних роздумів до використання складного математичного апарату. Застосування кількісних методів далеко не завжди підвищує значущість результатів: навпаки, «якісний» геополітичний аналіз у дусі традицій французької школи може бути багатше ідеями, ніж підсумки громіздких розрахунків. Методи багатовимірної статистики частіше за все використовуються в геополітиці при міжкраїнних зіставленнях, численних спробах геополітичного районування світу, шляхом аналізу різноманітних і зіставних відомостей по всіх країнах, при конструюванні «показників потужності», покликаних кількісно відобразити впливовість держав в різних сферах життя. Ще одна область додатку кількісних методів в геополітиці — пошук закономірних співвідношень між потоками в просторі (перш за все зовнішньою торгівлею) і політичною зв'язністю регіональних угруповань країн, зовнішньополітичними і стратегічними проблемами. Останнім часом, з появою численних програм побудови анаморфованих зображень, виник особливий напрям — геополітичне картирування, мета якого — знайти адекватні шляхи віддзеркалення на карті світового геопростору. Інший прийом в геополітичному картируванні, дозволяючий одержувати цікаві моделі політичного геопростору, — зміна центрів проекції, «гра проекціями».

Система категорій, що склалася в геополітиці, нині, із збагаченням і зміною її проблематики, швидко розширяється. Крім старих понять — сфера впливу, баланс потужності, буферна зона, країни-сателіти, страхання, маргінальний пояс — тепер до наукового обороту увійшли нові категорії: інтеграція-дезінтеграція, національні інтереси, динамічна рівновага інтересів, введене відомим американським геополітиком С. Козном поняття «країна-коміра», під яким мається на увазі невелика держава з вигідним географічним положенням на стику крупних країн і їх блоків, з перехідною по функціях і структурі економікою, здатне грати роль посередника в зближенні своїх крупних партнерів.

Однією з найважливіших категорій геополітики є **геостратегія** — обґрунтований геополітикою напрям діяльності держав на міжнародній арені.

Спираючись на геополітичні концепції, власті окремих країн проводять політику анексії територій військовим і дипломатичним шляхами, створення альянсів,

встановлення сфер впливу, будівництва військових баз, протидії революційним процесам — «роблять простір», якщо виражатися мовою західних геополітиків, для ТНК і ТНБ. У зв'язку з географічними особливостями простору геостратегію можна класифікувати як сухопутну, морську, повітряну, космічну. Масштаб геостратегії може бути глобальним, макрорегіональним, крайнім.

«Нова геостратегія» адміністрації США будується на біполярному (консервативному) підході до міжнародних відносин і ставить своєю задачею наново затвердити американське панування в світі. Вона виходить з необхідності придушення економічними, політичними і військовими методами визвольних рухів, скидання прогресивних урядів в країнах третього світу на підставі геополітичного уявлення про всесвітній характер інтересів США. Будь-які зміни, місцеві конфлікти в несоціалістичному світі оцінюються через призму глобальної, а не регіональної перспективи, а революції в традиційних сферах впливу США — як загроза національної безпеці.

Масштаби «нової геостратегії» зв'язуються її творцями з розміщенням лазерної зброї з ядерним накачуванням в космічному просторі. Техніко-технологічні можливості цієї зброї спрацьовувати протягом секунд обумовлюють пріоритет космічного напрямку в «новій геостратегії» і, відповідно, космічного простору над сухопутним, морським, повітряним. «Нова геостратегія» покликана забезпечити як глобальної, так і регіональної переваги США.

З кінця XIX століття США надають виняткову увагу макрорегіональній геостратегії, націленої на певні групи країн. Відносно Центральної і Південної Америки макрорегіональна геостратегія традиційно спирається на доктрину Монро, основою якої є теза про «просторову близькість». Сьогодні військово-географічне положення країн Центральної Америки і Карибського басейну, через які проходить близько половини торгівлі і дві третини США нафти, що імпортується, а через Панамський канал і Мексиканську затоку — більше половини корисних копалини, що ввозяться, оцінюються як «життєво важливі». Події на Кубі і в Нікарагуа розглядалися адміністрацією Р. Рейгана як пряма загроза цієї комерційної артерії США. Президент Сполучених Штатів оголосив, що через Центрально-американський і Карибський регіони проходить «третій кордон» США.

Разом з положенням про «просторову близькість» «нова геостратегія» США в Центральній Америці і Карибському басейні використовує так звану «теорію доміно». Держави цього регіону розглядаються як пластинки відомої гри: зміна числа окулярів на полі однієї пластинки веде до зміни числа окулярів на полі сусідньої. «Теорія доміно» є інтерпретацією відомої концепції експорту революції, яка стверджує, що революція потребує «підштовхування», що соціалізм можна нав'язати населенню інших країн за допомогою військової сили.

Багато американських геополітиків беруть активну участь у військових приготуваннях цієї країни. На це свого часу звертав увагу Н.Н. Баранський. Геостратегія США відносно окремих країн (країнна геостратегія) найбільш показова на прикладі В'єтнаму. Ті, хто розробляв стратегію і тактику бомбардувань, продемонстрували глибоке значення географічної інформації і географічне мислення. Американські стратеги вели «географічну війну», руйнуючи з повітря мережі дамб, оберігаючи від повені багатомільйонне населення рівнин, знищуючи і генетично змінюючи за допомогою хімічної і бактеріологічної зброї органічне середовище незаселеного людськими. «Війна в Індокитаї, — пише Лакост, — позначила в історії війни і географії новий етап: вперше методи руйнування і зміни географічного середовища одночасно в природних і соціальних аспектах були приведені в дію для скасування необхідних для життя декількох десятків мільйонів людей географічних умов». Сьогодні існує небезпека, що «географічна війна» може бути застосованою в масових масштабах імперіалістичними державами в будь-якій країні несоціалістичного світу.

В прогнозуванні вогнищ виникнення і можливих напрямів ескалації повстанських рухів на території тієї або іншої країни стратеги імперіалістичних держав бачать одну з головних своїх задач. Геостратегічні дослідження території країни мають виборчу спрямованість. В першу чергу проводиться політико-географічне вивчення, зокрема складання великомасштабних карт, тих районів, в яких виникнення повстанських рухів і формування партизанських загонів, ведення партизанської війни (*guerilla*) представляється найвірогіднішим. Ретельно досліджуються території, які можуть стати опорними базами революційної боротьби. Розробляються рекомендації для придушення повстанських рухів в містах і сільських місцевостях, гірських районах і джунглях, на заболочених територіях і в дельтах річок.

Морська геостратегія разом з сухопутною є важливим напрямом в зовнішньополітичній діяльності держав. Морські територіальні домагання імперіалістичних держав реалізуються у встановленні військово-політичного контролю над маючими міжнародне значення морськими шляхами, що мають, портами, які в результаті з географічних артерій і пунктів перетворюються на стратегічні.

Дж. Прескотт, відокремлюючи нацистську геополітику (*Geo-politik*) від геополітичного аналізу міжнародного стану в сучасній політичній географії Заходу (*geopolitics, geo-politique*), виступаючи з позицій морських стратегів Пентагону, пише в своїй «*Політичній географії океанів*»: «Морські держави, ймовірно, відчули, що використання каналу більш безпечно при американській адміністрації в порівнянні з панамською». Тим самим американська військова присутність в зоні Панамського каналу, що є юрисдикцією США, оголошується гарантом можливості його використання всіма державами.

Сучасна геостратегія США розповсюджується на малоосвоєні і труднодоступні морські райони. Пильну увагу надається Арктиці. «Цей регіон, — вважає американський географ *Ж. Роусек*, — виключно рідко є населений, але він має всезростаюче значення як відносно оборони, так і щодо використання природних ресурсів». На його думку, в даний час Арктика представляється більш багатою нафтою, газом і іншою сировиною, ніж Антарктика, і в протилежність останньої є найкоротшим коридором для нанесення першого ядерного удару по СРСР як по повітрю, так і за допомогою використання підводного флоту. Енергетичним ресурсам Арктики надається стратегічне значення, оскільки вони потенційно здатні зменшити залежність США від імпорту нафти з арабських країн. Мілітаризація Арктики робить негативний вплив на зовнішню політику країн Заходу, фасади яких обернуті до Північного Льодовитого океану. Бюджети таких держав, як Норвегія, Данія, Ісландія, Канада, виявляються обтяженими значними військовими витратами на потреби американської геостратегії.

Великі держави в період розпаду колоніальних імперій і формування територій суверенних, політично незалежних держав приклали максимум зусиль, щоб загальмувати процеси їх подальшого розвитку. Одним із слідств такої політики стала освіта в Африці чотирнадцяти держав, що не мають виходу до моря. Отримання коридору до моря державою, видаленою від нього, тісно пов'язано з проблемою транзиту. Рішення питання ускладнюється трайбалізмом — цим «мікронаціоналізмом» сучасної Африки, накладаючим свій відбиток на відносини між державами континенту. Між сусідніми африканськими країнами може скластися наступна конфліктна ситуація: одна не має виходу до моря, інша перешкоджає транзиту або замість на право транзиту вимагає поступок — політичних, територіальних, пов'язаних з національними і племінними проблемами. Подібний «залишковий колоніалізм» вносить розкол в єдиний фронт боротьби держав третього миру проти політики неокolonіалізму.

Мабуть, не слід ставити знак рівності між морською геостратегією імперіалістичної держави і країни, що розвивається, хоча і та і інша можуть аргументувати свої домагання схожими мотивуваннями. Домагання деяких країн, що розвиваються, на значні райони прилеглої континентальної шельфу, оголошення ними двохсотмильної зони нерідко є

вимушеними діями у відповідь на хижацьку експлуатацію ТНК морських прибережних ресурсів, на екологічні катастрофи, пов'язані з крахом нафтовізних танкерів в прибережних зонах інтенсивного міжнародного судноплавства. Морська геостратегія низки нових індустріальних країн є пов'язаною з приєднанням обширних районів континентального шельфу. Наприклад, Аргентина претендує на так зване «Аргентинське море» («Рідку Пампу») з його островами і на частину Антарктиди, виділені на підставі секторального принципу. Схожі проекти висувуються і в деяких інших країнах Латинської Америки.

1.1.5. Геополітика як ідеологія

Ідеологія — це будь-яка система ідей, яка використовується для того, щоб виправдати перед іншими досягнення або здійснення влади.

Ідеологія завжди орієнтована на групу людей, вона повинна пояснити суспільству, чому ця група бере на себе ініціативу і діє саме так, а не інакше. Першорядна задача ідеології полягає в тому, щоб виправдовувати суспільно значущі дії тих або інших груп людей. Для виконання цієї задачі творці відповідної системи виправдань — ідеологи — повинні звертатися до вищих цінностей, всім суспільством, що розділяється, в якому та або інша група збирається діяти. Було б гупо Муссоліні в Італії апелювати до авторитету Вед, а Мао в Китаї — до біблійних десяти заповідей; навпаки, Муссоліні формує фашистську ідеологію, спираючись на пануючі в його країні релігійні (католицизм) і секулярні (індивідуалізм, імперіалізм і навіть соціалізм) вчення, а Мао розвиває комуністичну ідеологію, апелюючи не тільки до ідей Маркса, Енгельса і Леніна, але і до основоположних думок Конфуція і Лао-Цзи. Проте ідеологія тільки використовує різні системи цінності, але ніколи не співпадає з ними.

Цікаво відзначити, що практично всі представники геополітики були більш менш крупними урядовцями і державними діячами, вони мали серйозну вагу в суспільстві і робили істотний вплив на ухвалення політичних рішень не тільки через свої ідеї, але і безпосередньо. Ця закономірність простежується від Ібн Халдуна до Хаусхофера.

Тільки в міру наближення людини до соціальної верхівки геополітика починає знаходити для нього своє значення, тоді як до цього вона сприймається як абстракція. Геополітика — дисципліна політичних еліт (як актуальних, так і альтернативних)... Не претендуючи на наукову строгість, геополітика на своєму рівні сама визначає, що володіє для неї цінністю, а що ні. ...В сучасному світі вона є «коротким довідником владоміжжя», підручник влади, в якому дається резюме того, що слід враховувати при ухваленні глобальних (доленосних) рішень — таких, як висновок союзів, початок воїн, здійснення реформ, структурна перебудова суспільства, введення масштабних економічних і політичних санкцій і т.д. Геополітика — це наука правити». І хоча окремі геополітики заявляють, що «геополітика в своїй основі антиідеологічна», важко не погодитися з твердженням, що «геополітик не може не бути ангажований».

Якщо задатися питанням, до якого ж різновиду ідеології відноситься геополітика, напрошується відповідь, що геополітика тісно пов'язана з імперіалізмом.

Імперіалізм (від лат. *imperiūm* — влада, панування) в його пізнішому значенні розуміється як історична ситуація розділу сфер влади на землі між великими імперіями або як характеристика політики великих імперій, направлена на захоплення влади над всією землею.

Тим часом цинічна активність імперій може бути зведений до особливої ідеології — імперіалізму, що розуміється як позиція людей, що творять імперії і вкладаючих свої

життєві сили в їх існування і розвиток. Згідно положенням цієї ідеології, байдужий до людини природний порядок примушує людину боротися за отримання земних благ. Проте ризик програти в цій боротьбі дуже великий, щоб присвячувати цьому своє життя. Тому, якщо людина хоче уникнути поразки в боротьбі за земні блага, він повинен належати до групи людей, чії організовані зусилля постійно направлені на їх захоплення і ефективно протистоять аналогічним зусиллям суперників. Якщо така група існує, людина повинна прагнути прилучитися до неї; якщо такої групи немає, він повинен прагнути створити її. Збереження і зміцнення єдності імперії може бути забезпечено або спорідненістю вхідних в неї людей, або загальним значенням існування, вимагаючим такої єдності. Тому імперії частіше за все складаються, по-перше, на основі націй, а по-друге, на основі сповідання єдиної віри, з якої виходять об'єднуючі соціальні висновки. Відносини між імперіями складаються, не тільки на основі реального співвідношення сил, але також на основі специфіки пануючих в них ідей.

В XIX сторіччі історія людства увійшла до тієї фази, коли розвиток імперій призвів до розділу між ними всього світу. З тих пір вони, хоча і провели безліч воїн за переділ світу (включаючи дві світові війни), весь час шукають прийнятну форму компромісу. Проте очевидно, що такий компроміс може бути тільки тимчасовим перемир'ям, якщо тільки все до єдиного «хороші політики» не зникнуть з лиця землі.

З погляду імперіалістів, всі інші групи людей також є імперіями. Основою організації імперій може бути не тільки територія, етнос, рід, але і ідея. Імперії можуть бути відкритими і таємними; відкриті імперії (Німеччина, Росія, Америка і т.п.) побоюються проникнення в свій організм таємних імперій, що не мають чітких кордонів, і тому прагнуть тримати на вигляді мафіозі, масонів і інших, які з імперіалістичної точки зору з'єднані загальною ознакою в єдину силу, підтримують один одного і протистоять відкритим імперіям або паразитують на них. Крім того, можна виділити закриті і внутрішньо справедливі імперії, не прагнучі до постійного розширення, але справедливо розподіляючи завойоване всередині себе, і відкриті і внутрішньо несправедливі імперії, що жертвують внутрішнім порядком ради безперервного нарощування своєї сили.

Чи згодні Ви з ідеями імперіалістів?

Для того, щоб геополітика могла з'явитися на світ, «повинна була наступити епоха імперіалізму, в якій як в області політики, так і в області економіки панує прагнення до простору», — помітив німецький геополітик професор Грабовські. Для того, щоб справа дійшла до теорії про «планову просторову економіку», «планова просторова економіка імперіалістичної епохи» повинна була зайняти місце колишньої, «заснованої на свавіллі політики розширення». Імперіалістична епоха живе «цілком під знаком простору, і виникла необхідність детально вивчити простір в його відношенні до політики. Отже, до геополітики прийшли також, виходячи з просторової економіки імперіалістичної епохи».

Ще в Римській імперії було введено поняття «*terrae nullius sedit primo occupanti*» («нічийні землі належать тим, хто їх першим захопить»), причому нічийними признавалися всі території, які можна було завоювати, населення при цьому взагалі не враховувалося і або винищувалося, або зверталося в рабство. Цей термін був сприйнятий в середині століття і міцно увійшов до так званого «міжнародного права цивілізованих народів». До кінця минулого століття правовою підставою для захоплення колоній признавалася так звана первинна окупація нічийних земель. В період імперіалізму виникла необхідність затвердити право на колоніальні захоплення. На Берлінській конференції (1884— 1885) 14 держав намагалися «упорядкувати» розділ Африки. Було вирішено вважати «законним» колоніальні захоплення земель, якщо вони «реальні, ефективні і про них доведено до зведення інших держав». Саме собою розумілося, що ці землі далеко не були нічийними. Але права народів що їх населяли взагалі не враховувалися і ці території оголошувалися нічийними на тій лише підставі, що вони не

належали якій-небудь колоніальній державі і вважалися законними об'єктами територіальних захоплень і колоніальних грабежів.

Ватикан, який протягом століть намагався зберегти не тільки духовну, але і світську владу над всім світом, скористався запеклими суперечками між Португалією і Іспанією, щоб ще раз виступити в ролі верховного арбітра в міжнародних справах. З цією метою вже в 1493 р., тобто всього через рік після першої подорожі Христофора Колумба, папа Олександр VI «відповідно до отриманого їм прохання розділив Нового Світу між двома суперницями — Португалією і Іспанією, віддавши при цьому левову частку своїй батьківщині. У ряді булл папа намітив лінію, що проходила з півночі на південь в 100 лігах західніше на схід від цієї лінії, а Іспанії — до западу». Розділ як вже відкритих, так і тих що можуть бути відкритими в майбутньому земель між двома державами був юридично закріплений в Тордесильяському договорі від 7 червня 1494 р., ув'язненому представниками Іспанії і Португалії і затвердженому Олександром VI.

Ідеологічний зв'язок геополітики з імперіалізмом створив стійку асоціацію цієї дисципліни з виправданням військової агресії і територіальних захоплень. Оскільки ж простори в більшості випадків не є нічийним, а є заселеними народами, не охочими розлучатися зі своєю землею, геополітика як частина ідеології вступає в тісний зв'язок з іншими «натуральними» компонентами.

1.1.6. Геополітика і біополітика: зв'язок геополітики з расовою теорією

Отже, оскільки як ідеологічний напрям геополітика апелює до природних початків, її можна віднести до так званої «природної (натуральної) ідеології». Сюди ж можна віднести течію, родинну геополітиці, також акцентуючи увагу на природних підставах політичних рішень, — расизм, який аналогічно можна назвати «біополітикою».

Природно, що територіальні домагання одних держав неминуче вступають в конфлікт з інтересами самооборони інших держав. Як агресори, так і жертви висувають аргументи для обґрунтування своєї позиції і посиляються на міжнародне право для обробки громадської думки в свою користь всіма доступними їм засобами. Особливе значення завжди надавалося посиланням на історичну і географічну обумовленість територіальних домагань, а також національному складу населення «спірної території», нерідко відношуваної агресором до низької раси, з якою нібито можна взагалі не рахуватися.

Вже в стародавніх державах до расизму широко вдавалися для виправдання інституту рабовласництва, а також для підігрівання ворожих відчуттів відносно народів, з якими збиралися воювати. В старогрецьких полісах деякими правами користувалися тільки вихідці з сусідніх старогрецьких міст-держав (в Афінах вони називалися метеками). Інші іноземці оголошувалися абсолютно безправними. «Еллінська народність, — писав Аристотель, — займаюча в географічному відношенні як би середнє місце між жителями півночі Європи і Азії, об'єднує в собі природні властивості тих та інших; вона володіє і мужнім характером, і розвинутим інтелектом; тому вона зберігає свою свободу, користується якнайкращою державною організацією і була б здатна володарювати над всіма, якби тільки була з'єднана єдиним ладом».

Расова або національна винятковість — важлива настановна позиція при геополітичному аналізі міжнародного стану. Її зачатки містяться в роботах французького філософа і дипломата *Ж.А. де Гобіно* (1816—1882) і англійського соціолога *Х.С. Чемберлена* (1855—1927). Расовий і національний склад населення «спірних територій» ретельно враховується урядами при плануванні зовнішньої, а іноді і внутрішньої політики.

К. Хаусхофер до приходу нацистів до влади не тільки утримувався від заохочення концепції расової переваги німців, але і в першому номері заснованого їм журналу навіть висміював її. Проте концепції «життєвого простору» і «природних меж» Німеччини

засновані на постулаті про расову перевагу німців, і незабаром після приходу нацистів до влади на сторінках «Журналу геополітики» почали з'являтися статті, в яких обґрунтовувалися поняття «кров і ґрунт», «кров сильніше за паспорт» та ін. Один з послідовників К. Хаусхофера писав: «Доля заповідала німецькому народу роль посередника між Сходом і Заходом, Півднем і Північчю. Вона привласнила йому право на простір, який проходить через всю історію». Інший його послідовник вважав, що на нацистську Німеччину покладена місія культурної дії на народи Сходу, оскільки вона нібито є «найкультурнішою і передовою країною світа».

Тема 1.3. Основні концепції класичної геополітики

1.3.1. Система геонаук (Р. Челлен)

Шведському вченому Юхану Рудольфу Челлену (1864—1922) геополітика зобов'язана своїм найменуванням. Юрист і державознавець Челлен — професор історії і політичних наук Гетеборгського (1901 — 1916) і Уппсальського (1916—1922) університетів. Він вивчав системи управління з метою виявлення шляхів створення сильної держави. Крім того, він брав активну участь в політиці, був членом парламенту, відрізняючись підкресленою германофільською орієнтацією. Челлен не був професійним географом і розглядав геополітику, основи якої він розвинув, відштовхуючись від робіт Ратцеля (якого він вважав своїм вчителем), як частина політології.

В роботах Челлена містяться, по суті, всі принципові положення геополітики. Як і Ратцель, він вважав, що на основі усестороннього вивчення індивідуальної держави можуть дедукуватися деякі найзагальніші принципи і закони, відповідні для всіх держав і для всіх часів. Одним з них є сила держави. Держави підносяться, тому що вони сильні. Челлен вважає, що сила — більш важливий чинник для підтримки існування держави, ніж закон, оскільки сам закон може підтримуватися тільки силою. В силі Челлен знаходить подальший доказ своєї головної тези, що держава є живий організм. Якщо закон вводить етично-раціональний елемент в державу, то сила дає йому природний органічний імпульс. Твердженням, що держава є цілком сама в собі, а не організація, що служить цілям поліпшення добробуту своїх громадян, Челлен явно протиставляв свій погляд ліберальним концепціям, що зводять роль держави до другорядної службової ролі, до ролі «пасивного поліцейського».

В книзі *«Великі держави»*, виданій в 1910 р., Челлен намагався довести, що малі країни через своє географічне положення «приречені» на підкорення «великим державам», які, знову-таки через свою «географічну долю», є зобов'язані об'єднати їх у великі географічні і господарські «комплекси». Челлен указував, що окремі «комплекси» такого роду — зокрема, США, Британська імперія, Російська імперія — склалися ще в XVIII—XIX століттях, тоді як утворення великого європейського «комплексу», або єдність, складає задачу Німеччини.

Ця остання вказівка Челлена на «необхідність об'єднання Європи під егідою Німеччини» і було, в естві, основною ідеєю його геополітичного вчення. Челлен розвинув геополітичні принципи Ратцеля стосовно конкретної історичної ситуації в сучасній йому Європі. Він довів до логічного кінця ідеї Ратцеля про «континентальну державу» стосовно Німеччини і показав, що в контексті Європи Німеччина є тим простором, який володіє осьовим динамізмом і який покликаний структурувати навкруги себе решту європейських держав. Будучи германофілом і усвідомлюючи слабкість скандинавських країн перед лицем потенційної зовнішньої загрози, він пропонував створити германо-нордичний союз на чолі з Німецькою імперією.

Першу світову війну Челлен інтерпретував як природний геополітичний конфлікт, що виник між динамічною експансією Німеччини (країни Осі) і протидіючими їй периферійними європейськими (і позаєвропейськими) державами (Антанта). Відмінність в геополітичній динаміці зростання — низхідній для Франції і Англії і висхідній для Німеччини — зумовило основний розклад сил. При цьому, з його точки зору, геополітичне ототожнення Німеччини з Європою неминуче і невідворотно, не дивлячись на тимчасову поразку в першій світовій війні.

Челлен закріпив намічену Ратцелем геополітичну максиму: інтереси Німеччини протиставили інтересам західноєвропейських держав (особливо Франції і Англії). Але Німеччина — держава «юна», а німці — «юний народ». (Ця ідея «юних народів», якими вважалися росіяни і німці, сходиться до Ф.М. Достоєвського, не раз цитованого Челленом.) «Юні» німці, натхнені «середньоєвропейським простором», повинні рухатися до

континентальної держави планетарного масштабу за рахунок територій, контрольованих «старими народами» - французами і англійцями. При цьому ідеологічний аспект геополітичного протистояння вважався Челленом другорядним.

Вперше термін «геополітика» був введений Челленом в його роботі «*Держава як форма життя*» («*Staten som Lifsform*», в німецькому перекладі «*Der Staat als Lebensform*»), написаного під впливом ідей Фрідріха Ніцше і Вернера Зомбарта (1863—1941) і що вийшла в Стокгольмі в 1916 р.

В цій своїй основній праці Челлен розвинув тези, закладені Ратцелем. Челлен, як і Ратцель, вважав себе послідовником німецького організму, що відкидає механістський підхід до держави і суспільства. Відмова від строгого розподілу предметів вивчення на «неживі об'єкти» (фон) і «людські суб'єкти» (діячі) є відмінною рисою більшості геополітиків. В цьому значенні показова сама назва основної праці Челлена. Слідуючи Ратцелю, Челлен основну увагу сконцентрував на природі держави. Назва головної його роботи служить свого роду віддзеркаленням основної ідеї Ратцеля, що держава є живий організм. «Держава — не випадковий або штучний конгломерат різних сторін людського життя, утримуваний разом лише формулами законників; воно глибоко вкорінене в історичні і конкретні реальності, йому властиве органічне зростання, воно є вираз того ж фундаменталіст типу, яким є сама людина. Одним словом, воно є біологічною освітою або живою істотою». Як таке воно слідує закону зростання: «...сильні, життєздатні держави, що мають обмежений простір, підкоряються категоричному імперативу розширення свого простору шляхом колонізації, злиття або завоювання» — така одна з головних ідей Челлена.

Як така держава якнайповніше виразимо в імперії — в цій спільності територій і просторів. Звідси зрозуміло, що геополітика як політична наука перш за все має на увазі державну єдність і одна з її задач — внести свій внесок в розуміння ества держави. На відміну від геополітики політична географія вивчає місцепроживання людських співтовариств в їх зв'язку з рештою елементів Землі». Так Челлен бачив відмінність між геополітикою і політичною географією, суперечки про які, до речі, не заможують до цих пір.

Челлен наділяв держави «перш за все інстинктом до самозбереження, тенденцією до зростання, прагненням до влади». Він стверджував, що вся історія людства — це боротьба за простір, і робив висновок, що «велика держава, спираючись на свою військову могутність, висуває вимоги і простягає вплив далеко за межі своїх меж». «Великі держави є експансіоністськими державами», — заявляв він, роблячи висновок, що «простір вже поділеного світу може бути лише відвойований однією державою у іншої».

Якщо Ратцель розглядав державу як організм низького типу, що знаходиться на одному рівні з водоростями і губками, і оголосив безплідним порівняння держави з високорозвинутими організмами, то Челлен стверджував, «що держави, як ми їх спостерігаємо в історії... є, подібно людям, відчуваючими та мислячими істотами». І оскільки ество всякого організму він бачив в «боротьбі за існування», то, згідно Челлену, держави, як самі «імпозантні форми життя», також повинні розвиватися відповідно до правил «боротьби за існування». Челлен писав: «Вони також існують на поверхні землі завдяки власній життєвій силі і завдяки сприятливому збігу обставин, знаходячись в стані постійної конкуренції один з одним, тобто боротьби за існування, і завдяки природному відбору. Ми бачимо, як вони народжуються і зростають, ми бачимо також, як вони, подібно іншим організмам, в'януть і вмирають. Отже, вони є формами життя, самими імпозантними серед всіх життєвих форм на землі».

Челлен не обмежився, проте, даними висновками. Умови імперіалістичної боротьби за колонії, кризові явища всередині країн вимагали подальшої розробки проблеми розвитку держави, перш за все відносин між ними. Іншими словами, даній

теорії необхідно було додати політичне забарвлення. Ось тут-то і був висунутий на передній план географічний чинник, а саме простір, вірніше, розміри території і її обмеженість. До заяв про те, що «держава повинна жити за рахунок землі» (Ратцель) і «держава... пов'язана з певною ділянкою землі, з якої вона висмоктує пищу», приєднується фраза про «боротьбу за існування» і про «природний відбір», тобто соціальний дарвінізм. Суть його вчення про «боротьбу за існування», яку ведуть держави, особливо виявляється в політичних висновках, витікаючих з теоретичних міркувань Челлена. «Боротьба за існування» в житті держави є, по Челлену, боротьбою за простір. Великі держави зростають за рахунок малих. Відповідаючи на питання, якими формами повинна вестися боротьба за існування, під час якої відбувається природний відбір, Челлен писав: «Життєздатні держави, чий простір обмежений, підлегли категоричному політичному імперативу: розширити свою територію шляхом колонізації, об'єднання або завоювань різного роду. В такому положенні була Англія, а в даний час знаходяться Японія і Німеччина. Як ми бачимо, тут має місце не стихійний інстинкт завоювання, а природне і необхідне зростання в цілях самозбереження» «Боротьба за існування» є, згідно Челлену, еством всякого організму, а війна — конкретна форма вияву «боротьби за існування» між державами — є боротьбою за простір і підкоряється вічним законам природи.

Челлен не заперечував того, що при «неминучому зростанні держав» погано йде справа з майбутнім малих держав, бо «чим більше виникає великих держав, тим більше падає курс малих». Згідно цьому закону природи, «малі держави... або витісняються на периферію, або зберігаються в прикордонних районах, або зникають». Такий хід розвитку, що відбувається з природною необхідністю, має місце, зрозуміло, «по той бік справедливості і несправедливості». Політичний діяч, по Челлену, володіє лише свободою прокладати шлях цієї природної необхідності. В тій мірі, в якій він це робить, він також знаходиться «по той бік справедливості і несправедливості», і жоден народ не може засудити його як злочинця за підготовку і проведення розбійницької війни.

Виробництво в державі не повинно бути ні чисто аграрним, ні чисто індустріальним. Адже в разі тієї або іншої крайності держава потребувала б завжди мирних відносин з іншими державами. Держава ж, яка потребує миру, не в змозі вести війни за нові джерела сировини і ринки збуту. Така держава не може «у разі потреби існувати сама по собі за закритими дверима». Рішенням даної проблеми є, по Челлену, автаркія, тобто рівновага між обома крайнощами. Проте слід помітити, що йдеться не про автаркію в значенні меж, прикритих митними бар'єрами, а про автаркію, яка замінює систему «відкритих дверей» системою «закритих сфер інтересів».

Розділяючи погляд Ратцеля щодо того, що ґрунт, на якому держава розташована, є його інтегральна частина, сполучена з ним в єдине ціле, він йде далі. Німецький географ чи то не помітив, чи то не визнав потрібним спеціально зупинитися на тому, що в створенні держави, в його зростанні і розвитку, крім фізичних умов зовнішнього оточення, беруть участь також і інші елементи. Челлен виправляє упущення свого вчителя, відзначаючи важливість і таких аспектів державного становлення і зростання, як культура, економіка, народ, форма правління та ін.

В роботі «Держава як форма життя» Челлен зробив спробу проаналізувати анатомію сили і її географічні основи. Він писав про необхідність **органічного поєднання п'яти взаємозв'язаних між собою елементів політики**, що розуміється в найширшому значенні цього слова.

Як єдність форм життя держава складається з п'яти життєвих сфер:

- 1) держава як географічний простір;
- 2) держава як народ;
- 3) держава як господарство;
- 4) держава як суспільство;

5) держава як управління.

Таким чином, крім фізико-географічних рис, держава, по Челлену, виражає себе в чотирьох іпостасях: як певна форма господарства з своєю особливою економічною активністю; як народ зі своїми етнічними характеристиками; як соціальне співтовариство різних класів і професій і, нарешті, як форма державного управління зі своєю конституційною і адміністративною структурою. Узяті разом, вони, по виразу Челлена, утворюють «п'ять елементів однієї і тієї ж сили, подібно п'яти пальцям на одній руці, яка трудиться в мирний час і б'ється у воєнний».

Власне **геополітику** Челлен визначив таким чином: «Це — наука про державу як географічному організмі, втіленому в просторі».

Крім «геополітики» Челлен запропонував ще чотири неологізми, які повинні були скласти основні розділи політичної науки:

- 1) екополітика («вивчення держави як економічної сили»);
- 2) демополітика («дослідження динамічних імпульсів, передаваних народом державі»; аналог «антропогеографії» Ратцеля);
- 3) соціополітика («вивчення соціального аспекту держави»);
- 4) кратополітика («вивчення форм правління і влади в співвідношенні з проблемами права і соціально-економічними чинниками»).

Але всі ці дисципліни, які Челлен розвивав паралельно геополітиці, не отримали широкого визнання, тоді як термін «геополітика» затвердився в самих різних колах.

Якщо в інших західноєвропейських країнах, та і в самій Швеції — на батьківщині засновника даної теорії — ці геополітичні ідеї залишилися до певної міри непоміченими, то в Німеччині вони відразу ж здобули широку популярність. Завдяки твору Челлена «Держава як форма життя», яке вже в 1917 р. з'явилося на німецькій мові, геополітичні ідеї отримали більш широке розповсюдження, особливо в Німеччині, а з виникненням Третього рейху відбулося їх «блискуче воскресіння». Вони придбали в «мовах німецького фюрера Адольфа Гітлера і його заступника Рудольфа Гесса для мільйонів співвітчизників народне звучання (Volksgenossen)», як виразився Карл Хаусхофер. Хаусхофер охарактеризував книгу Челлена «Держава як форма життя» як «твір..., в якому теорія геополітики розвинута найбільш ясно». Всі книги Челлена були перекладені на німецьку мову і широко рекламувалися в нацистських вищих і середніх учбових закладах. Один з творів Челлена був переведений Мартою Хаусхофер — дружиною К. Хаусхофера і вийшло з його передмовою.

1.3.2. Концепція «Серединної Європи»

Геополітика в Німеччині виникла на основі інтелектуальної традиції Пруссії і Другого рейху, яка розглядала використання фізичної сили як *prima ratio* у відносинах між державами. Як відзначав Р. Трейчке, «тріумф сильного над слабим складає невикорінний закон життя». Пруський король Фрідріх II в своєму «Заповіті племіннику і спадкоємцю» намагався довести, що Пруссія не може нормально розвиватися в існуючих у той час межах. «Немає більше річок, які б перетинали мої володіння, — писав він, — і лише одна третина землі мого королівства може бути зораною, тоді як дві інші третини складаються з лісів, річок і полів». І замість заклику до викорчовування лісів і осушення боліт прусський король закликав до грабіжницьких походів і порушень міжнародних договорів. Він вселяв своєму спадкоємцю, що слово «політика» було вигадано «для монархів, оскільки їх незручно називати шахраями і негідниками». В період боротьби Пруссії за об'єднання Німеччини під її егідою доктрина «природних меж» розвивалася в двох напрямках: «природних мовних меж» і «природних рельєфних меж». Перша закликала до об'єднання в єдиній державі всіх територій, населених особами німецького

походження; друга, що отримала особливо широке розповсюдження, закликала до створення так званій Великогерманії, до складу якої входили б не тільки Австрія, але також ряд територій Польщі, Росії, Франції, Бельгії, Голландії, Люксембурга, Швейцарії і інших країн. Поль Лагард в 1875 р. писав, що Німеччина зможе виконати свою «місію заспокоєння Європи», лише якщо до складу її меж будуть «включені всі території, розташовані від Емса до гирла Дунаю, від Мемеля до Трієста, від Меца до берегів Буга. Тільки така Німеччина буде в змозі забезпечити своє самостійне існування, зможе за допомогою своєї кадрової армії завоювати Францію і Росію, а призвавши ще і резервістів, завоювати і Францію, і Росію, разом узяті».

Слід зазначити, що, не дивлячись на блискучу дипломатію Отто фон Бісмарка, своїм виникненням Другий рейх був зобов'язаний військовій потужності Пруссії. Синтез ідеологічних німецьких міфів з сучасною індустріальною і військовою потужністю дав початок державі, в якій на перше місце ставилися героїзм, агресія, сила і панування. Пруссія розглядалася як щось ніби озброєного табору в центрі ворожого оточення. Не випадково Бісмарк говорив, що єдиними ефективними межами Німеччини є її армія. Поступово сформувалася територіальна концепція обширної і могутньої «Серединної Європи» (*Mitteleuropa*), керованою Німеччиною. Іншим народам регіону також пропонувався захист від зовнішньої небезпеки, особливо від Франції на заході і Росії на Сході. Сама Німеччина як органічна освіта ототожнювалася з духовним поняттям «серединне положення» (*Mittellage*). Це ще в 1818 р. сформулював представник містичного напрямку в німецькому протестантизмі *Ардт*: «Бог помістив нас в центрі Європи; ми (німці) — серце нашої частини світу».

В розробку ідеї «Серединної Європи» внесли свій внесок такі вчені, як Адольф *Ласеон*, Карл *Лампрехт*, Леопольд фон *Ранці*, Герман *Онкен* та ін. До числа глашатаїв німецької «Серединної Європи» належали не тільки німці, але і шведські вчені Рудольф Челлен і Свен *Хедін*. Самий закінчений вираз цієї ідеї отримали в книзі І. Парча «*Mitteleuropa*», опублікованій в 1906 р., і в роботі євангельського пастора Фрідріха *Науманна*, що з'явилася під тією ж назвою в 1915 р.

Науманн в своїй книзі поставив геополітичний діагноз, тотожний концепції Челлена. Із його точки зору, для того, щоб витримати конкуренцію з такими організованими геополітичними утвореннями, як Англія (і її колонії), США і Росія, народи, що населяють Центральну Європу, повинні об'єднатися і організувати новий інтегрований політико-економічний простір. Вісью такого простору будуть, природно, німці.

Науманн, разом з Челленом, захищав ідею «геополітичного» обхвату німецькими імперіалістами всіх країн, розташованих між Атлантичним океаном і Персидською затокою, Балтикою і Адріатикою; Челлен і Науманн доводили, що вся ця територія має єдину «географічну долю», не містить в собі ніяких «природних меж» і протягом століть нібито не терпіла «роздроблення». Науманн виводив програму імперіалістичних захоплень Німеччини — «Берлін — Багдад» — з передуючого історичного розвитку величезної території Серединної Європи і Близького Сходу. «Серединна Європа» на відміну від чистих паннімецьких проєктів була вже не національним, але суто геополітичним поняттям, в якому основне значення приділялося не етнічній єдності, а спільності географічної долі. Проєкт Науманна мав на увазі інтеграцію Німеччини, Австрії, придунайських держав і, в далекій перспективі, Франції.

1.3.3. Концепція «Морської сили» (А. Мехен)

Сер Альфред Тайер Мехен (1840—1914) — американський історик, кадровий військовий, офіцер американських *Union Navy*, адмірал морського флоту. В 1885—1889

рр. — викладач історії військового флоту у військово-морському коледжі в Ньюпорті (Род-Айленд), а з 1886 р. — його президент, Мехен не користувався терміном «геополітика», але методика його аналізу і основні висновки точно відповідають суто геополітичному підходу. Практично всі його книги були присвячені одній темі — темі «морської сили» (Sea Power). Якщо Ратцель, Маккіндер і Хаусхофер робили упор на перевагу континентальних держав, то Мехен, навпаки, висунув концепцію переваги морських або океанічних держав.

Визнаючи першорядний вплив морських озброєних сил на історію війн і долі держав, Мехен спробував встановити безпосередній зв'язок між географічним положенням держави, «характером народу» і «морською силою». Мехен стверджував, що «історія прибережних націй» визначалася перш за все «умовами положення, протягу і контурів берегової лінії», а також «чисельністю і характером населення». Останнє грає роль при зіставленні «морських» і «сухопутних» націй: якщо іспанці відрізнялися «жорстокою скупістю», то англійці і голландці були «за природою своєю діловими людьми»; «здібність до заснування колоній» пояснюється «національним генієм» англійців.

Для Мехена головним інструментом політики є торгівля.

Військові дії повинні лише забезпечити найсприятливіші умови для створення планетарної торгової цивілізації. Мехен розглядає економічний цикл в трьох аспектах:

- 1) виробництво (обмін товарів і послуг через водні шляхи);
- 2) навігація (яка реалізує цей обмін);
- 3) колонії (які проводять циркуляцію товарообміну на світовому рівні).

Мехен вважає, що аналізувати позицію і геополітичний статус держави слід на підставі шести критеріїв:

1. Географічне положення держави, її відвертість морям, можливість морських комунікацій з Іншими країнами. Протяжність сухопутних меж, здатність контролювати стратегічно важливі регіони. Здатність загрожувати своїм флотом території супротивника.

2. «Фізична конфігурація» держави, тобто конфігурація морського побережжя і кількість портів, на них розташованих. Від цього залежить процвітання торгівлі і стратегічна захищеність.

3. Протяжність території. Вона рівна протяжності берегової лінії.

4. Статистична кількість населення. Воно важливе для оцінки здатності держави будувати кораблі і їх обслуговувати.

5. Національний характер. Здатність народу до заняття торгівлею, оскільки морська сила ґрунтується на мирній і широкій торгівлі.

6. Політичний характер правління. Від цього залежить переорієнтація кращих природних і людських ресурсів на творення морської сили.

З вище переліченого видно, що Мехен будує свою геополітичну теорію виходячи виключно з «морської сили» і її інтересів. Для Мехена зразком «морської сили» був стародавній Карфаген, а ближче до нас за часом — Британія XVII і XIX століть. Поняття «морська сила» ґрунтується для нього на волі «морської торгівлі», а військово-морський флот служить лише гарантом забезпечення цієї торгівлі. Мехен йде ще далі, вважаючи «морську силу» особливим типом цивілізації — якнайкращим і найефективнішим, а тому призначеним до світового панування.

В 1890 р. Мехен опублікував свою першу книгу, що стала майже відразу ж класичною працею по військовій стратегії — «Вплив морської сили на історію. 1660—1783». Мехен виступив зі своєю працею в США в період анексії Гавайських островів і війни проти Іспанії, що призводила за собою анексію Сполученими Штатами Куби і Філіппин. Тоді Мехен був ще капітаном військово-морського флоту США. Далі послідували з невеликим проміжком інші роботи: «Вплив морської сили на Французьку

Революцію і Імперію (1793—1812)», «Зацікавленість Америки в морській силі в теперішньому часі і майбутньому», «Проблема Азії і її вплив на міжнародну політику» і «Морська сила і її відношення до війни». Перші дві книги склалися з лекцій по історії морських воїн.

В книзі «Вплив морської сили на історію» Мехен спробував довести, що історія Європи і Америки була обумовлена перш за все розвитком військово-морського флоту. «Політика, — писав він, — змінювалася як з духом століття, так і з характером і проникливістю правителів; але історія прибережних націй визначалася не стільки спритністю і передбачливістю урядів, скільки умовами положення, протяжності і контурів берегової лінії, чисельністю і характером народу, тобто взагалі тим, що називається природними умовами».

Ці «природні умови» вимагають створення сильного військово-морського флоту, який в свою чергу має вирішальне значення з погляду «національної долі». Суть головної ідеї Мехена, що настирливо проводиться у всіх його роботах, полягала в тому, що морська сила значною мірою визначає історичні долі країн і народів. Пояснюючи перевагу Великобританії над іншими державами в кінці XIX століття її морською силою, Мехен писав: «Належне використання морів і контроль над ними складає лише одна ланка в ланцюзі обміну, за допомогою якої [країни] акумулюють багатства... але це — центральна ланка». Мехен виділяв умови, визначальні основні параметри морської сили: географічне положення країни, її природні ресурси і клімат, протяжність території, чисельність населення, національний характер і державний лад. При сприятливому поєднанні цих чинників, рахував Мехен, в дію вступає формула: $N+MM+NB=SP$, тобто військовий флот + торговий флот + військово-морські бази = морська сила. Свою думку він резюмував таким чином: Не «захоплення окремих кораблів і конвоїв ворога, хоч би і в великому числі, розхитує фінансову могутність нації, а переважна перевага на морі, що виганяє з його поверхні ворожий прапор і дозволяє появу останнього лише як утікача; така перевага дозволяє встановити контроль над океаном і закрити шляхи, по яких торгові судна рухаються від ворожих берегів до них; подібна перевага може бути досягнута тільки за допомогою великих флотів». Виходячи з подібних постулатів Мехен обґрунтовував думку про необхідність перетворення США в могутню військово-морську державу, здатну змагатися нарівні з найкрупнішими і сильними державами того періоду.

Мехен був ярим прихильником доктрини американського президента Монро (1758—1831), який в 1823 р. декларував принцип взаємного невтручання країн Америки і Європи, а також поставив зростання могутності США в залежність від територіальної експансії на довколишні території. Мехен вважав, що у Америки «морська доля» і що ця «Manifest Destiny» («проявлена доля») полягає на першому етапі в стратегічній інтеграції всього американського континенту, а потім і у встановленні світового панування.

Треба віддати належне майже пророчому передбаченню Мехена. В його час США ще не вийшла в розряд передових світових держав, більш того, не був очевидний навіть їх «морський цивілізаційний тип». Ще в 1905 р. Маккіндер в статті «Географічна вісь історії» відносив США до «сухопутних держав», що входять до складу «зовнішнього півмісяця» лише як напівколоніальне стратегічне продовження морської Англії. Маккіндер писав: «Тільки що східною державою стали США. На баланс сил в Європі вони впливають не безпосередньо, а через Росію». Характерно, що десятьма роками раніше адмірал Мехен передбачав саме Америці планетарну долю, роль провідної морської держави, що прямо впливає на долі миру.

В книзі «Зацікавленість Америки в морській силі» Мехен стверджував, що для того, щоб Америка стала світовою державою, вона повинна:

- 1) активно співробітничати з британською морською державою;
- 2) перешкоджати німецьким морським претензіям;
- 3) пильно стежити за експансією Японії в Тихому океані і протидіяти їй;
- 4) координувати разом з європейцями сумісні дії проти народів Азії.

Мехен бачив долю США в тому, щоб не пасивно брати участь в загальному контексті периферійних держав «зовнішнього півмісяця», але в тому, щоб зайняти провідну позицію в економічному, стратегічному та навіть ідеологічному відношенні.

Незалежно від Маккіндера Мехен прийшов до тих же висновків щодо головної небезпеки для «морської цивілізації». Цю небезпеку представляють континентальні держави Євразії — в першу чергу Росія і Китай, а в другу — Німеччина. Боротьба з Росією, з цією «безперервною континентальною масою Російської імперії, що протягнулася від західної Малої Азії до японського меридіана на Сході», була головною довготривалою стратегічною задачею.

Мехен переніс на планетарний рівень **принцип «анаконди»**, застосований американським генералом Мак-Клелланом в північноамериканській громадянській війні 1861 — 1865 рр.

Принцип «анаконди» полягає в блокуванні ворожих територій з моря і по берегових лініях, що призводить поступово до стратегічного виснаження супротивника.

Оскільки Мехен вважав, що потужність держави визначається його потенціями становлення «морською силою», то в разі протистояння стратегічною задачею номер один є недопущення цього становлення в таборі супротивника. Отже, задачею історичного протистояння Америки є посилення своїх позицій по шести основних пунктах (перерахованим вище) і ослаблення супротивника по тих же пунктах. Свої берегові простори повинні бути під контролем, а відповідні зони супротивника потрібно старатися будь-якими способами відірвати від континентальної маси. І далі: оскільки доктрина Монро (в частині її територіальної інтеграції) посилює потужність держави, то не слід допускати створення аналогічних інтеграційних утворень у супротивника. По Мехену, євразійські держави (Росія, Китай, Німеччина) слід задушувати в кільцях «анаконди», здавлюючи континентальну масу за рахунок виведених з-під її контролю берегових зон і перекриваючи по можливості виходи до морських просторів.

Мехен добре розумів, що північна континентальна півсфера є ключовою в світовій політиці і боротьбі за вплив. У середині Євразії як найважливіший компонент північної півсфери він визнавав позицію Росії — цієї домінуючої азійської континентальної держави. Зону між 30- і 40-ю паралелями в Азії він розглядав як зону конфлікту між сухопутною потужністю Росії і морською потужністю Англії. Домінування в цьому регіоні, на його думку, могло б утримуватися за допомогою ланцюга ключових баз на суші уздовж периферії Євразії. Мехен висунув припущення, що одного разу Сполучені Штати, Великобританія, Німеччина і Японія об'єднаються проти Росії і Китаю — припущення, що робить честь проникливості американського адмірала. В цілому ж Мехен розглядав Сполучені Штати як просунутий далеко на захід аванпост європейської цивілізації і сили. Вважаючи США світовою державою майбутнього, він невпинно і з ентузіазмом закликав до зміцнення військово-морської потужності США, яка відповідала б американському імперському призначенню. Флот, здібний до наступальних дій, заявляв він, забезпечить США незаперечні переваги в Карибському басейні і Тихому океані.

Мехен був не тільки теоретиком військової стратегії, але брав активну участь в політиці. Зокрема, він зробив сильний вплив на таких політиків, як Генрі Кебот Лодж і американські президенти Мак-Кінлі і Теодор Рузвельт, які неодноразово зверталися до Мехена за порадами. Теодор Рузвельт навіть вважав себе учнем Мехена, підкреслюючи свою солідарність з ним.

Більш того, якщо розглядати американську військову стратегію на всьому протязі ХХ століття, то ми побачимо, що вона будується в прямій відповідності з ідеями Мехена. Причому, якщо в першій світовій війні ця стратегія не принесла США відчутного успіху,

то в другій світовій війні ефект був значним, а перемога в холодній війні з СРСР остаточно закріпила успіх стратегії «Морської сили».

В той же час Мехену доводилося скаржитися, що багато представників академічних кругів в США його не розуміють і залишаються вірними колишнім, «застарілим» поглядам на географічне положення США як на виключно сприятливе для оборони. Проте 18 серпня 1951 р. у військово-морській академії в Ньюпорте (Род-Айленд) була створена кафедра військової історії, яка, слідуючи ідеям адмірала Мехена, стала тим, що продовжує вчення про «морську силу».

Ідеї Мехена були сприйняті в усьому світі і вплинули на багатьох європейських стратегів. Навіть сухопутна і континентальна Німеччина — в особі адмірала Тірпіца — прийняла до відома тези Мехена і стала активно розвивати свій флот. В 1940 і 1941 р. дві книги Мехена були видано і в СРСР.

На Вашу думку, яким чином вплинули думки Мехена (якщо вплинули) на сучасну геостратегію США?

Книга Мехена «Вплив морської сили на історію. 1660—1783 р.р.», опублікована в 1890 р., мала величезний успіх. Тільки в США і Англії вона витримала 32 видання і була перекладена майже на все європейські мови, в тому числі і на російську (1895). Англійські рецензенти називали роботи Мехена «євангелієм британської величі», «філософією морської історії». Кайзер Німеччини Вільгельм II стверджував, що прагне напам'ять вивчити роботи Мехена, і розпорядився розіслати їх у всі суднові бібліотеки Німеччини. Надзвичайний успіх випав на частку цих робіт в Японії. Симптоматично, що у нас також робилися спроби застосувати ідеї Мехена до історії Росії. В цьому контексті інтерес представляють, наприклад, статті С.А. Скрегіна і В.Ф. Головачева, що з'явилися в 1989 р. в журналі «морська збірка».

В першій світовій війні мехенівська стратегія «анаконди» реалізувалася в підтримці Антанти білому руху по периферії Євразії (як відповідь на укладення миру більшовиками з Німеччиною), в другій світовій війні вона також була обернута проти «Серединної Європи» і, зокрема, через військово-морські операції проти країн Осі і Японії. Але особливо чітко вона видна в епоху холодної війни, коли протистояння США і СРСР досягло тих глобальних, планетарних пропорцій, з якими на теоретичному рівні геополітики оперували вже починаючи з кінця XIX століття.

Фактично основні лінії стратегії НАТО, а також інших блоків, направлених на заборону СРСР (концепція «заборони» тотожна стратегічній і геополітичній концепції «анаконди») — АСЕАН, АНЗІОС, СЕНТО — є прямим розвитком основних тез адмірала Мехена, якого на цій підставі цілком можна назвати «батьком» сучасного атлантизму.

1.3.4. «Географія людини» (П. Відаль де ла Блаш)

Поль Відаль де ла Блаш (1845—1918) — засновник французької школи «географії людини», що займається головним чином вивченням впливу географічного середовища на людину, зокрема місцевих природних умов на історію даного району. В 1891 р. Відаль де ла Блаш заснував журнал «Annales de Geographic».

Будучи професійним географом, Відаль де ла Блаш був зосереджений «політичною географією» Ратцеля і будував свої теорії, ґрунтуючись на цьому джерелі, хоча багато аспектів німецької геополітичної школи він жорстко критикував. Погляди де ла Блаша склалися під впливом багатих традицій французької географічної і історичної думки, а також критичного осмислення німецької політичної географії. Теоретичні положення Відаль де ла Блаша багато в чому протистояли концепції засновника геополітики Ратцеля.

Ця межа — явна або прихована полеміка з концепцією Ратцеля і його послідовників — є характерною в цілому для французьких підходів першої половини ХХ століття до проблем геополітики. Саме в опозиції до німецької геополітики розвивалася французька інтерпретація сучасних геополітичних аспектів міжнародних відносин. Якщо в центрі концепції Ратцеля були поняття простору, географічного положення держави і пов'язане з «потребою в території» поняття «відчуття простору», то Відаль де ла Блаш в центр своєї концепції поставив людину, ставши засновником «антропологічної школи» в політичній географії, своєрідного французького альтернативного варіанту осмислення геополітичних проблем.

На відміну від німецької політичної географії кінця ХІХ — початку ХХ століття, з якої Відаль де ла Блаш почерпнув немало ідей, французький автор не сприймав географічний фаталізм. Він надавав велике значення волі і ініціативі людини. В статті 1898 р., присвяченій Ратцелю, Відаль де ла Блаш вперше висунула тезу про те, що «людина, так само як і природа, може розглядатися як географічний чинник» — і не стільки пасивно, скільки активно впливаючого і направляючого процесу на земній кулі, але діючого не ізольовано, а в рамках природного комплексу.

Протистояння німецької і французької наукових шкіл відображало реально існуючі суперечності між двома країнами і їх інтересами. Об'єктивні потреби кожної з них — Франції і Німеччини — вирішити свої найближчі і стратегічні задачі, знайти своє стійке місце в європейському концерті держав і народів визначили не тільки політику і громадську думку, але і наукові підходи до дозволу глобальних проблем людської цивілізації, примушували шукати теоретичні обґрунтування і пояснення процесам, що відбуваються, і намічати контури майбутнього.

Недивно, що особливу увагу Відаль де ла Блаш надавав Німеччині, яка була головним політичним опонентом Франції в той час. Він вважав, що Німеччина є єдиною могутньою європейською державою, геополітична експансія якої явно блокується іншими розвинутими європейськими державами. Якщо Англія і Франція мають свої обширні колонії в Африці і у всьому світі, якщо США можуть майже вільно рухатися на південь і північ, якщо у Росії є Азія, то Німеччина здавлена з усіх боків і не має виходу своєї енергії. Відаль де ла Блаш бачив в цьому головну загрозу миру в Європі і вважав за необхідне всіляко ослабити цього небезпечного сусіда.

Таке відношення до Німеччини логічно спричиняло за собою геополітичне визначення Франції як вхідної до складу загального фронту «морської сили», орієнтованої проти континентальних держав. Позиції де ла Блаша протистояв германофільський напрям, на чолі якого стояли адмірал Лавальє і генерал де Голль.

В своїй книзі *«Картина географії Франції»* (1903) де ла Блаш звертається до теорії ґрунту, такого важливого для німецьких геополітиків: «Відносини між ґрунтом і людиною у Франції відзначені оригінальним характером старовини, безперервності... В нашій країні часто можна спостерігати, що люди живуть в одних і тих же місцях з незапам'ятних часів. Джерела, кальцієві скелі спочатку привертали людей як зручні місця для мешкання і захисту. У нас людина — вірний учень ґрунту. Вивчення ґрунту допоможе з'ясувати характер, нориви та переваги населення».

Але, не дивлячись на таке — цілком німецьке — відношення до географічного фактору і його впливу на культуру, Відаль де ла Блаш вважав, що Ратцель і його послідовники явно переоцінюють суто природний фактор, рахуючи його визначальним. Людина, згідно де ла Блашу, є також «найважливіший географічний фактор», але при цьому він ще і «має ініціативу». Він не тільки фрагмент декорації, але і головний актор спектаклю.

Ця критика надмірного звеличення просторового чинника у Ратцеля привела Відаль де ла Блаша до вироблення особливої геополітичної концепції — «поссибілізму» (від лат. *possibilis* — можливий). Згідно цієї концепції, політична історія має два аспекти — просторовий (географічний) і часовий (історичний). Географічний чинник

відображений в навколишньому середовищі, історичний — в самій людині («носії ініціативи»). Відаль де ла Блаш вважав, що помилка німецьких «політичних географів» в тому, що вони вважають рельєф детермінуючим чинником політичної історії держав. Тим самим принижується фактор історизму і людської свободи. Сам же він пропонує розглядати географічне просторове положення як «потенційність», «можливість», яка може актуалізуватися і стати дійсним політичним чинником, а може і не актуалізуватися. Це багато в чому залежить від суб'єктивного фактору — людину, цей простір населяючого.

В 1917 р. Відаль де ла Блаш публікує одну зі своїх фундаментальних робіт — книгу «Східна Франція», присвячену життєво важливій для Франції геополітичній проблемі — проблемі Ельзаса і Лотарінгії і в цілому східної Франції. Відомо, що Франція традиційно рахувала необхідним встановлення межі з Німеччиною по Рейну, який у французьких шкільних підручниках протягом останніх сторіч називався не інакше, як однією з великих річок Франції. В своїй праці Відаль де ла Блаш доводить відвічну приналежність провінцій Ельзас-Лоррен до Франції і неправомочність німецьких домагань на ці області. При цьому він апелює до Французької революції, рахуючи її яacobinське вимірювання виразом геополітичних тенденцій французького народу, прагнучого до уніфікації і централізації своєї держави через географічну інтеграцію.

Політичний лібералізм він також пояснює прихильністю людей до ґрунту, а звідси і природне бажання отримати її в приватну власність. Такий погляд Відаль де ла Блашу на зв'язок геополітичних реальностей з реальностями ідеологічними: просторова політика Західної Європи (Франції) нерозривно пов'язана з «демократією» і «лібералізмом».

Лейтмотивом дослідження Відаль де ла Блаша стало питання: як інкорпорувати землі Ельзаса і Лотарінгії (де більшість жителів говорять на німецькій мові) у французьке життя? Відповідь неначебто лежить на поверхні: впровадити все французьке і витіснити все німецьке. **Проте Відаль де ла Блаш висуває парадоксальну на перший погляд ідею** перетворення цих земель, що знов перейшли до Франції після першої світової війни, в зону взаємної співпраці між Францією і Німеччиною.

Він пише про необхідність зробити ці багаті землі не дамбою, що відгороджує вигоду лише однієї сторони, а відкрити їх взаємним відносинам і зробити їх якомога більш проникними. Він розглядає це питання не з погляду найближчих задач, а намагається побудувати історичну модель розвитку європейського геополітичного простору в цілому (не забуваючи, зрозуміло, французьких інтересів). При цьому де ла Блаш дає, крім історичного, географічне обґрунтування приналежності цих земель до Франції.

Головні положення концепції Відаль де ла Блаша в закінченому вигляді висловлені в його книзі, виданій в 1922 р. (рукопис залишився незавершеним у зв'язку із смертю автора в 1918 р.).

Центральним елементом концепції де ла Блаша є поняття локальності розвитку цивілізації, основу якого складають окремі осередки (cellules), вогнища (poaux). Ці первинні клітки, елементи цивілізації є дуже невеликими спільнотами людей, які складаються у взаємодії людини з оточуючою природою. В рамках цих ізольованих осередків поступово і мимовільно виробляються певні «способи життя».

Людина у взаємодії з навколишнім середовищем формується сама, знаходячи себе, в той же час природа розкриває свої можливості тільки в рамках цієї найтіснішої взаємодії з людиною. «Географічна індивідуальність, — писав Відаль де ла Блаш, — не є щось надане наперед природою; вона лише резервуар, де спить закладена природою енергія, яку може розбудити тільки людина».

Ці «осередки», «первинні елементи», взаємодіючи між собою, поступово утворюють ту тканину цивілізації, яка, розширяючись, поступово охоплює всі великі території. Ця взаємодія не якийсь продовжуючийся поступально процес, а окремі спалахи, що змінювалися катастрофами, регресією. Так же багатообразні і суперечливі самі форми взаємодії «первинних осередків» цивілізації: від запозичень і злиття до майже повного знищення. Процес взаємодії зачіпає перш за все «північну півсферу від Середземномор'я до Китайського моря» — саме цю зону виділяє Відаль де ла Блаш, вибудовувавши свою концепцію. В рамках північної півсфери, особливо в Західній і Центральній Європі, взаємодія «первинних елементів» цивілізації відбувалася практично безперервно і політичні утворення, «змінюючи один одного, накладалися на ту або іншу конфігурацію взаємодіючої між собою безлічі невеликих вогнищ, співтовариств, цих своєрідних мікрокосмосів». Зближення і змішення цих різномірних елементів привело «до утворення імперій, релігій, держав, по яких з більшою або меншою суворістю прокочувався каток історії». Саме завдяки цим окремим невеликим вогнищам жевріло життя в Римській імперії, а потім в Західній і Східній римських імперіях, в імперських державних утвореннях Сасанідів, персів і т.п. (В обширних областях Східної Європи і Західної Азії цивілізаційний процес нерідко уривався, поновлюючись дещо пізніше або частково).

Чи згодні Ви з де ла Блашем?

Специфіка Європи полягає, на думку Відаль де ла Блаша, в тому, що тут як ніде в світі вельми близько є сусідами один з одним самі різні географічні умови: гори і моря, лісові масиви і степи, великі річки, поточні з півдня на північ і зв'язуючи різні зони, родючі прибережні ґрунти, сама порізана морська лінія берегу, а також багато в чому обумовлений цими умовами клімат, не сприяючий паразитизму, але і не такий суворий, щоб паралізувати енергію людини. Ці чинники значною мірою і призвели до формування на європейському просторі найбільшого різноманіття окремих вогнищ, локальних сфер, невеликих співтовариств зі своїми «способами життя», які знаходилися в постійній взаємодії. Імітація, приклад, запозичення, здатність вбирати самі різні впливи стали основою динамізму і багатства європейської цивілізації, однієї з її характерних рис.

Концепція Відаль де ла Блаша перекликається з деякими положеннями концепції Ратцеля. перш за все з його підходом до всесвітньої історії як «безперервному процесу диференціації». Ратцель надавав велику увагу локальним вогнищам, з яких складалося різноманіття цивілізацій. В одній зі своїх робіт він писав: «Завдяки відособленості могли розвиватися ті відмінності, які лише згодом стали взаємно впливати один на одну і благотворно або шкідливо діяти на природні властивості людини. Всі расові і культурні відмінності народів, всі відмінності в могутності держав врешті-решт повинні бути зведені до процесу диференціації, що скоюється шляхом змін в географічному положенні, кліматі і ґрунті». На відміну від Ратцеля Відаль де ла Блаш, крім акценту на активну роль людини і крім заперечення географічного детермінізму (властивого Ратцелю), абсолютно інакше визначав роль держав, політичних утворень в процесі розвитку цивілізації.

Якщо для Ратцеля держава — ця перш за все «органічна істота», що розвивається відповідно до «закона росту територій», то де ла Блаш схильний розглядати її швидше як щось зовнішнє, повторне, визначуване кінець кінцем самим характером і формою взаємодії різних локальних вогнищ, цих окремих осередків цивілізації.

Примітно, що ані Ратцель, ані Відаль де ла Блаш не заперечували можливості утворення світової держави. Ратцель, проте, зв'язував цю можливість з територіальним зростанням держав, який він вважав універсальною тенденцією. Розвиток контактів, розширення торгових відносин він розглядав перш за все як прелюдія до встановлення

політичного контролю даної держави над новими колонізованими територіями. Торгівля і війна у Ратцеля — це дві форми, дві стадії в процесі територіального зростання держави. Відаль де ла Блаш також надавав велику увагу питанням комунікацій, рахував можливим створення в майбутньому світової держави в результаті взаємодії окремих локальних вогнищ. Він розглядав цей процес взаємодії як самодостатній, здатний привести у віддаленій перспективі до того, щоб людина стала усвідомлювати себе як «громадянина мира».

Важливою особливістю концепції Відаль де ла Блаша є теза про поступове подолання суперечностей між морськими і континентальними державами за рахунок складання принципово нових відносин між землею і морем: континентальні простори стають більш проникними, розгалужена мережа комунікацій орієнтує їх у бік морських шляхів, море у свою чергу все більше стає залежним від зв'язків з континентальними зонами.

Це «взаємопроникнення» землі і моря є універсальний процес — такий висновок Відаль де ла Блаша.

Посибілізм де ла Блаша був сприйнятий більшістю геополітичних шкіл як корекція жорсткого географічного детермінізму попередніх геополітиків. У Франції, як вже наголошувалося, він став засновником національної географічної школи, представниками якої стали Л. Февр, А. Деманжон, Же. Готтман, Же. Брюн, Е. Мартонн та ін. Підхід де ла Блаша був врахований і німецькими геополітиками школи Хаусхофера, які вважали критику Відаль де ла Блаша цілком обґрунтованою і важливою. У такому разі, очевидно, зростала роль етнічного або расового фактору при розгляді політичної історії держав, а це резонувало із загальним сплеском расових проблем в Німеччині 20-х рр.

1.3.5. Геоісторія (Х. Маккіндер)

Сер Хелфорд Джон Маккіндер (1861 — 1947) — британський вчений і політичний діяч. Він отримав географічну освіту і в 1887—1900 рр. викладав в Оксфордському університеті. В 1900—1925 рр. Маккіндер — професор географії Лондонського університету і директор Лондонської економічної школи.

Маккіндер відомий своїм високим положенням в світі британської політики, на міжнародні орієнтації якої він значно вплинув. Пожалуваний в Англії титулом баронета, Маккіндер, подібно своєму американському колезі адміралу Мехену, був не тільки кабінетним ученим, але і практичним діячем, безпосередньо беручи участь в ухваленні безлічі політичних рішень.

В 1910—1925 рр. Маккіндер — член палати общин від ліберальної партії. Він брав участь в підготовці Версальського договору, основна геополітична ідея якого відображає ество його переконань. Цей договір був складений так, щоб закріпити за Західною Європою статус берегової бази для морських сил (англосакський мир). Разом з тим він передбачав створення лімітрофних держав, які б розділяли германців і слов'ян, всіляко перешкоджаючи висновку між ними континентального стратегічного альянсу, такого небезпечного для «острівних держав» і, відповідно, «демократії».

В 1919—1920 рр. Маккіндер займав пост верховного комісара на окупованій країнами Антанти Україні і британського радника-проконсула в штабі генерала О. Денікіна. Маккіндер брав активну участь в організації міжнародної підтримки Антанти білому руху, який він вважав атлантистською тенденцією, направленою на послаблення потужності прони́мецькі набуваної Євразії-більшовиків. Він особисто консультував вождів білої справи, прагнучи добитися максимальної підтримки від уряду Англії.

Надалі Маккіндер очолював імперський комітет судноплавства, створений за рішенням Британської імперської конференції 1923 р., і був радником ряду британських

кабінетів з питань внутрішньоімперських економічних відносин. Його послугами користувалися уряди консервативної, ліберально-консервативної і лейбористської партій.

25 січня 1904 р. Маккіндер виступив на засіданні Королівського географічного суспільства з докладом «*Географічна вісь історії*», опублікованим в «Географічному журналі». Певні корективи в концепцію, сформульовану в цьому докладі, були внесені Маккіндером в 1919 і 1943 рр.

Маккіндер висловив **геополітичну концепцію, згідно якої визначальним моментом в долі народів і держав є їх географічне положення.**

Причому вплив географічного положення країни на її зовнішню і внутрішню політику в міру історичного розвитку не зменшується, а стає більш значним. Суть основної ідеї Маккіндера полягала в тому, що роль осьового регіону світової політики і історії грає величезний внутрішній простір Євразії і що панування над цим простором може з'явитися основою для світового панування. «Обкидаючи побіжним поглядом широкі потоки історії, — писав він, — не можна позбутися думки про певний тиск на неї географічних реальностей. Обширні простори Євразії, неприступні, морським судам, але в старовині відкриті для полчищ-кочівників, що покривається сьогодні мережею залізниць, — чи не є саме вони осьовим регіоном світової політики? Тут існували і продовжують існувати умови для створення мобільної військової і економічної потужності... Росія замінила Монгольську імперію. Місце минулих відцентрових рейдів степових народів зайняло її тиск на Фінляндію, Скандинавію, Польщу, Туреччину, Персію і Китай. В світі в цілому вона займає центральну стратегічну позицію, порівнянну з позицією, займаною Німеччиною в Європі. Вона може завдавати ударів по всіх напрямках, але і сама одержувати удари зі всіх напрямків... Мало ймовірно, щоб яка-небудь з мислимих соціальних революцій могла б змінити її фундаментальне відношення до безкрайніх географічних меж її існування... За осьовим регіоном, у великому внутрішньому півмісяці, розташована Німеччина, Австрія, Туреччина, Індія і Китай; в зовнішньому ж півмісяці — Англія, Південна Африка, Австралія, Сполучені Штати, Канада і Японія...».

Маккіндер вважав, що будь-яка континентальна держава (будь то Росія, Німеччина або навіть Китай), що захопила пануюче положення в осьовому регіоні, може обійти з флангів морський світ, до якого належала в першу голову Великобританія. В цьому зв'язку він застерігав проти небезпеки російсько-німецького зближення, яке могло б об'єднати найкрупніші і динамічні «осьові» народи, здатні разом скрушити потужність Британії. Як один із засобів він пропонував зміцнення англо-російського взаєморозуміння.

Маккіндер стверджує, що для держави найвигіднішим географічним положенням було б середнє, центральне положення.

«Центральність» — поняття відносне і може варіюватися в кожному конкретному географічному контексті. Але з планетарної точки зору в центрі світу лежить Євразійський континент, а в його центрі — «серце світу», «хартленд» (heartland). Хартленд — це осереддя континентальних мас Євразії. Це найсприятливіший географічний плацдарм для контролю над всім світом. В першій своїй роботі Маккіндер ще не використовує термін «хартленд». Власне, цей термін був вперше введений не Маккіндером, а його співвітчизником, теж географом, Фейргрівом в 1915 р. Останній, до речі, незалежно від Маккіндера прийшов до ряду схожих з ним ідей. Проте саме з Маккіндером і його концепцією асоціюється таке популярне в геополітиці поняття хартленда.

Чи можна, на Вашу думку, розглядати Україну як хартленд?

Хартленд є ключовою територією в більш загальному контексті — в межах Світового Острова (World Island). В Світовий Острів Маккіндер включає три континенти — Азію, Африку і Європу. Таким чином, Маккіндер ієрархізує планетарний простір через систему концентричних кругів. В самому центрі — «географічна вісь історії» або «осьовий ареал» (pivot area).

Далі йде «внутрішній, або околичний, півмісяць» (inner or marginal crescent). Це — пояс, співпадаючий з береговими просторами Євразійського континенту. Згідно Маккіндеру, «внутрішній півмісяць» є зоною найінтенсивнішого розвитку цивілізації. Це відповідає історичній гіпотезі про те, що цивілізація виникла спочатку на берегах річок або морів, — так званої «потамічної теорії». Треба помітити, що ця теорія є істотним моментом всіх геополітичних конструкцій. Перетин водного і сухопутного просторів є ключовим чинником історії народів і держав. Далі йде більш зовнішній круг: «зовнішній, або острівний, півмісяць (outer or insular crescent). Це зона цілком зовнішня (географічно і культурно) щодо материкової маси Світового Острова.

Маккіндер вважав, що головною задачею англосакської геополітики є недопущення утворення стратегічного континентального союзу навкруги «географічної осі історії». Отже, стратегія сил «зовнішнього півмісяця» полягає в тому, щоб відірвати максимальну кількість берегових просторів від хартленда і поставити їх під вплив «острівної цивілізації». «Зсув рівноваги сил у бік «осьової держави», що супроводиться його експансією на периферійні простори Євразії, дозволить використовувати величезні континентальні ресурси для створення могутнього морського флоту: так недалеко і до світової імперії. Це стане можливим, якщо Росія об'єднається з Німеччиною. Загроза такого розвитку примусить Францію увійти до союзу із заморськими державами, і Франція, Італія, Єгипет, Індія і Корея стануть береговими базами, куди причалять флотилії зовнішніх держав, щоб розпиляти сили «осьового ареалу» по всіх напрямках і перешкодити їм сконцентрувати всі їх зусилля на створенні могутнього військового флоту».

В 1919 р. в книзі *«Демократичні ідеали і реальність»* він писав: «Що стане з силами моря, якщо одного разу великий континент політично об'єднається, щоб стати основою непереможної армади?». Виступивши проти вільсонівського ідеалізму, на основі якого США вступили в першу світову війну, щоб «покласти край всім війнам» і «врятувати демократію для світу», Маккіндер зазначав: «ідеалісти є сіллю землі», але «демократія несумісна з організацією, необхідною для війни проти авторитарних режимів». При цьому він нарікав на те, що політичні моралісти ніби Вільсона «відмовляються вважатися з реальностями географії і економіки». В цій книзі, виданій під час його перебування на посту верховного комісара, Маккіндер доводив, що Європа, що становить більше 21 мільйона квадратних миль, в три рази перевищує територію Америки і що в цьому просторі неподільно панує Росія, що нібито замінила Монгольську імперію.

Маккіндера по праву можна назвати першим ученим, що постулював глобальну геополітичну модель.

Він невпинно підкреслював особливе значення географічних реальностей для світової політики, вважаючи, що причиною, прямо або побічно викликаючою всі великі війни в історії людства, було, крім нерівномірного розвитку держав, також і «нерівномірний розподіл родючих земель і стратегічних можливостей на поверхні нашої планети».

Маккіндер вважає, що весь хід історії детермінований наступними процесами. З центру хартленду на його периферію виявляється постійний тиск так званих «розбійників

суші». Особливо яскраво і наочно це відобразилося в монгольських завоюваннях. Але їм передували скіфи, гуни, алани і т.д. Цивілізації, що виникають з «географічної осі історії», з самих внутрішніх просторів хартленда, мають, на думку Маккіндера, «авторитарний», «ієрархічний», «недемократичний» і «неторговий характер». В стародавньому світі він втілений в суспільстві, подібному дорійської Спарті або Стародавньому Риму.

Згідно Маккіндеру, спочатку як осьова область історії — серединної землі, або хартленда, — виділилася Центральна Азія, звідки татаро-монголи завдяки перевагам рухливості їх кінноти розповсюдили свій вплив на Азію і значну частину Європи. З часу Великих географічних відкриттів баланс сил змінився на користь приокеанічних країн, в першу чергу у бік Великобританії. Проте, як рахував Маккіндер в 1904 р., нові засоби транспортних комунікацій, перш за все залізниці, знову змінять баланс сил на користь сухопутних держав. Виходячи з цієї постановки він сформулював свою концепцію хартленда, якою рахував євразійський простір, або Євразію, Маккіндер оцінював останню як гігантську природну фортецю, непроникну для морських імперій і багату природними ресурсами, і через це як «вісь світової політики».

Зовні, з регіонів «острівного півмісяця», на Світовий Острів здійснюється тиск так званих «розбійників моря» або «острівних жителів». Це — колоніальні експедиції, що виникають з зовнієвразійського центру, прагнучі зрівноважити сухопутні імпульси, що виникають з внутрішніх меж континенту. Для цивілізації «зовнішнього півмісяця» характерний «торговий» характер і «демократичні форми» політики. В старовині таким характером відрізнялися Афінська держава або Карфаген.

Між цими двома полярними цивілізаційно-географічними імпульсами знаходиться зона «внутрішнього півмісяця», яка, будучи подвійною і постійно випробовуючи на собі протилежні культурні явища, була найжвавішою і стала завдяки цьому місцем пріоритетного розвитку цивілізації.

Історія, по Маккіндеру, географічно обертається навкруги континентальної осі. Ця історія ясніше за все відчувається саме в просторі «внутрішнього півмісяця», тоді як в хартленді панує «застиглий» архаїзм, а в «зовнішньому півмісяці» — якийсь цивілізаційний хаос.

На політичному рівні це означало визнання провідної ролі Росії в стратегічному значенні. Маккіндер писав: «Росія займає в цілому світі таку ж центральну стратегічну позицію, як Німеччина відносно Європи. Вона може здійснювати напади у всі сторони і піддаватися їм з усіх боків, окрім півночі. Повний розвиток її залізничних можливостей — справа часу».

Маккіндер ділить всю геополітичну історію миру на три етапи:

1) *Доколумбова епоха. В ній народи, периферії, що належать, Світового Острова, наприклад римляни, живуть під постійною загрозою завоювання з боку сил «серцевинної землі». Для римлян це були германці, гуни, алани, парфяни і т.д. Для середньовічної ойкумени — Золота Орда.*

2) *Колумбова епоха. В цей період представники «внутрішнього півмісяця» (берегових зон) відправляються на завоювання невідомих територій планети, не зустрічаючи ніде серйозного опору.*

3) *Постколумбова епоха. Незавойованих земель більше не існує. Динамічні пульсації цивілізацій приречені на зіткнення, захоплюючи народи миру в уселенську громадянську війну.*

Те, що Хаусхофер і його однодумці називали «географічною обумовленістю відносин між державами і народами», Маккіндер іменував «географічною інерцією». За твердженням Маккіндера, початковим пунктом в долі народів і держав є географічне положення займаних ними територій; це географічне положення є «одвічним», не залежним від волі народів або урядів, і вплив його в міру історичного розвитку стає все більш і більш значним («gathers momentum», що означає «набирає інерцію»). Чинити опір «вимогам», які обумовлені географічним положенням, марно; більш того, в практичній

діяльності політик і в науковій області географ і історик зобов'язаний виходити з вимог географічного положення; основною темою географа є «заповнення географічного простору або середовища», тобто колонізація; основною темою історика — процес боротьби у зв'язку з обумовленою географічним положенням колонізацією.

Зв'язок між історією і географією потрібен Маккіндеру тільки для того, щоб доводити «неправомірність» виникнення таких державних утворень або суспільних формацій, які, з його слів, суперечать вимогам «географічної інерції».

В процесі формування сучасного світу, згідно теорії Маккіндера, спочатку виділяється Центральна Азія (як осьова область історії), з якої свого часу монголи розповсюдили свій вплив на азіатську і європейську історію завдяки перевазі в рухливості їх кінників. Проте з часів Великих географічних відкриттів баланс сил значно змінився у бік приокеанських країн, в основному Великобританії. Проте в 1904 р. Маккіндер вважав, що Колумбова ера добігає кінця, що нова транспортна технологія, зокрема залізниця, змінять баланс геополітичних сил знову на користь сухопутних держав. Межі хартленду визначалися ним зоною, не доступній морській державі. Хартленд був обкреслений «внутрішнім напівмісяцем» на материковій Європі і Азії, «зовнішнім напівмісяцем» островів і континентів за межами Євразії. При цьому Маккіндер наводить історичні приклади непереможності хартленду: морські кораблі не можуть вторгнутися в цю зону, а спроби околичних країн завжди закінчувалися невдачами (наприклад, шведського короля Карла XII, Наполеона).

Модель відображала бажання коректування традиційної британської політики підтримки балансу сил в Європі так, щоб жодна континентальна держава не могла загрожувати Великобританії. Було прагнення перешкодити Німеччині в союзі з Росією контролювати хартленд і таким чином управляти ресурсами для скидання Британської імперії.

В книзі «Демократичні ідеали і реальність», що відразу стала настільною книгою кожного зацікавленого геополітикою, Маккіндер розвинув далі свою теорію осьового регіону, видозмінивши в ній деякі колишні положення. Хартленд — так він став називати осьовий регіон — був розширений їм за рахунок включення в нього Тибету і Монголії на сході і Східної і Центральної Європи — на заході. Нові межі хартленду визначалися ним з урахуванням прогресу в розвитку сухопутного і повітряного транспорту, зростання населення і індустріалізації. В книзі він знов підтвердив свої побоювання щодо Німеччини як держави, стратегічно розташованої вигідніше, ніж будь-яка інша європейська держава в боротьбі за домінування в хартленді. Оволодівши в ньому пануючим положенням, Німеччина, на його думку, могла б за допомогою створеної нею морської сили зробити спробу завоювання панування над всім світом. Морська ж сила, по Маккіндеру, залишається, як і раніше, істотним атрибутом світової потужності, хоча її передумови і змінилися в порівнянні з минулим: в ХХ столітті підтримка на належному рівні морської потужності вимагає вже більш розгалуженої мережі військово-морських баз на суші, і не кожній державі по кишені мати їх. Панування над Світовим Островом могла б добитися тільки велика континентальна держава, типу Росії або Німеччини, і це давало б їй можливість стати і великою морською державою. По концепції Маккіндера, Світовий Острів — це суцільний континентальний пояс, що складається з Європи, Азії і Африки. Оточений Світовим океаном, цей Острів завдяки своєму географічному і стратегічному положенню неминуче повинен стати головним місцем розташування людства на нашій планеті. Звідси логічно слідував висновок, що держава, що займає пануюче положення на Світовому Острові, також пануватиме і в світі. Дорога ж до панування над Світовим Островом лежить через хартленд. Один лише він має достатньо міцну основу для концентрації сили з метою загрожувати свободі миру зсередици цитаделі Євразійського континенту.

Свої складні геополітичні побудови Маккіндер утілює в трьох взаємозв'язаних максимах, що стали знаменитими: **«Хто править Східною Європою, панує над хартлендом; Хто править хартлендом, панує над Світовим Островом; Хто править Світовим Островом, панує над миром».**

Чи згодні Ви з цим?

Тому, стверджував Маккіндер, для запобігання наступній світовій війні необхідно створити блок незалежних країн, розташованих між Німеччиною і Росією, для збереження балансу сил на Євразійському континенті.

Ці положення містилися в офіційному посланні Маккіндера до Версаля, де перекроювалася карта Європи. Вона була сприйнята як ідея створення смуги буферних держав в Східній Європі для розмежування Німеччини і Росії. Ці держави були створені шляхом мирних переговорів, але виявилися, як показала Мюнхенська угода 1938 р., неефективним буфером. І світ не уникнув нової катастрофічної війни.

Сам Маккіндер ототожнював свої інтереси з інтересами англосакського острівного світу, тобто з позицією «зовнішнього півмісяця». В такій ситуації основа геополітичної орієнтації «острівного світу» йому бачилася в максимальному ослабленні хартленду і в гранично можливому розширенні впливу «зовнішнього півмісяця» на «півмісяць внутрішній».

Неважко зрозуміти, що саме Маккіндер застав в англосакську геополітику, що стала через півстоліття геополітикою США і Північноатлантичного союзу, основну тенденцію: будь-якими способами перешкоджати самій можливості створення Євразійського блоку, створенню стратегічного союзу Росії і Німеччини, геополітичному посиленню хартленду і його експансії. Стійка русофобія Заходу в ХХ столітті має не стільки ідеологічний, скільки геополітичний характер. Хоча, враховуючи виділений Маккіндером зв'язок між цивілізаційним типом і геополітичним характером тих або інших сил, можна отримати формулу, по якій геополітичні терміни легко переводяться в терміни ідеологічні. «Зовнішній півмісяць» — ліберальна демократія; «географічна вісь історії» — недемократичний авторитаризм; «внутрішній півмісяць» — проміжна модель, поєднання обох ідеологічних систем.

Основне «практичне» положення Маккіндера полягало в тому, що острівне положення Великобританії вимагає від неї опору силам, витікаючим з «колиски потрясінь» — з області, що знаходиться на стику Європи і Азії, між Уралом і Кавказом. Звідси, по Маккіндеру, йшли переселення народів, загрожуючи стародавнім цивілізаціям. Об'єднання, або союз, народів, що знаходяться по обидві сторони «колиски потрясінь», зокрема росіян і німців, загрожує Великобританії, яка зобов'язана тому об'єднати під своїм керівництвом народи, розташовані на «краю» або «околиці» Євразії.

Подібними геополітичними міркуваннями Маккіндер обґрунтовує законність британських домагань на всю «околицю» Євразії (тобто на території Середземномор'я, Близького Сходу, Індії і Південно-східної Азії плюс опорні пункти в Китаї), а також правильність британської політики «оточення» Німеччини і союзу з Японією. Одночасно з цим Маккіндер вважав основною задачею британської зовнішньої політики запобігання союзу (об'єднання) Росії і Німеччини.

Маккіндер, виражаючи британські інтереси, страшився одночасно і Росії, і Німеччині. Одвічний страх, що Росія може захопити Дарданелли, прибрати до рук імперію Османа і вийти до Індії — цій «перлині Британської імперії», — давлив і над англійською практичною політикою, і над її теоретичним розумом. Росія, стверджував Маккіндер, прагне оволодіти прибережними країнами з незамерзаючим морем. Англійське ж панування в Британській світовій імперії засновано якраз на володінні прибережними країнами Європи, внаслідок чого всяка зміна співвідношення сил в прибережних країнах повинна підірвати позиції Англії.

З двох негативів — Росія і Німеччина — Маккіндер все ж таки вибрав якнайменше — Росію і весь політичний пафос свого твору направив проти Німеччини як найближчої і безпосередньої загрози британським інтересам. Побоюючись руху Німеччини на схід, до центру хартленду, він пропонував створення «серединного ярусу» незалежних держав між Росією і Німеччиною. Такий, власне, і був створений мирними договорами в 1919 р., хоча навряд чи його створінню сприяли концепції Маккіндера: в даному випадку основну роль зіграли інші ідеї, але про це нижче. Як би там не було, «серединний ярус» був освічений. Його ланками стали Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехословачія і Румунія, хоча політично йому призначалася роль, протилежна маккіндерівській, а саме: захищати не Росію від Німеччини, а Захід від «більшовицької небезпеки».

Причому у Маккіндера побоювання викликала не тільки, а мабуть, і не стільки загроза прямої німецької військової експансії на схід, скільки мирне і поступове проникнення до зруйнованої революцією Росії більш економічно розвинутої і енергійної Німеччини. Він був переконаний, що методи «економічного троянського коня» можуть завершитися відновленням громадянської війни в Росії і кінцевою інтервенцією німецьких «рятівників порядку», «запрошених» тим, що зневірилися народом .

У зв'язку з концепцією Маккіндера не можна пройти мимо однієї важливої деталі, на яку звертали увагу багато критиків: Маккіндер ніде і ніколи не давав певного опису західних меж хартленду, залишаючи це питання на розуміння своїх читачів. Хоча він і посилався в загальних рисах на ту обставину, що стратегічно хартленд включає Балтійське море, Дунай, Чорне море, Малу Азію і Вірменію, далі цього він, проте, не йшов, і, думається, не без підстав. Хто взагалі може узяти на себе сміливість провести певну, фіксовану лінію на цій вічно вируючій і конфліктуючій частині Європейського континенту? Хитка межа, встановлена після першої світової війни, була повністю зруйнована вже в 1939 р. Друга світова війна завершилася, здавалося б, встановленням більш міцної і «справедливої» розділової лінії між західною і східною частинами Європи, і її можна було б умовно прийняти за західну межу хартленду. На рубежі 89—90-х рр. вона також звалилася, і це нове її руйнування супроводилося появою в центрі Європи нової буферної зони, тільки ще більш хиткою, ще більш чреватою конфліктами, ще більш ненадійній і небезпечній, ніж після першої світової війни. Особливість її появи на цій раз полягала в тому, що вона була стихійною, не має якої-небудь певної політичної мети, а тому і майбутня її роль прихована в повному тумані.

В 1943 р., в розпал другої світової війни, редактор журналу «Форін афферс» запросив старезного Маккіндера (йому було вже 82 роки) поміркувати щодо його ідей в контексті стану речей в світі. В статті «*Круглий світ (world) і завоювання миру (peace)*», написаній з цього приводу, Маккіндер стверджував, що якщо Радянський Союз вийде з війни переможцем над Німеччиною, то він перетвориться на найбільшу сухопутну державу на планеті. Разом з тим він піддав значній ревізії свою первинну концепцію. Тепер, по його схемі, хартленд включав крім громіздкого масиву суші Північної півкулі Сахару, пустелі Центральної Азії, Арктику і субарктичні землі Сибіру і Північної Америки. В цій схемі Північна Атлантика стала «Середземним океаном». Цей простір він розглядав як опорну точку Землі, відокремлену від іншого головного регіону — мусонних територій Індії і Китаю. У міру нарощування потужності цей регіон, говорив Маккіндер, може стати противагою Північній півкулі. В своїй версії, названій «другий географічною концепцією», Маккіндер відмовився від колишнього жорсткого дихотомічного зіставлення сухопутних і морських держав. Це і не дивно, якщо врахувати, що в обох світових війнах континентальні і морські держави знаходилися у взаємних союзах. Власне кажучи, англо-російська Антанта 1907 р. ніяк не вкладалася в рамки первинної концепції Маккіндера. Тим більше суперечила їй потрійна вісь Берлін — Рим — Токіо. А перебування океанічних держав США і Великобританії в антигітлерівській коаліції з континентальним Радянським Союзом зовсім підірвало його конструкції.

Важливо прослідити еволюцію географічних меж хартленду в працях Маккіндера. Якщо в 1904 і 1919 рр. (відповідно в статті «Географічна вісь історії» і в книзі «Демократичні ідеали і реальність») контури хартленду співпадали в загальних рисах з межами Російської Імперії, а пізніше з СРСР, то в 1943 р. він переглянув свої колишні погляди і вилучив з хартленду радянські території Східного Сибіру, розташовані за Єнісеєм. Він назвав цю малозаселену радянську територію «Росією Lenaland» по назві річки Лена. «Росія Леналенда має 9 мільйонів жителів, 5 з яких проживають уздовж трансконтинентальної залізниці від Іркутська до Владивостоку. На решті територій проживає менше однієї людини на 8 квадратних кілометрів. Природні багатства цієї землі — деревина, мінерали і т.д. — практично незаймані». Виведення так званого Леналенду з географічних меж хартленду означало можливість розгляду цієї території як зони «внутрішнього півмісяця», тобто як берегового простору, який може бути використаний «острівними» державами для боротьби проти «географічної осі історії». Маккіндер, що брав активну участь в організації інтервенції Антанти і білому русі, мабуть, порахував історичний прецедент Колчака, що чинив опір євразійському центру, достатньою підставою для розгляду підконтрольних йому територій як потенційної «берегової зони».

Після другої світової війни Маккіндер стверджував, що Росія під час війни проти фашистської Німеччини була «врятована» завдяки трьом природним бар'єрам: 1) арктичному побережжю, 2) дикій області Лени і Єнісею і 3) гірського ланцюга від Алтаю до Гіндукушу плюс пустелі Гобі, пустинних областей Тибету і Ірану.

В цілому ідеї Маккіндера не були прийняті науковим співтовариством, не дивлячись на його високе положення не тільки в політиці, але і в самому науковому середовищі. Навіть той факт, що майже півстоліття він і успішно брав активну участь в створенні англійської стратегії в міжнародних питаннях на підставі своєї інтерпретації політичної і географічної історії миру, не міг примусити скептиків визнати цінність і ефективність геополітики як дисципліни.

Разом з тим концепція Маккіндера зробила виключно сильний вплив на подальший розвиток самої геополітики. Маккіндер користувався широкою популярністю, правда, не стільки в Англії, де його концепція не отримала широкого розповсюдження, скільки в США, де вона була взята на озброєння американськими геополітиками. Концепція Маккіндера, по суті справи, послужила одним з теоретичних наріжних каменів при заснуванні знаменитої Мюнхенської школи геополітики, створеної Карлом Хаусхофером. Проте, хоча німецькі геополітики широко використовували теорію Маккіндера, на німецькій мові не з'явилося жодної його праці просто тому що його «різко антинімецька, несправедлива позиція виключає німецький переклад». 1 квітня 1944 р. лондонська газета «Таймс» повідомила, що посол США Уайнант в урочистій обстановці вручив британському географу серу Хелфорду Маккіндеру нагороду Американського географічного суспільства, заявивши, що «Маккіндер є творцем науки, яку інші поширюють як геополітику». Після війни англо-американські геополітики з гордістю заявляли, що не Хаусхофер зробив вплив на Маккіндера, а Маккіндер вселив Хаусхоферу основні його ідеї і що витікає, відкинувши невірні висновки Хаусхофера, повернутися до раціонального зерна навчання Маккіндера. В 1969 р. одна з його статей була поміщена в збірці статей «найвидніших геополітиків», виданому в Чикаго через 12 років після смерті Маккіндера.

Концепція Маккіндера, як вже наголошувалося, викликала хвилю критики. Мотивів для цього було, звичайно, достатньо. Думається, проте, що велика частина цієї критики була обумовлена тим, що концепція Маккіндера з'явилася дещо передчасно. Вона по суті своїй глобальна, тоді як світ у момент її появи носив по перевазі європоцентристський характер. Йому відповідав і європоцентристський характер політичного мислення. Але маккіндерівська концепція несла на собі відбиток чисто британських інтересів: для Маккіндера хартленд — це Росія і Німеччина, два самі небезпечні супротивники Англії. Не дати їм з'єднатися, підтримати більш слабого на

противагу більш сильному — ось основна національна підоснова концепції. Її глобальність знайшла свій вираз пізніше, після другої світової війни, зокрема в американській доктрині заборони. Як б ідеологічні мотиви ні лежали в її основі, по своїй суті вона була націлена на нейтралізацію контрольованого Радянським Союзом хартленду і недопущення його домінування над Світовим Островом. Не дивлячись на безперервну до цих пір критику концепції Маккіндера, вона, як істинно оригінальна теорія, продовжує жити і привертати до себе увагу практиків і теоретиків міжнародних відносин. Зльоти і падіння інтересу до неї прямо пропорційні змінам, що відбуваються, в світовій геополітичній ситуації: серйозні зсуви і загострення негайно викликають підвищену увагу і до доктрини Маккіндера.

1.3.6. Імперська геостратегія (Н. Спикмен)

Американець голландського походження Ніколас Джон Спикмен (1893—1943) — соціолог, народився в Амстердамі, а з 1920 р. жив в США. З 1923 р. Спикмен — професор міжнародних відносин Йельського університету, організатор і перший директор Йельського інституту по вивченню міжнародних проблем.

Спикмен (або Споукмен, як зазначають в деяких джерелах) висунув свої ідеї в роки війни, а сформулював геополітичні цілі США після перемоги союзників. В американській енциклопедії в роки другої світової війни з'явилася стаття, в якій указувалося, що «серед абсурдної софістики німецької геополітики ми знаходимо значну кількість істин, корисних і важливих для вирішення світових проблем, які, цілком можливо, нас турбуватимуть протягом майбутніх століть». Одним з перших, хто спробував не тільки теоретично реабілітувати престиж геополітики в США, але і підказати представникам німецької геополітичної школи вихід з кризи, був саме Спикмен. Згодом до подібного роду діяльності підключилися такі «теоретики сили», як Джон Дьюї, Джеймс Бернхем, Дж. Шиффер та ін.

Діяльність Спикмена в цій області почалася зі ствердження, що **«термін геополітика є відповідною назвою для аналізу і впорядкування даних, які необхідні для ухвалення рішень з певних питань зовнішньої політики»**.

Характерно, що таке заява була зроблена в останній рік війни, коли результат її вже був вирішений наперед. Тим самим німецьким геополітикам давали зрозуміти, що війна була фактично програна не з вини її теоретиків, що в невдачах на Східному фронті був повинний генералітет на чолі з Гітлером, що фашизм використовував геополітику в своїх військових цілях без відома самих геополітиків і т.п. Саме такої установки дотримувався Карл Хаусхофер на процесі Нюрнберга.

Спикмена можна у відомому значенні назвати спадкоємцем геополітичних доктрин Мехена, тільки з «більш сухопутним ухилом». Його глобальні геополітичні моделі і висновки показують, що він знаходився також під сильним впливом концепцій Маккіндера, хоча в той же час він зробив спробу їх ревізії. Сама ревізія ця загалом мало оригінальна; її головна особливість в тому, що вона зроблена явно з позицій геополітичних інтересів Сполучених Штатів, як вони розумілися Спикменом.

Для Спикмена, на відміну від перших геополітиків, сама географія не представляла великого інтересу, а ще менше хвилювали його проблеми зв'язку народу з ґрунтом, вплив рельєфу на національний характер і т.д. Спикмен розглядав геополітику як найважливіший інструмент конкретної міжнародної політики, як аналітичний метод і систему формул, що дозволяють виробити найефективнішу стратегію. «В світі міжнародної анархії, — писав Спикмен, — зовнішня політика повинна мати на своїй меті перш за все поліпшення або, принаймні, збереження порівняльної силової позиції держави. Сила складає здатність вести успішну війну, і в географії лежать ключі до проблем військової і політичної

стратегії. Територія держави — це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, яку вона займає під час тимчасового перемир'я, званого миром. Географія є самим фундаментальним чинником в зовнішній політиці держави тому що цей чинник — самий постійний. Міністри приходять і йдуть, вмирають навіть диктатури, але ланцюги гір залишаються непохильними».

В цьому плані Спикмен жорстко критикував німецьку геополітичну школу (особливо в книзі «Географія світу»), рахуючи уявлення про «справедливі або несправедливі межі метафізичною нісенітницею». Як і для Мехена, для Спикмена характерний підхід утиліти, чітке бажання видати найефективнішу геополітичну формулу, за допомогою якої США можуть найшвидшим чином добитися «світового панування». Цим прагматизмом визначається лад всіх його досліджень.

Погляди Спикмена висловлені в книзі «*Стратегія Америки в світовій політиці*» (1942) і у виданій посмертно роботі «*Географія світу*» (1944).

Розвинувши критерії, вперше запропоновані Мехеном, **Спикмен виділив десять критеріїв, визначальних геополітичну могутність держави:**

- 1) поверхня території;
- 2) природа меж;
- 3) кількість населення;
- 4) наявність або відсутність корисних копалин;
- 5) економічний і технологічний розвиток;
- 6) фінансова потужність;
- 7) етнічна однорідність;
- 8) рівень соціальної інтеграції;
- 9) політична стабільність;
- 10) національний дух.

Якщо сумарний результат оцінки геополітичних можливостей держави по цих критеріях виявляється відносно невисоким, це означає, що дана держава вимушена вступати в більш загальний стратегічний союз, поступаючись частиною свого суверенітету ради глобальної стратегічної геополітичної протекції.

Основою своєї доктрини Спикмен зробив не стільки геополітичне осмислення місця США як «морської сили» в цілому світі (як Мехен), — можливо тому що це вже стало фактом, — скільки необхідність контролю берегових територій Євразії: Європи, арабських країн, Індії, Китаю і т.д. — для остаточної перемоги в дуелі континентальних і морських сил. Якщо в картині Маккіндера планетарний дуалізм розглядався як щось «вічне», не «знімається», то Спикмен вважав, що вчинений контроль над рімлендом з боку морських держав приведе до остаточної і безповоротної перемоги над суходутними державами, які відтепер будуть цілком підконтрольні. Фактично це було граничним розвитком тактики «анаконди», яку обґрунтовував вже Мехен. Спикмен був наступником ідей Мехена, відомого тим, що в розділ світового контролю він ставив панування в океані, ґрунтуючись на фактах британського світового панування в сучасну йому вікторіанську епоху. В плані моделювання Спикмен відштовхувався від ідей Маккіндера. Уважно вивчивши праці останнього, він запропонував свій варіант базової геополітичної схеми, дещо відмінній від моделі Маккіндера. Як відзначав французький дослідник Селерье, американський геополітик Спикмен «сприйняв концепцію Маккіндера для Нового Світла, спираючись на створену ним картографію, і прийшов до висновку, аналогічного висновкам Маккіндера в тому, що торкається СРСР».

Спикмен ґрунтувався на тому, що Маккіндер нібито переоцінив геополітичне значення хартленду. Ця переоцінка зачіпала не тільки актуальне положення сил на карті світу — зокрема, могутність СРСР, — але і початкову історичну схему.

Спікмен, на відміну від Маккіндера, як ключ до контролю над світом розглядав не хартленд, а євразійський пояс прибережних територій, або «маргінальний півмісяць», що включає морські країни Європи, Близький і Середній Схід, Індію, Південно-східну Азію і Китай.

По Спікмену, євразійська земна маса і північний берег Африки і Австралії утворюють три концентричні зони; вони функціонують в світовій політиці в поняттях наступних геополітичних реалій:

- 1) хартленд північного Євразійського континенту;
- 2) оточуюча його буферна зона і маргінальні моря;
- 3) видалені від центру Африканський і Австралійський континенти.

Внутрішня зона, навкруги якої групується все інше, — це центральне ядро євразійського хартленду. Навкруги цієї сухопутної маси, починаючи від Англії і кінчаючи Японією, між північним континентом і двома південними континентами, проходить Великий морський шлях світу. Він починається у внутрішніх і околичних морях Західної Європи, в Балтійському і Північному морях, проходить через європейське Середземномор'я і Червоне море, перетинає Індійський океан, проходить через азіатське Середземномор'я до прибережних морів Дальнього Сходу, Східно-китайському і Японському і закінчується, нарешті, в Охотському морі. Між центром євразійської континентальної маси і цим морським шляхом лежить велика концентрична буферна зона. Вона включає Західну і Центральну Європу, країни плоскогір'їв Близького Сходу, Туреччину, Іран і Афганістан; потім Тибет, Китай, Східну Сибір і три півострови — Аравійський, Індійський і Бирмано-сіамський. Цю смугу що протягнулася від західного і Євразійського континенту до східної його околиці Спікмен назвав євразійським рімлендом (rimland, від англ. rim — обід, край). Таким чином, він геополітично розділив світ на дві частини: хартленд і рімленд.

Як неабиякий політичний мислитель, Спікмен добре розумів переваги «маргінального півмісяця» для майбутньої глобальної стратегії Сполучених Штатів і націлював їх на цей регіон задовго до того, як заражені вільсонівським наївно-примітивним політичним ідеалізмом американські державні діячі стали це усвідомлювати. Спікмен вважав, що географічна історія «внутрішнього півмісяця», берегових зон, здійснювалася сама по собі, а не під тиском «кочівників суші», як рахував Маккіндер. З його точки зору, хартленд є лише потенційним простором, одержуючим всі культурні імпульси з берегових зон і не несучим в самому собі ніякої самостійної геополітичної місії або історичного імпульсу. І рімленд, а не хартленд є ключем до світового панування.

Геополітичну формулу Маккіндера — «Той, хто контролює Східну Європу, домінує над хартлендом; Той, хто домінує над хартлендом, домінує над Світовим Островом; Той, хто домінує над Світовим Островом, домінує над світом» — Спікмен запропонував замінити своєю — **«Той, хто домінує над рімлендом, домінує над Євразією; Той, хто домінує над Євразією, тримає долю світу в своїх руках».**

Хто, на Вашу думку, більш правий: Маккіндер чи Спікмен?

У принципі, Спікмен не сказав цим нічого нового. І для самого Маккіндера «берегова зона», «зовнішній півмісяць» або рімленд були ключовою стратегічною позицією в контролі над континентом. Але Маккіндер розумів цю зону не як самостійне і самодостатнє геополітичне утворення, а як простір протистояння двох імпульсів — «морського» і «сухопутного». При цьому він ніколи не розумів контроль над хартлендом в значенні влади над Росією і прилеглими до неї континентальними масами. Східна Європа є проміжний простір між «географічною віссю історії» і рімлендом, отже, саме в співвідношенні сил на периферії хартленда і знаходиться ключ до проблеми світового

панування. Але Спідмен представив зсув акцентів в своїй геополітичній доктрині щодо поглядів Маккіндера як щось радикально нове.

Спідмен виділяв три крупні центри світової потужності: атлантичне побережжя Північної Америки, європейське побережжя і Дальній Схід Євразії. Він допускав також можливість четвертого центру в Індії. Зі всіх трьох євразійських регіонів Спідмен вважав особливо значущим для США європейське побережжя, оскільки Америка виникла як трансатлантична проекція європейської цивілізації. До того ж найважливіші регіони США були, природно, орієнтованими у напрямі Атлантики. Слід зазначити, що при всіх відмінностях в позиціях більшість американських дослідників дотримувалися думки, що після другої світової війни США не залишається нічого іншого, окрім як вступити в тісний союз з Великобританією. Як рахував той же Спідмен, перемога Німеччини і Японії привела б до встановлення їх сумісного контролю над трьома головними центрами сили в Європі. У такому разі Америка опинилася б у вельми вразливому положенні, оскільки при всій своїй потужності вона не була б в змозі чинити опір з'єднаній потужності решти держав. Саме тому, стверджував Спідмен, США слід вступити в союз з Великобританією.

По відношенню і до хартленду, і до рімленду Сполучені Штати, по Спідмену, займають вигідне центральне положення. Атлантичним і тихоокеанським побережжям вони обернуті до обох сторін євразійського рімленда, а через Північний полюс — до хартленду. Спідмен вважав, що Сполучені Штати повинні зберігати трансатлантичні і транстихоокеанські бази на ударній дистанції від Євразії, щоб контролювати баланс сил уздовж всього рімленда.

Очевидно, що позиція Спідмена явно або неявно була обґрунтовуванням лідируючої ролі США в післявоєнному світі. Про це недвозначно говорив Р. Уайджер. Закликаючи вчитися у німецької геополітики, він особливо акцентував увагу на тому, що в післявоєнний період Америка повинна сприяти звільненню Євразії від всіх форм імперіалізму і затвердженню свободи там і демократії (природно, американського зразка). Передбачалося, що США, будучи океанічною державою з могутнім військово-морським флотом і авіацією, будуть в змозі встановити свій контроль над прибережними зонами Євразійського континенту і, заблокувавши євразійський хартленд, контролювати весь світ.

Оскільки книга була написана в роки війни, Спідмен вважав, що його рекомендації повинні бути здійснені в партнерстві з Радянським Союзом і Англією — союзниками США. Проте з тієї пори багато що змінилося, перш за все (головним чином) змінилася глобальна геополітична ситуація, і в ній роль Сполучених Штатів стала іншою. В новій ситуації інакше звучали геополітичні концепції, що раніше ігнорувалися або критикувалися, американськими стратегами, починаючи з Мехена і кінчаючи Спідменом і Страусом-Хюпе. Джорджі вірно помітив, що у Спідмена і інших прихильників американської силової політики за словами про самодостатність, про концепцію регіональної силової зони ховався перший енергійний виклад геополітичної теорії інтервенціонізму. «Теорія інтервенціонізму, — відзначав він, — розкриває політичну рішучість Сполучених Штатів ніколи не бути буферною державою між Німеччиною і Японією. Вона включає також перегляд доктрини Монро, яка розвинулася з «туманного і невідчутного принципу» в сильну і міцну доктрину. Наново жвава, доктрина Монро покриває не тільки захист всієї Західної півкулі, але включає також підтримку міцного балансу сил на ключових континентах — в Європі, Азії і Африці. Нарешті, вона включає захист деяких глобальних американських інтересів, сформульованих в Атлантичній хартії, і їх забезпечення відповідною військовою силою і послідовною, більш реалістичною зовнішньою політикою».

До кінця війни стало ясно, що насправді хартленд може бути прирівняний до СРСР. Поразка Німеччини у війні з СРСР усилила репутацію теорії Маккіндера. З цієї миті і далі існувала модель світу «хартленд—рімленд», ставляча материкову державу з хартленда (СРСР) проти морської держави з «зовнішнього півмісяця» (США), розділених зоною

зіткнення (рімленд). Відповідно до цієї моделі Спикмена і формулювалася політика США — політика заборони. Геополітика СРСР була дзеркальним віддзеркаленням американської. Лише ідеологічно вона обґрунтовувалася необхідністю пролетарського інтернаціоналізму, тоді як американська іменувалася політикою відкидання комунізму.

Заборона «фортеці» (СРСР, країни Варшавського договору) з боку США означала утворення антирадянських союзів на території рімленда: НАТО в Європі, СЕНТО в Західній Азії, СЕАТО в Східній Азії. В межах рімленда йшло серйозне протистояння, що закінчувалося великими і малими конфліктами. Прикладами великих конфліктів стали берлінський конфлікт, війни в Кореї, на Близькому Сході (проти уряду Г.А. Насера), у В'єтнамі, в Камбоджі і Афганістані.

Крім переоцінки значення рімленду, Спикмен вніс ще одне важливе доповнення в геополітичну картину світу, видиму з позиції «морської сили». Він ввів надзвичайно важливе поняття «Серединного Океану» (Midland Ocean). В основі геополітичного уявлення лежить підкреслена аналогія між Середземним морем в історії Європи, Близького Сходу і Північної Африки в старовині і Атлантичним океаном в новітній історії західної цивілізації. Оскільки Спикмен рахував саме «берегову зону» основною історичною територією цивілізації, то середземноморський ареал старовини представлявся йому зразком культури, що розповсюдилася згодом всередину континенту (окультурення «варварів суші») і на віддалені території, досяжні тільки за допомогою морських шляхів (окультурення «варварів моря»). Подібно цій середземноморській моделі, в новітній час в збільшеному планетарному масштабі те ж саме відбувається з Атлантичним океаном, обидва береги якого — американський і європейський — є ареалом самої розвинутої в технологічному і економічному значенні західної цивілізації.

«Серединний Океан» стає в такому разі не роз'єднуючим, але об'єднуючим чинником, «внутрішнім морем» (*mare internum*). Таким чином, Спикменом намічається особлива геополітична реальність, яку можна назвати умовно «атлантичним континентом», в центрі якого, як озеро в сухопутному регіоні, розташовується Атлантичний океан. Цей теоретичний «континент», «нова Атлантида», зв'язаний спільністю культури західноєвропейського походження, ідеологією лібералізму і демократії, єдністю політичної, етичної і технологічної долі.

Особливо Спикмен наполягав на ролі інтелектуального чинника в цьому «атлантичному континенті». Західна Європа і пояс східного побережжя Північної Америки (особливо Нью-Йорк) стають мозком нового «атлантичного співтовариства». Нервовим центром і силовим механізмом є США і їх торговий і військово-промисловий комплекс. Європа виявляється розумовим додатком США, чий геополітичні інтереси і стратегічна лінія стають єдиними і очолюючими для всіх держав Заходу. Поступово повинна скорочуватися і політична суверенність європейських держав, а влада переходить до особливої інстанції, об'єднуючої представників всіх «атлантичних» просторів і підлеглий пріоритетному верховенству США.

Будучи професором по міжнародних відносинах Йельського університету, Спикмен класифікував своїх колег на дві групи: інтервенціоністів і ізоляціоністів. Інтервенціоністи бачать першу лінію оборони «в збереженні рівноваги властей в Європі і Азії і лише другу — в закріпленні владцтва США над Західною півкулею». Спикмен писав: «Ізоляціоністи вважають, що винятковість нашого географічного розташування між двома океанами позбавляє нас інтересу до боротьби держав, розташованих по ту сторону океанів, і вимушує нас зосередити увагу на Західній півкулі». Спикмен констатує далі, що всі американські геополітики вбачають в географічному положенні США підставу для владцтва в Новому Світі, але якщо «інтервенціоністи надають цьому владцтву другорядне значення, то ізоляціоністи виділяють його на перший план».

Домагання на підкорення Сполученим Штатам Американського континенту були достатньо ясно сформульовані в доктрині Монро. Деякі сучасні шанувальники геополітики, вбачаючи її місію в «встановленні політичних цілей і шляхів їх досягнення»,

приєднуються до думки К. Хаусхофера і його послідовників, що розглядають доктрину Монро «як ідеальний твір геополітики». Доктрина Монро, висунута в посланні американського президента, на ім'я якого вона названа, до конгресу (2 грудня 1823 р.), містила, по суті, заклик Сполучених Штатів до європейських держав до розділу між ними світу. «Американські континенти в результаті вільного і незалежного положення, яке вони у себе встановили і підтримують відтепер, не повинні вважатися об'єктами подальшої колонізації якими-небудь європейськими державами», — заявляв американський президент, виступаючи ні в якому разі не проти колоніалізму взагалі, але лише проти експансії європейських держав на Американському континенті. Замість цього Монро обіцяв європейським великим державам: «Ми не втручаємося і не втручатимемося в життя існуючих колоній і володінь якої-небудь європейської держави».

В період проголошення доктрини Монро США повинні були зважати на могутність Великобританії і власною слабкістю, з недосяжністю для них колоній і територіальних придбань на інших континентах. Крім того, вони враховували складені для них сприятливі умови експансії на Американському континенті, віддаленого від європейських держав, з яких, наприклад, Франція і Іспанія вже настільки слабшали, що насилу справлялися з своїми володіннями в Новому Світі. Сполучені Штати до кінця минулого століття були переважно зайняті створенням колоніальної імперії на Американському континенті і вимагали від європейських держав одного — невтручання в справи Америки і визнання за США монопольного права на володіння нею. Вимушені в той час через незалежачих від них обставини, утримуватися від домагань на територіальні придбання в Європі, Азії і Африці, Сполучені Штати розглядали доктрину Монро як знаряддя «легалізації» їх втручання у внутрішні справи решти країн Американського континенту. Так, вже незабаром після її проголошення в 1823 р. державний секретар США Адамс заявив представнику США в Мадриді, що географічне положення Куби і Пуерто-Ріко «робить ці острови природно залежними від Північноамериканського континенту, а один з них — Куба, майже видима з наших берегів, є предметом капітальної важливості для комерційних і політичних інтересів нашого Союзу».

Протягом всіх подальших літ XIX століття американська дипломатія розвивала гарячу діяльність, направлену на відторгнення Куби, Пуерто-Ріко і Філіппін від Іспанії, колоніями якої вони в той час були, і їх закабалення, причому стремління і сподівання населення цих територій взагалі не враховувалися.

Спідмен писав, що президент Франклін Рузвельт, посилаючись на доктрину Монро, виявляв готовність «захищати Канаду і Гренландію». З цього Спідмен робив висновок, що доктрина Монро стала доктриною захисту всієї Західної півкулі». Розуміючи, що подібне «заступництво» може і не влаштувати народи латиноамериканських держав, Спідмен намагається їм вселити, що доктрина Монро заснована на геополітиці, що домагання США на владство на всьому Американському континенті обумовлені географічно-політичними чинниками, у зв'язку з чим тому необхідно змиритися. «Наша державна позиція, — пише він, — є, звичайно, не підлягаючій заперечуванню позицією гегемонії над переважно Нового Світу. Ми набагато сильніші, ніж наші сусіди на півночі і Півдні. Ми повністю пануємо над Центральною Америкою, і ми в змозі здійснювати ефективний тиск на північну частину Південної Америки». Таким чином, геополітик Спідмен спробував видати підкорення Сполученими Штатами всієї Західної півкулі за фатальну необхідність, обумовлену географічним чинником. При цьому повністю ігнорується вся решта чинників, у тому числі і такого вирішального чинника, як устремління, сподівань і інтересів людей, що населяють країни Західної півкулі.

Ряд ідей Спідмена (особливо його послідовника Кирка, що розвинув ще більш детально теорію рімленда) були підтримані деякими європейськими геополітиками, що побачили в його високій стратегічній оцінці «берегових територій» можливість наново вивести Європу в число тих країн, які вирішують долі світу. Але для цього довелося відкинути концепцію «Серединного Океану».

Не дивлячись на цей теоретичний хід деяких європейських геополітиків (що залишився, втім, вельми двозначним), Спідмен належить, без жодних сумнівів, до найяскравіших і послідовних «атлантистів». Більш того, він, разом з адміралом Мехеном, може бути названий **«батьком атлантизму» і «ідейним натхненником НАТО»**.

Тема 3.1. Тенденції сучасного розвитку політичної системи світу

3.1.1. Глобалістика та інтеграційні процеси на європейському та пострадянському просторах: загальний огляд.

Глобалізація як об'єктивна характеристика людського буття стала джерелом нових тенденцій і в міжнародній політиці, вона може змінити сутність і природу основних її принципів: сили, державного суверенітету, територіальної недоторканості, безпеки.

Сила, залишаючись за відсутності «вищого уряду» основним засобом врегулювання відносин між суб'єктами міжнародної політики, може стати менш універсальною та помітною в застосуванні. Це пояснюється втратою домінуючого значення воєнних інструментів сили, оскільки їхнє застосування в умовах взаємозалежності може мати надто високу ціну та є доцільним, коли існує загроза фізичного виживання держави (територіальній цілісності та незалежності), що в кінці ХХ ст. є досить рідкою ситуацією. У більшості випадків інтереси держав на міжнародній арені пов'язані з забезпеченням економічної та відповідно соціальної й політичної стабільності, а також формуванням позитивного образу держави, а воєнна могутність зменшується у визначенні впливу та ролі держав на міжнародній арені. Тому все більшої ваги набирають економічні джерела сили: фінансові, технологічні, організаційні, комунікаційні. Наслідком є початок зміщення суперництва держав із воєнної сфери в сферу фінансів, технологій і збільшення, з однієї сторони, обсягу кооперативних взаємодій (співробітництва), з іншої, виникнення нових форм експансії чи навіть колоніалізму (економічного, фінансового, інформаційного та культурного).

Глобалізація стає також чинником перерозподілу сили та ресурсів на міжнародній арені:

- *від наддержав до малих держав.* Це зумовлено, по-перше, поширенням технологій, доступом до фінансових ресурсів та ринків і відповідно можливістю прискорити розвиток, нарощувати потенціал незалежно від величини території, геополітичного становища та наявності природних, людських ресурсів; по-друге, здатністю маніпулювати взаємозалежністю, що на сучасному етапі стає важливим інструментом міжнародної політики; по-третє, зменшенням можливостей наддержав контролювати за допомогою сили стан доквілля, проблеми транснаціонального характеру — поширення тероризму, наркотиків, СНІДу тощо, які значною мірою впливають на якість життя й у розвинутих державах. Вони вимагають не силового втручання, а співробітництва, частіше фінансової, економічної чи гуманітарної допомоги, а, отже, і перерозподілу ресурсів;

- *від держав до міжнародних організацій* (особливо фінансово-валютних та оборонних), багатонаціональних корпорацій і приватних суб'єктів. Володіючи значними економічними ресурсами та лояльністю своїх співробітників і відповідно інструментами впливу в міжнародній політиці, вони «взаємодіють на рівних засадах не тільки між собою, але і з самими державами», перестають бути відображенням інтересів країн-засновниць і «країни-походження» для ТНК і можуть діяти без огляду на національні уряди або всупереч національним інтересам.

Проте, незважаючи на прояви дифузії сили в міжнародній політиці, структурні обмеження в міжнародній системі й надалі визначаються взаємовідносинами між великими державами, які мають більші вигоди від глобалізації, оскільки на всіх рівнях простору «постійно виникають маргінальні області, ізольовані від позитивного впливу процесів глобалізації».

Глобальна взаємозалежність змінює також сутність національної безпеки.

Проблеми воєнної безпеки продовжують залишатися основними для кожної держави, але все актуальнішими стають економічні, екологічні, інформаційні аспекти безпеки, їхній глобальний вимір, а також вплив внутрішніх загроз (екологічних катастроф, етнічних і соціальних конфліктів), які більшою мірою, ніж небезпека ззовні, можуть загрожувати територіальній цілісності та суверенітету держави. Посилення загроз глобального та внутрішнього характеру та їхнього впливу на міжнародну політику (через неконтрольовані потоки робочої сили, біженців, наслідки екологічних чи техногенних катастроф), а також постійне технологічне ускладнення систем безпеки зумовлює колективний характер міжнародної безпеки та прискорення інтеграційних процесів в оборонній сфері.

Таким чином, глобалізація на міжнародній арені — це таке поєднання взаємодій внутрішнього та зовнішнього характеру, яке має тенденцію необмеженого поширення, подолання кордонів національних держав, порушення їхнього територіального суверенітету; це процес, який розвивається одночасно в міждержавних і транснаціональних формах і відзначається зростанням кількості та ваги взаємодій, що здійснюються поза контролем держав. Ще одним наслідком глобалізації в міжнародній політиці стає тенденція до можливого переважання кооперативних взаємодій (співробітництва) над примусовими, що пов'язане з взаємозалежністю інтересів держав та інших суб'єктів, а також потенційною можливістю спільної вигоди від співробітництва. Одночасно суперечливий характер і вплив глобалізації породжує посилення інтеграційних зв'язків в одних регіонах (наприклад ЄС, об'єднання Німеччини) та дезінтеграцію держав (СРСР, Югославія) і блоків (Варшавський Договір) в інших.

Тенденції в міжнародній політиці, зумовлені глобалізацією, мають не абсолютний, а відносний характер: синхронізуючись в часі зі зруйнуванням біполярного світу та перехідним характером міжнародної системи, вони формуватимуть нову картину взаємодій на міжнародній арені, що ускладнює природу міжнародної політики, посилює її «анархічність», «турбулентність». Світ «більярдних куль-держав, що зіштовхуються між собою» (А.Уолферс) трансформується в «павутиння-взаємодій» (Дж.Бартон) між значною кількістю різноманітних суб'єктів. З іншої сторони, ці процеси об'єктивно посилюють необхідність і тенденції до певного впорядкування взаємодій, відносин з метою забезпечити світ від непередбачуваних дій окремих суб'єктів, що ставить на порядок денний проблему глобального регулювання (чи навіть управління).

Глобалізований світ стане цілісним, єдиним, інформаційно прозорим, що є об'єктивною передумовою світового регулювання (або управління) з одного або кількох центрів, які вже формуються.

Чи згодні Ви з цим твердженням?

В економічній сфері такими центрами виступають Велика Сімка, МВФ, у воєнно-оборонній — Рада Безпеки, НАТО; на регіональному рівні — інститути ЄС, ОАД та ін. На лідерство в процесах глобального регулювання все більше претендують США, що посилює ознаки уніполярності нового світового порядку. Хоча глобальне управління інтерпретується не як управління територіями, а ресурсами та процесами, зокрема конфліктами. Об'єктивним чинником глобального регулювання є також наявність глобальної світової системи, що накладає обмеження структурного характеру на поведінку суб'єктів. Взаємозалежність посилює вплив, дію таких механізмів регулювання міжнародних процесів, як міжнародне право, міжнародні урядові та неурядові організації, що формують і відображають спільні цілі світової спільноти.

Короткий оксфордський політичний словник розглядає глобалізацію як **універсальний процес чи низку процесів, які породжують розмаїття зв'язків та взаємопов'язаностей, які трансцендують держави й суспільства, що становлять сучасну світову систему.**

Вона пов'язана з крутим зростанням інтенсивності й глибини економічної, екологічної та суспільної взаємозалежності: інтенсивності – бо йдеться про дедалі більше число, діапазон і масштаб трансакцій, що долають кордони; глибини – бо йдеться про міру, якою ця взаємозалежність пливає на способи внутрішньої організації суспільств і сама зазнає їхнього впливу.

У найбільш узагальненому вигляді ідея глобалізації полягає у дедалі більшому розриві між уявленням про суверенну державу, яка сама визначає власне майбутнє, та сучасною глобальною економікою і складністю світового суспільства, що зростає у геометричній пропорції.

Ідея глобалізації отримала свій розвиток у трьох категоріях тверджень:

по-перше, збільшення могутності фінансових ринків і подальша інтенсифікація торгівлі змушує окремі держави здійснювати макроекономічну політику та формувати дедалі ближчі між собою проринкові політики, які мають бути схваленими фінансовими ринками. Таким чином, значно зменшується діапазон варіантів політико-економічного вибору, відкритого для урядів;

по-друге, матеріальна інфраструктура світової економічної взаємодії, насамперед нові інформаційні технології, системи комунікації й транспорту, сприяють всесвітньому поширенню цінностей, знань та ідей, сприяють до міждержавної самоорганізації інститутів громадянського суспільства, які можуть бути відносно незалежними як від державних органів, так і від приватних економічних агентів. В сьогоdnішньому світі будь-яка держава вже неспроможна повністю контролювати потоки інформації на своїй території;

по-третє, в інституційному плані, аби не опинитися на узбіччі соціального прогресу, держави вимушені дедалі більшою мірою дотримуватися широкого розмаїття правил, законів і норм, встановлених і закріплених у відповідних документах міжнародною спільнотою, імплементуючи їх у власному політико-правовому полі. Сучасна міжнародна правова система все більше й більше впливає на правові системи окремих держав, сприяє їх нівелюванню (уніфікації), призводить до стирання меж між муніципальним, міжнародним і транснаціональним правом.

Хоча усталеного, загальновизначеного поняття глобалізації до цього часу не вироблено, вітчизняні науковці визначають чотири основних підходи до визначення цієї дефініції:

по-перше, тлумачення глобалізації як процесу зміцнення зв'язків між найвіддаленішими частинами світу;

по-друге, як процесу поширення по всій планеті єдиних, спільних для всього людства технологій, культури, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки тощо;

по-третє, як виникнення спільних для світового співтовариства проблем (економічних, політичних, військових, екологічних тощо);

по-четверте, як процес зростання загальнолюдських інтересів у всіх сферах людського буття, спричинених поглибленням взаємозв'язків і взаємозалежностей країн і народів.

Термін "**інтеграція**" (від лат. цілий; відновлення, поповнення) вживається як поняття теорії систем, означає стан пов'язаності окремих диференційованих частин у ціле, а також процес, який проводить до такого стану.

У людському суспільстві інтеграція означає наявність впорядкованих певним чином відносин, стосунків між індивідами, групами, організаціями, державами. У зв'язку з цим, розрізняють різні рівні інтеграції: особистісні, групові, міждержавні.

Цей термін тлумачиться по-різному, в залежності від сфери вживання, наприклад у психології під виразом «інтегрована особистість» розуміється цілісний, позбавлений внутрішніх суперечностей індивід. Цей самий вираз при аналізі соціальної системи відноситься до особистості, що включена (інтегрована) в соціальну систему, тоді про неї можуть сказати як про комфортну особистість. У політичному аналізі інтеграція може означати внутрішній стан суспільства, держави або включення в певну міжнародну групу держав, які мають спільну мету, інтереси. Правомірно говорити про інтеграцію федеративних за устроєм держав, де це становить одну з важливіших проблем, так само, зрештою, як і для світових імперій. Разом із тим мова може йти й про економічну, культурну інтеграцію тощо.

Ще один важливий аспект полягає в тому, що інтеграція передбачає наявність впорядкованих і майже формально безконфліктних відносин між соціальними суб'єктами (лідерами, керівниками, організаціями, інститутами, державами). Деякий інший сенс має поняття «інтеграція соціальної системи», що означає впорядкований, майже безконфліктний зв'язок між структурними частинами системи (інститутами, нормативними стандартами функціонування цих інститутів). При аналізі інтеграції політичної системи, маємо на увазі її певну означену (керівну) роль щодо всього суспільства, оскільки системні цілі, принципи, цінності детермінують стан, розвиток суспільства, діяльність суспільних інститутів, а також більш або менш тісні зв'язки структурних елементів системи, які пов'язані не лише спільною метою, але й певними відносинами, єдиним правовим полем, яке формує конституція, кодекси.

Нарешті інтегративну роль у системі відіграє ідеологія, яка панує в системі (системні ідеали, цінності, прикладом свобода, справедливість, рівність), їхня певна послідовність. Ідеологія інтегрує всю цілісність політичної системи, спираючися на поєднання Духу, політичної настроєності. Цьому процесу передують певні ірраціональні симпатії до тих чи інших суб'єктів політики, які вловлюють лідери, вожді та формулюють із них більш-менш чіткі ідеї, концепції, які поширюються, а потім утверджуються в свідомості громадянства. Інтеграційна концепція (не торкаючися її змісту, оскільки він може бути прогресивним або консервативним) виступає імпульсом до дії, спонукаючи суб'єктів політики діяти певним чином.

Поряд із ідеологією, інтегративним елементом виступає й релігія, яка своїми ідеалами, цінностями об'єднує індивідів, групи та суспільства, окрім того, об'єднання відбувається й на основі віри, тими чи іншими спільними переживаннями, радощами більшого або меншого пізнання в собі вищої істоти. Ще один важливий момент, політична інтеграція передбачає наявність суб'єкта інтеграції, певного «двигуна» або «локомотива», який здебільшого нав'язує свої цілі, інтереси, своє бачення світу. У такому випадку інтеграція проходить за правилами, які встановлює суб'єкт інтеграції.

Отже, **політична інтеграція** — це сукупність процесів, спрямованих на більш-менш тісне об'єднання різних суспільних інститутів, великих і малих суспільних груп у межах окремої держави (коли проходить консолідація навколо провідної нації) або в межах кількох держав, які, поступово втрачаючи свою суверенність (віддаючи чи делегуючи її), формуються в різного типу устрої, наддержаву.

Це може бути й зінтегрована федерація (на зразок США), а може бути унітарна імперія. І там, і тут проходять інтеграційні процеси, сьогодні до них долучаються регіональні об'єднання (на зразок ЄС або США—Канада—Мексика)

Поза межами Східної Європи (ЄС, ряд держав Тихоокеанського басейну та США),

характер інтеграційних процесів дещо інший, це проявляється в тому, що інтеграція тут проходить насамперед як економічна за військово-політичною підтримкою. Далі процеси проходять кілька етапів: утворюються зони вільної торгівлі, митні союзи, тобто формуються спільні, регіональні ринки, паралельно з цим укладаються та функціонують економічні, а потім політичні, військові союзи. Усе це спирається на певні інтеграційні традиції, які формувалися протягом двох сторіч, починаючи від широкого імпорту устаткування, міграції вільної робочої сили, основою такої інтеграції були обмін і торгівля готовими виробами, що все разом й сприяло проведенню індустріальної революції, спочатку в Англії, а потім у решті Європи.

Значним інтеграційним полем є Північна Америка, а після Другої світової війни й тихоокеанський регіон. Повеєнна інтеграція все більше спирається на міжнародну спеціалізацію та кооперацію й характеризується інтернаціоналізацією виробництва на основі міжнародних альянсів, налагодженням довгострокових торгівельних і виробничих зв'язків, розвитком фінансових ринків (валютних, фондових, кредитних), які мають усе більший вплив на всю сферу виробництва та торгівлі в світовій економіці. Інтеграція в цьому регіоні проходить головним чином через передачу знань, які призводять до поліпшення обладнання, технологічних процесів і виробів, впровадження управлінських «ноу-хау», які впливають на зростання продуктивності праці. Інтеграційні процеси проходять й як загальна уніфікація норм і стандартів у торгівлі, транспортуванні, виробництві, екології, соціальному захисті, спробах впровадити єдину грошову одиницю (в ЄС — Євро, у Північній Америці — американський долар). Толерантність щодо інтеграції в масовій свідомості пояснюється розумінням того, що вона відкриває доступ до нових, передових технологій, (насамперед знань, трудових навичок), культури виробництва, сприяє притоку інвестицій. Це тісно пов'язано з необхідністю розвитку освіти, атмосфери конкуренції, розуміння необхідності захисту інтелектуальної власності та координації зусиль для забезпечення якості.

Отже, першим світовим центром інтеграції можна вважати європейську спільноту, яка ось уже півстоліття формується насамперед як економічний велетень. Єдиний євроринок за масштабами є найбільшим у світі, на нього припадає майже половина світової торгівлі. Тут функціонують такі спільні політичні інститути, як Європарламент, Рада Міністрів, Європейський Суд, виробилися традиції тісної співпраці з військовим союзом НАТО. Сформувався два підходи до європейської інтеграції: перший — неоліберальний, суть якого полягає в мінімальному втручанні наднаціональних інститутів у суспільно-політичне, економічне життя членів спільноти, другий — це прискорення інтеграційних процесів, подальше розширення наднаціональних інститутів, їхніх прав, транслізація суспільно-політичного, економічного життя європейських держав, розширення ЄС.

Другим світовим центром інтеграції є США. Американські зусилля щодо інтеграції континенту служать певною основою глобальних інтеграційних планів, оскільки вже втретє за ХХ ст. США поставила перед собою завдання створення нового світового порядку. Однак на відміну від минулого, наприкінці століття з'явилися реальні шанси реалізації цих планів. У зв'язку з цим, можна прослідкувати принаймні дві тенденції. Перша полягає у визнанні обмеженості американських можливостей, сили, могутності, оскільки реально дивлячися, слід визнати, що «Америка назавжди повинна розпрощатися з тими часами, коли всі варіанти вибору здавалися перед нею відкритими й коли вона, тверезо оцінивши свої можливості, могла здійснити те, що було не під силу будь-якому іншому суспільству». Більше того, світове лідерство є невід'ємною частиною могутності та моральних цінностей Америки, але «воно не включає в себе привілей робити вигляд, нібито Америка робить люб'язність іншим націям, вступаючи з ними в союз, або володіє необмеженими можливостями нав'язати свою волю, позбавляючи інших своєї приязні». Так, американська могутність, багатство, демократичність, спосіб життя, цінності свободи приваблюють бідніших, слабкіших, вони об'єктивно виступають інтегративними

чинниками, зрештою як і ідеали миролюбної, неагресивної закордонної, політики. Однак очевидно, що тут є й певні межі політичної, соціально-економічної інтеграції..."

Друга тенденція полягає у визнанні того, що в результаті «краху суперника» (СРСР) Сполучені Штати опинилися в унікальному становищі. Вони стали першою та єдиною дійсно світовою державою, оскільки домінують в вирішальних областях світової влади: у військовій, в економічній, у передових областях науки та техніки, в області культури, — усе це «забезпечує Сполученим Штатам політичний вплив, близький якому немає жодна держава світу. Щодо цих міркувань, які несуть явно великодержавницькі амбіції та гегемоністичні прагнення (які служили та служать зовнішнім виразом крайніх форм інтегративних процесів зі сторони суб'єкта інтеграції)", американський політолог Бжезінський робить висновок-прогноз: оскільки сьогодні США виступають у ролі «арбітра для Євразії», то немає жодної великої євразійської проблеми, яка «вирішувалася б без участі Америки або Спроби теоретичного обґрунтування необхідності політичної інтеграції в ХХ ст.

ХХ століття було зроблено кілька спроб теоретичного обґрунтування необхідності політичної інтеграції — це й опрацювання радянських теоретиків з їхніми інтернаціональними конструкціями, і нацистська філософія расизму, а також теоретичне обґрунтування панамериканізму, формування імперських моделей політичних культур.

3.1.2. Сучасні науково-теоретичні дискусії щодо одно- та багатополярності постіндустріального світу

Сьогодні навколо майбутнього міжнародного політичного процесу точаться жваві науково-теоретичні дискусії щодо одно- та багатополярності постіндустріального світу. Це зумовлено не лише закінченням «холодної війни», й появою нових суб'єктів світової політики, що діють поряд з традиційними, — державою-нацією. На думку Кінга та Шнайдера, існуюча система міжнародних стосунків жорстко прив'язана до держав-націй.

Однак глобалізаційні інтеграційні процеси зумовлюють цілісність і взаємозалежність світу, що вступають в протиріччя з політичною фрагментацією системи держав націй і спричинюють добровільну передачу державами частини свого суверенітету наднаціональним органам, змінюючи чинники силового впливу, — перехід від грубого силового впливу до більш м'яких його форм.

Звідси — необхідність перегляду деяких аксіоматичних (для біполярного світу) положень світової політики, а саме: принципів національного та державного суверенітету і невтручання у внутрішні справи держави (миротворчість власне і є порушенням цих принципів); принципу розрізнення внутрішньої і зовнішньої політики, оскільки транснаціональні корпорації та міжнародні економічні організації підривають як монополію на здійснення внутрішньої політики, свідченням чого є міжнародний тероризм, діяльність мафіозних структур, наркобізнес тощо.

На думку О. Тоффлера, існуючі міжнародні законодавства та створені за принципом вертикальної ієрархічної структури міжнародної організації не відповідають новій світовій реальності. Тому виникла необхідність у новій, горизонтальній структурі взаємозв'язків та у вільній побудові наднаціональних формувань.

А. Самюель вважає, що людство вступило у «новий міжнародний світ», свідченням якого є два факти. По-перше, відбувся перехід від біполярного світу до комплексного. По-друге, цей новий світ став непередбачуваним.

Питання, що були відкладені у довгий ящик історії, такі, наприклад, як об'єднання Німеччини, вирішуються несподівано швидко, і ніхто не може передбачити, що відбудеться завтра.

Новизна ситуації в міжнародних відносинах може бути узагальнена наступним чином: сьогодні загальносвітові трансформації виходять за межі міждержавної взаємодії

й, не відмінюючи їх значення, позбавляють їх «претензії» на всезагальність у впливі на долі світу в цілому.

Сучасні геополітичні концепції вказують на двоїсте геополітичне становище сучасної України. З одного боку Україна посідає важливе геополітичне становище, являє собою головний аванпост перед Євразією. Разом з тим таке розташування загрозливе з огляду на можливість опинитися між молотом і ковадлом у разі зростання тиску в її геополітичному докільлі. Основний зміст і особливості геостратегії України визначаються як об'єктивною геополітичною ситуацією, так і прагненням нашої країни до демократії політичної стабільності, зміцненням своєї безпеки, одержанням допомоги в проведенні політичних і соціально-економічних реформ. За таких умов відбувається затвердження пріоритету європейського геополітичного вектора.

Чи згодні Ви з цим?

3.1.3. Діалектика внутрішньої та зовнішньої політики. Національні інтереси та цінності

Діалектика внутрішньої і зовнішньої політики полягає в тому, що зовнішня політика переважної більшості країн світу обумовлюється її внутрішньополітичним процесом, внутрішньополітичними цілями та інтересами. Таким чином, національний інтерес, зароджуючись всередині держави виступає головним спрямування зовнішньої політики. За своїм характером зовнішня політика може бути активною та пасивною, агресивною та миролюбною, консервативною та ізоляціоністською.

Американський теоретик Г.Моргентау стверджував, що «відправною точкою політики будь-якої держави має бути концепція національних інтересів, визначена в термінах сили».

З яким геополітичним підходом пов'язане це твердження?

Концепція національних інтересів відіграє важливу роль у формуванні та імплементації закордонної політики будь-якої держави та в системі міжнародних відносин. Існує принаймні три фундаментальні проблеми, які певною мірою обмежують практичне використання цієї концепції.

Перша з них пов'язана з труднощами операціоналізації концепції національних інтересів, які пов'язані з розбіжностями в підходах до визначення поняття «національний інтерес». Найпоширенішими є такі:

- національний інтерес відбиває реальний комплекс цільових настанов держави, який вона намагається реалізувати у своїй зовнішній і внутрішній політиці;
- національний інтерес — це похідна аспіраційних і оперативних потреб суспільства та пов'язаних з ними ціннісних систем;
- національний інтерес — це усвідомлена інтегрована система потреб у благополучному існуванні, відтворенні та розвитку людини, суспільства та держави.

Моргентау поділяє національні інтереси на необхідні (постійні) і другорядні (змінні). М.Каплан виділяє об'єктивні та суб'єктивні національні інтереси. П.Асснер наголошує на внутрішніх і зовнішніх компонентах національного інтересу. Ю.Кукулка пропонує свою типологію (екзистенціальні та функціональні). В.Удалов виділяє інтереси співпадаючі та взаємовиключні, дійсні та уявні. Інколи виділяють ендегенні та екзогенні, корелюючі і некорелюючі, аспіраційні та оперативні національні інтереси. В нашому

Курсі національний інтерес розглядається як історично змінна система основних внутрішніх і зовнішніх інтересів нації, які реалізуються без компромісу.

Друга проблема є прямим наслідком складної діалектики взаємодії об'єктивних і суб'єктивних компонентів національного інтересу. Представники політичної науки наголошують на тому, що будь-яким його оцінкам притаманний суб'єктивний характер, що викликає певну розбіжність підходів і думок при спробах його визначення.

Третя проблема впливає з другої та пов'язана з хронічним бажанням політичних лідерів і правлячих еліт представляти власні інтереси як корпоративні «життєво важливі інтереси» нації або навіть «усього світу». За Г.Броді, «ключова проблема для великої країни, подібної до США, полягає в тому, щоб визначити справжні межі життєво важливих інтересів з урахуванням усього комплексу наявних обставин, а також вирішити, які дії потрібні у відповідь на ті чи інші види загроз». Відомим став вираз Дж.Картера, який проголосив увесь світ сферою «життєво важливих інтересів США».

Ще недостатньо опрацьована проблема співвідношення цього поняття з базовими цінностями та цілями суспільства, що є необхідною передумовою побудови національної стратегії на основі концепції національних інтересів.

Особливого значення набуває аналіз так званих «вічних» цінностей, які виникають з найзагальніших уявлень про добро та зло, щастя та благоденство, суспільний обов'язок і призначення людини тощо. Однак політика як зовнішня, так і внутрішня не може оперувати загальними цінностями. Призначенням політики є переведення (трансляція) цінностей і співвіднесених з ними національних інтересів у конкретні цілі внутрішньої та зовнішньої політики.

Найчастіше виділяють цілі двох типів — довгострокові, стратегічні і короткострокові, або оперативні. Між цими типами цілей існує здебільшого перманентний конфлікт. Короткотермінові цілі можуть суперечити довгостроковим і навпаки.

Конфлікти можливі також між цілями життєво важливими та ординарними, між цілями та засобами їхнього досягнення. Держава ніколи не досягає всіх цілей і не втілює в життя всі національні інтереси та цінності — це неможливо. Тому потрібні чіткі пріоритети; тобто чітка ієрархія національних інтересів, цілей за їхньою важливістю.

Національна безпека будь-якої держави світу не може забезпечуватися ізольовано, оскільки залежить від інтересів і потреб, геополітичних пріоритетів і концепцій інших держав міжнародної спільноти. Розглянемо окремі з них.

Головний напрям стратегії країн Заходу після їхньої перемоги в «холодній війні» і формування монополярної моделі світу на чолі з США спрямований на закріплення статус-кво і недопущення формування нової геополітичної сили чи блоку, опозиційної до атлантичної доктрини Заходу.

Основними геополітичними пріоритетами Заходу є:

- збереження західної цивілізації та розширення співробітництва між її європейською, північноамериканською та тихоокеанською частинами;
- укріплення базових цінностей та інституцій цієї цивілізації: демократії, механізмів вільного ринку, ліберально-демократичної ідеології тощо; формування нової структуризації світу на принципах «геоекономіки»;
- протидія створенню та зміцненню будь-якого геополітичного блоку чи стратегічної сили, які могли б протиставити себе західній цивілізації та сприяти формуванню нової біполярності чи антагоністичної багатополарності;
- зміцнення НАТО та головних стратегічних осей Західного світу: США — Європа, США — Близький Схід, США — Південно-Східна Азія, США — Японія;
- обмеження впливу та експансії «месіанських» держав, у т.ч.

конфуціанських та ісламських, упередження переростання регіональних конфліктів між цивілізаціями та державами в глобальні війни;

— збереження та посилення існуючої стратегічної перевага над колишніми і потенційними супротивниками та забезпечення можливості стратегічного домінування в будь-яких регіональних чи глобальних конфліктах;

- поширення НАТО на Схід і стимуляція приєднання до Європейського Союзу та європейської культури загалом країн Центрально-Східної Європи і тих, що утворилися після розпаду СРСР, передусім близьких до західної культури;

- розбудова та поширення впливу міжнародних інститутів, які відповідають західним цінностям, забезпечення інтеграції незахідних країн у ці інститути;

- економічна та соціокультурна експансія в інші країни, підтримка соціальних інституцій і груп, які орієнтуються на західні цінності.

Ці пріоритети цілком відповідають новій монополярній структурі світу (про багатополарність сьогодні можна говорити переважно в економічній сфері), яка сформувалася після закінчення «холодної війни», а також інтересам єдиного чітко визначеного полюсу світової сили та влади. Цим полюсом стали США в союзі з розвиненими країнами західної цивілізації. Перемога цих країн у "холодній війні" - була закономірною. Війну виграла західна ринкова економіка, а не військовий потенціал. Іншими є геополітичні пріоритети та стратегія Російської Федерації. Основні її напрями зумовлені її геополітичними амбіціями та намаганням повернути собі статус наддержави, який вона втратила після розпаду СРСР та Варшавського Договору.

Відчуття стратегічної вразливості виникло внаслідок процесу перетворення Росії з наддержави на велику регіональну потугу в природне занепокоєння питаннями безпеки у нових геополітичних умовах стимулювало розробку значної кількості аналітичних доповідей і рекомендацій. Серед них можна назвати праці московських політичних теоретиків — К.Гаджієва, О.Дугіна, О.Панаріна та інші.

Виходячи з визначених геополітичних пріоритетів, держави світу будують свою політику та стратегію, які визначаються, виходячи з національних інтересів та національної безпеки.

Стратегія національної безпеки є основним документом, який визначає перспективні орієнтири, окреслює загальні контури програм імплементації в життя пріоритетних національних інтересів держави.

Україна, на жаль, ніколи не мала інтегральної стратегії національної безпеки, як і чіткої геополітичної стратегії.

Які, на Вашу думку, причини цьому?

Розробки таких стратегій різного рівня є життєвою необхідністю для України, якщо вона хоче перетворитися з об'єкта геополітичних ігор великих держав на суб'єкт геополітики, який сам визначає свої цілі та дії на світовій арені (звісно, із врахуванням власних можливостей, а також параметрів навколишнього середовища). Проте перетворення з об'єкта на суб'єкт геополітики для України — далека стратегічна мета. Поточні пріоритети та стратегії Україна змушена розробляти з урахуванням пріоритетів і стратегічних настанов політичних партнерів — країн Євроатлантичного блоку та Російської Федерації. У той же час, на основі аналізу геополітичних пріоритетів і стратегій основних політичних партнерів України та її політики на міжнародній арені науковці пропонують такі основні геополітичні та зовнішньополітичні пріоритети України:

- виживання України як суверенної держави, зміцнення фундаментальних цінностей та інституцій, що забезпечують добробут, безпеку та соціально-культурний прогрес;
- повернення України в європейський цивілізаційний простір, всестороння інтеграція в європейські та євроатлантичні політичні та соціальні структури, а також структури безпеки;
- посилення потенціалу стримування як власного, так і колективного за рахунок участі в європейських структурах безпеки, укладення двосторонніх і багатосторонніх договорів, отримання відповідних гарантій безпеки тощо;
- пріоритетна орієнтація на інтеграцію до ЄС і ЗЄС. Поглиблення спеціального партнерства з НАТО, курс на приєднання, в якості першого кроку, до політичних структур цієї організації як наріжного каменя структури європейської безпеки;
- зміцнення стратегічного партнерства з США та зв'язків з країнами Західної Європи відповідно до національних інтересів і пріоритетів;
- підтримка та розвиток стратегічних рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних і соціокультурних відносин з Росією;
- зміцнення та консолідація особливих відносин із стратегічно важливими сусідами, насамперед з Польщею, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном, країнами Балтії, Вишеградської групи та Середньої Азії;
- сприяння формуванню «поясу стабільності та регіональних структур безпеки від Балтійського та Чорного морів до Закавказзя та Середньої Азії;
- активна участь у створенні європейських та євразійських «транспортних коридорів» як по Балто-Чорноморсько-Близькосхідній вісі, так і по вісі Західна Європа — Україна — Закавказзя — Середня Азія — Китай. Використання цих коридорів для створення надійної багатоальтернативної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини;
- курс на альтернативне лідерство на теренах колишнього СРСР. Активна кооперація з тими країнами, які вбачають в Україні надійного рівноправного партнера, вільного від великодержавних і гегемоністських амбіцій;
- всебічний захист економічного суверенітету, недопущення встановлення будь-яких форм економічної та політичної залежності;
- цілеспрямоване формування в масовій свідомості універсальних європейських та євроатлантичних цінностей і соціокультурних орієнтацій

Розробка засад стратегії національної безпеки відповідно до національних інтересів, базових геополітичних і зовнішньополітичних пріоритетів є сьогодні одним із найважливіших завдань України. Важливою передумовою ефективної імплементації такої стратегії є формування узгодженого комплексу національних інтересів, пріоритетів і цілей, формування національного консенсусу стосовно цих інтересів і пріоритетів, а також координація зусиль виконавчої та законодавчої гілок влади стосовно їхньої реалізації.

3.1.4. Україна в теорії С. Хантінгтона – історична місія діалогу цивілізацій

Глобалізація в сфері політичної філософії здобула свій розвиток у вигляді цивілізаційних теорій, які стверджують, що в сучасному світі відживають класичні ідеології; традиційні для минулих віків економічні, ідеологічні тощо антагонізми поступово втрачають статус домінуючих в політиці, яка все більше перетворюється на засіб утвердження культурних цінностей та цивілізаційних ідентичностей. Ці обставини призводять до перетворення світового порядку – він будується вже не навколо політико-іделогічних блоків держав, як це було ще у ХХ сторіччі, а навколо світових цивілізацій (найвідомішими науковими розвідками є «Присмерк Європи» О. Шпенглера, «Осягнення

історії» А. Тойнбі та «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» С. Хантінгтона).

Дефініцію «цивілізація» першим ввів у науковий обіг В. Р. Мірабо у 1757 році і за наступні 250 років її розуміння супроводжувалося істотними змінами. Відпочатку поняття «цивілізація» вбирає у себе сенси передуючих йому, близьких за значенням понять, які персоніфікували процеси раціоналізації поведінки, становлення громадянського суспільства, вдосконалення державного управління. Кожна цивілізація проходить стадії генезису, росту, надлому й розкладення, виникнення й падіння універсальних держав, всесвітніх церков. В основі цивілізацій лежить дух суспільства – релігія. «Для того, щоб досягнути будь-якої мети, слід прагнути не самої мети, а чогось більш піднесеного, що знаходиться за межами даної мети. Духовне, релігійне породжується людським стражданням і перебуває в діалектичному взаємозв'язку з світським, буттєвим: підйом матеріальних благ означає занепад духовних і навпаки».

С. Хантінгтон доводить, що в сучасному світі головним критерієм розбіжностей між людьми стає їх культурна приналежність до певної цивілізації, або ідентичність, що складається з лінгвістичних, етнічних, історичних, релігійних, інституційних елементів. Вчений ставить під сумнів, що торгівля, інвестиції, комунікації тощо надають передумови для формування єдиної цивілізації. Навпаки, він стверджує, що «люди визначають свою ідентичність за допомогою того, чим вони не є», тобто чим більше людина познає світ, тим більше вона відчуває власну унікальність та намагається її захистити.

Цивілізаційна теорія пояснює особливості політичного процесу в незалежній Україні, що від початку проголосила курс на модернізацію. Адже по Україні (за Хантінгтоном – розколотій країні) пролягає розлом цивілізацій, який спричинила Брестська унія 1596 року.

Коментуючи Президентські вибори в Україні 1994 року Ян Бжезинський, писав у газеті New York Times: "ці виборі віддзеркалили й навіть викристалізували розкол між європеїзованими слов'янами в Західній Україні та русько-словянським баченням того, у що має перетворитися Україна. Це не стільки етнічна поляризація, скільки різні культури».

Президентська виборча кампанія 2004 року свідчить, що за наступні 10 років цивілізаційний розкол в Україні тільки загострився. На жаль, атмосфера ворожнечі й політичного протистояння в Україні не минула із перемогою Майдану та завершенням виборів Президента, в країні продовжує палати вогонь суспільного розбрату. І було б дуже спрощено пояснювати розкол українського суспільства лише безпринципністю політиків та «чорним піаром» політтехнологів. Корінь проблеми значно глибший.

Його давно вже осягнули західні політичні філософи й аналітики, але й досі не бажає бачити більшість політичної еліти, коли стверджує, мов заклинання: «у нас одна Україна і один український народ». Якщо ми хочемо щастя своїй Батьківщині, слід не ховатися від проблеми, а вирішувати її. Хоча б услід за Семюелем Хантінгтоном пора визнати, що єдина Україна складається з представників двох різних цивілізацій – західної та християнської православної. (окремі дослідники вважають, що в Україні дуже динамічно розвивається й третя цивілізація – ісламська, представлена зокрема кримсько-татарським народом).

Понад 400 років Лівобережна Україна існувала у складі європейських держав, всотувала у себе державно-управлінські традиції, засновані на цінностях католицизму й протестантизму. Стільки ж часу жителі Правобережної частини не знали нічого іншого як суміш колективістського етатизму з азійським деспотизмом московських самодержців.

За цивілізаційного підходу зрозуміло, чому так гостро реагували й реагують в Україні на спроби «русифікації» чи «українізації», адже мова є не тільки виразником і хранителем цінностей, а сама є однією з найбільших, інтегруючих суспільних цінностей, отже будь які утиски мови підсвідомо розцінюються як

наруга над святинєю.

Ми всі українці – і у Львові та Ужгороді, і в Луганську та Харкові. Але історично ми виховані на різних духовних цінностях і саме це неспівпадіння в сутнісних оцінках навколишнього буття, політики, ролі людини і держави є справжня причина розбрату в країні, яка лише майстерно використана політтехнологами у боротьбі за владу двох політичних еліт.

В таких умовах необхідно задуматися про саме майбутнє України. Про ті очікування українського народу, що пов'язуються з державою, а в найбільш глобальному контексті – про місце України у майбутньому світі. Адже ми маємо обрати подальшу стратегію державотворення лише з двох варіантів: зіткнення цивілізацій, ворожнеча, намагання однієї частини України асимілювати іншу, або ж відкритий діалог сестринських (за визначенням А. Тойнбі) цивілізацій, згуртування навколо спільних цінностей, пошук нових політичних ідеологій інтеграційного характеру, здатних об'єднати український народ від Сходу до Заходу в цілісну державу та проведення модернізації із збереженням культурної та цивілізаційної самобутності всіх регіонів держави.

Змальовуючи варіанти політичного розвитку для України Хантінгтон попереджає про небезпеку розколу нашої держави по лінії цивілізаційного розлому в разі загострення цивілізаційних розбіжностей і нездатності обох частин держави до ціннісного компромісу.

Чи згодні Ви з цією думкою Хантінгтона?

Ми маємо відповісти на виклик історії й досягнути, що не можна вибороти щастя для України в протистоянні українців з українцями. Коли в основі цивілізаційного розколу України лежать духовні цінності, то й національна ідея має ґрунтуватися на пріоритеті тих духовних цінностей, які однаково поділяють в різних самобутніх куточках нашої барвистої країни.

Ми маємо згуртувати суспільство навколо цінностей об'єднуючих та знайти мужність поступитися часткою тих вимог, які ще не знайшли загальнонаціонального компромісу. Для цього ми маємо зробити головним стрижнем державної політики не політичне протистояння та непоступність принципів, а пошук єдності духовних цінностей суспільства.

Духовне державотворення України – це перехід до домінування духовних цінностей, інтересів людини і суспільства, принципів моральної політики, високого професіоналізму й відданості, всього того, що можна назвати служінням народу і Батьківщині.

Духовне відродження як державна ідеологія, як національна ідея на практиці означає послідовну виражену й відкриту політику, чесні, стабільні й прозорі правила в бізнесі, повну свободу слова і гарантований судовий захист конституційних прав людини і громадянина, соціальну справедливість і захищеність особи, всі необхідні умови для саморозвитку та самореалізації людини.

Саме людина, громадянин має стати в центрі державної політики. Отой самий «пересічний українець» має бути усвідомленим як головна цінність, найбільше багатство країни. Максимально повне розкриття та використання її потенціалу, досягнення кожною людиною сили, досконалості та щастя повинно стати основною метою діяльності органів державної влади.

Серед найголовніших суспільних цінностей духовного відродження України можна назвати чесну й професійну владу з високим ступенем політичної відповідальності.

Серед цих суспільних цінностей – повне очищення від корупції, створення таких «правил гри» у вигляді стабільної законодавчої бази, що сприяє детінізації та швидкому розвитку виробництва.

Серед таких цінностей – підкріплене дієвими механізмами право простої людини на захист від адміністративної сваволі та маніпулювання. Адже як зауважив американський президент Рональд Рейган: «Людина не може бути вільною, якщо надмірно вільний уряд».

Все це ми з вами не так давно чули. Саме такі цінності сприйняли всім серцем і вимагали на грудневому морозі тисячі чесних українців на київському Майдані. Вони, самі того не усвідомлюючи, прагнули духовного відродження для держави і суспільства. Тому й повірили в «помаранчеві ідеали» і вистояли проти брутальної адміністративної сваволі!

Однак, виявилось, що одних красивих декларацій духовних принципів ще замало. Виявляється, недостатньо декларувати цінності демократії, слід їх суворо дотримуватися в політичній та державно-управлінській практиці.

Більше того, демократія може не спрацьовувати, якщо недотримуватися демократичних процедур, оскільки за класичним визначенням Адама Пшеворського «демократія є визначеністю процедур за невизначеністю результату» й справжнє народовладдя є можливим, якщо є сильними демократичні інститути.

Для нашої держави це надскладне завдання, враховуючи, різне бачення змісту та суті діяльності інститутів народовладдя представниками двох різних цивілізацій, що живуть в межах однієї унітарної держави. На щастя, ці цивілізації хоча й різні, та мають в основі системи цінностей християнську релігію, її різні гілки. Тому мирне та щасливе майбутнє України можливе лише на умовах запропонованої ще академіком Андрієм Сахаровим конвергенції – злиття українців двох цивілізацій в дійсно єдиний народ.

Механізм такої конвергенції – виокремлення спільних для Сходу і Заходу культурних, духовних цінностей як базових для народного єднання й визначення цінностей розбіжних для подальшої консенсусної трансформації таких цінностей у нові, сприйнятні для обох частин України.

Створення та закріплення суспільних цінностей завжди було прерогативою політичної еліти. І сьогодні головне Боже призначення, якщо хочете – місія політичної еліти України полягає у створенні нової об'єднавчої національної системи політичних поглядів, які б відповідали прагненням кожного українця, незалежно від місця його проживання, політичних поглядів чи мови спілкування.

Це наша історична місія – пошук та розробка нової системи цінностей, впровадження ідей духовності у суспільство, владу, свідомість громадян, формування нової політичної еліти держави на засадах духовності, патріотизму та служіння Україні.

Відповідальній політичній еліті, незалежно від того, при владі вона зараз, чи в опозиції, слід відмовитись від використання соціальних політичних технологій, побудованих на «пошуку ворога», й перейти до модернізаційних інтегративних політичних технологій об'єднавчого характеру, культивуванні справжнього патріотизму, національної гордості, єдиних цілей подальшого розвитку українського суспільства.

Тема 3.3. Місце і роль України в сучасних геополітичних процесах

3.3.1. Міжнародна політика як фактор державотворення

Для визначення ролі та місця України в новому геополітичному просторі недостатньо лише її визнання в політико-дипломатичній царині. Її статус як дійсно незалежної держави можливий тільки після успішного здійснення економічних і політичних реформ та підвищення життєвого рівня населення. Лише на цій основі вона здатна буде інтегрувати в європейські та євроатлантичні структури.

Знаходячись на перехресті стратегічних інтересів великих держав і перебуваючи в складній геополітичній ситуації, незалежна **Україна прагне дотримуватися концепції «динамічної рівноваги сил».**

Наскільки успішно вдасться це реалізувати?

Вона не може бути заручником інших країн (ні східних, ні західних), а тим паче розмінною монетою в геополітичних торгах. Як незалежна самостійна держава Україна дотримується визначеного стратегічного курсу — залишаючись без'ядерною позаблоковою державою, важливим і впливовим чинником створення механізму колективної безпеки не лише в Європі, але й в Азії. Всьому цьому значною мірою буде сприяти її продумана та зважена участь у міжурядових і в неурядових міжнародних організаціях. Суть та основні поняття національної безпеки

Проблеми національної безпеки, яким притаманний комплексний характер, не можна вирішити, використовуючи лити є традиційні підходи, що зведені тільки до вдосконалення охоронних функцій держави та вирішення вузьковідомчих інтересів. При вирішенні цього завдання необхідно впроваджувати системні підходи, які дають цілісне бачення всіх аспектів національної безпеки держави, причому з урахуванням як її нинішнього, так і майбутнього стану.

У зв'язку з цим, виникає необхідність визначення понять, які розкривають суть національної безпеки як явища, що охоплює всі сфери життя держави (зовнішньо- та внутрішньополітичну, соціально-економічну, культурну, військову, інформаційну, екологічну тощо). Базовими щодо цього є поняття «безпека», «національна безпека», «системи забезпечення національної безпеки», «політика національної безпеки», «політична безпека».

Поняття «безпека» у найбільш загальному значенні характеризує конкретний стан і ступінь захищеності будь-якої держави та її спроможність протистояти змінам умов функціонування.

Водночас під безпекою розуміють діяльність людей, суспільства, держави, світового співтовариства щодо виявлення, запобігання, послаблення, усунення та відвернення загрози, здатної спричинити значні матеріальні та духовні збитки, негативно вплинути на подальший розвиток. Американські вчені К.Мадсек, А.Маслоу та інші розглядають потребу в безпеці як один з основних мотивів діяльності людей і світового співтовариства, причому існує тенденція до збільшення масштабів цієї діяльності. Сучасна система безпеки розвинутих держав включає наступні елементи: наукову теорію (філософію), доктрину, концепцію, політику, стратегію та тактику забезпечення безпеки; сукупність міжнародних державних і громадських (недержавних) інститутів і організацій, які забезпечують безпеку особистості та суспільства; засоби, способи та методи забезпечення безпеки. Типи безпеки класифікують за масштабом (міжнародна, регіональна, локальна); за рівнями суб'єктності (особиста, суспільна, державна,

колективна); за суспільними сферами (політична, економічна, соціальна, гуманітарна, психологічна, військова, культурна).

Становлення системи загальної безпеки спирається на певні закономірності, а саме: залежність безпеки від характеру небезпек і загроз, залежність ефективності та дієздатності системи безпеки від потенціалу держав. Зміна систем безпеки зумовлена зміною історичних епох. Наприклад наприкінці ХХ ст. відбувається перехід від старої, блокової, замкнутої силової системи безпеки до системи колективної безпеки.

Основою для успішної діяльності системи безпеки є реальне сприйняття та пізнання безпек і загроз. Важливо їх об'єктивно систематизувати за мірою зрілості та мірою втрати, яку вони можуть завдати особистості, суспільству, світовому співтовариству.

Національна безпека — це стан захищеності від внутрішньої та зовнішньої загрози життєво важливих інтересів особи, держави та суспільства, державних кордонів, територіальної цілісності, суспільно-політичного устрою, культурних цінностей, усього, то становить основу матеріального та духовного життя держави.

Усе це дозволяє державі зберігати свою цілісність і виступати самостійним суб'єктом міжнародної політики. Такий стан держави, суспільства, громадян забезпечується відповідною діяльністю, яка зменшує або відвертає ймовірні загрози та підвищує захисні, мобілізаційні функції в період небезпеки або загроз. В основі цієї діяльності лежить обстоювання та реалізація національного інтересу певної країни, втілення якого уможливорює реалізацію життєво важливих інтересів переважної більшості громадян³. Концепція національної безпеки в багатьох державах виробляється та схвалюється їхньою законодавчою владою та знаходить відбиття в усіх напрямках внутрішньої та зовнішньої політики. Для реалізації концепції національної безпеки, як правило, створюється спеціальний інститут із найвищих посадових осіб і керівників силових міністерств і відомств, очолюваний главою держави або виконавчої влади.

Система забезпечення національної безпеки — це комплекс організаційних структур, засобів і скоординованих дій і заходів, які здійснюються з метою розробки та реалізації цілеспрямованих рішень щодо захисту життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Ця система включає концептуальний, організаційний і ресурсний аспекти.

Концептуальні основи необхідні для своєчасної та якісної розробки методології, стратегії та тактики дій щодо забезпечення національної безпеки. Організаційне забезпечення пов'язане зі створенням відповідної правової бази, необхідних владних та інших структур, які в єдиному комплексі вирішують проблеми національної безпеки. Ресурсне забезпечення необхідне для захисту національних інтересів із використанням доцільної кількості сил і засобів у потрібному місці в потрібний час.

Поняття **політична безпека** включає в себе комплекс заходів, спрямованих на збереження конституційно легітимізованого політичного ладу тієї чи іншої держави, забезпечення державотворення та конструктивної політики.

Сутність політичної безпеки полягає в реалізації політичного суверенітету в межах міждержавних відносин і політичної стабільності суспільства, яка досягається формуванням стійкої політичної системи.

Збереження держави може бути піддане небезпечі як зі сторони зовнішніх, так і зі сторони внутрішніх загроз. Крайніми формами зовнішньої загрози є війна, внутрішніми

— громадянська війна, бунт, коливання, нестабільність. Вони визначають основні координати політичної безпеки. До заходів збереження та забезпечення політичної безпеки належить передусім створення політичних і соціально-економічних умов, які забезпечують функціонування всього суспільства, його політичної, соціально-економічної систем, а також чітке (у рамках конституції) функціонування спеціалізованих інститутів, які унеможливають різні внутрішні чи зовнішні агресивні дії проти існуючого політичного ладу. Окрім цього, важливим є існування в державі потужних, толерантних і плюралістичних засобів масової інформації тощо. Дія цих та інших чинників політичної безпеки поділяється на упереджуючу (профілактичну), тактичну та стратегічну. В усіх випадках стрижнем цієї діяльності є забезпечення політичної та соціально-економічної стабільності, національної та соціально-економічної злагоди, міжнародної довіри.

3.3.2. Міжнародна політика України за часів незалежності

Місце і роль України в міжнародному політичному процесі обумовлюється її ключовим географічним розташуванням на стику двох цивілізацій.

Чи згодні Ви з цим?

З проголошенням державної незалежності й курсу на демократію та інтеграцію в світове співтовариство, Україна отримала широке міжнародне визнання. Вже за місяць її визнали 50 держав світу, а за два роки – понад 160 країн вже встановили з Україною дипломатичні відносини. За два роки Україна підписала 172 міжнародні договори як суверенний суб'єкт міжнародних відносин.

Світове визнання формалізувалося у членстві України в основних міжнародних політичних організаціях. Україна стала повноправним членом Ради Європи, учасницею Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Центральноєвропейської ініціативи, підписала документи про співробітництво і партнерство з Європейським Союзом, НАТО, Західноєвропейським Союзом. Наша держава плідно співпрацює з Міжнародним валютним банком, Світовим банком.

З 1 січня 2000 р. вона вперше як незалежна держава почала виконувати функції непостійного члена Ради Безпеки, що означає підвищення її відповідальності за підтримку міжнародного миру та безпеки.

В серпні 1991 р. Україна здобула незалежність і заявила про своє прагнення до миру, міжнародної безпеки, загального роззброєння, набуття без'ядерного статусу. Україна першою в світі добровільно ліквідувала свій успадкований від колишнього СРСР достатньо потужний ракетно-ядерний потенціал.

За роки незалежності змінилися міжнародні позиції України. Обережність, настороженість і часом навіть упередженість, що спостерігалися в політиці західних країн щодо України в перші роки незалежності, поступово змінилися визнанням і підтримкою миролюбного зовнішньополітичного курсу незалежної України. Вона стала повноправним членом Ради Європи, активним учасником миротворчих операцій, що проводяться під егідою Організації Об'єднаних Націй.

Про зростаючий авторитет України в ООН, визнання її конструктивних зусиль в ім'я збереження миру, мирного розв'язання політичних, військових конфліктів, відвернення загрози війни свідчило одностайне обрання на 52-й сесії Генеральної Асамблеї ООН Головою Генеральної Асамблеї Геннадія Удовенка — Міністра закордонних справ України. Українська держава налагодила співпрацю з країнами СНД, більшістю країн Європи, США та Канадою. Важливим напрямом зовнішньої політики України стала розбудова стабільних, взаємовигідних відносин з країнами Азіатсько-тихоокеанського регіону, Близького та Середнього Сходу, Африки, Латинської Америки. Налагоджено співпрацю з багатьма впливовими міжнародними організаціями, які

сприяють стабілізації економічного, фінансового становища України.

2 липня 1998 р. Верховна Рада України, виходячи з реальної ситуації та завдань, які належало розв'язати в галузі закордонної політики держави, схвалила програмний документ під назвою «Основні напрями зовнішньої політики України».

У документі визначено базові національні інтереси України, сформульовано завдання її закордонної політики, висвітлено засади та принципи її реалізації. Зокрема було зазначено, що, з огляду на своє геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, природні ресурси, економічний, науково-технологічний та інтелектуальний потенціал, Україна має можливості стати впливовою європейською державою, виконувати певну роль в забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі.

Засади, на яких Україна покликана реалізувати свою зовнішню політику, ґрунтуються на дотриманні загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права, Статуту ООН, Гельсінського Заключного Акта, Паризької хартії для нової Європи та інших документів ОБСЄ. Україна здійснює відкриту зовнішню політику та прагне до співробітництва з усіма зацікавленими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав чи груп держав.

Україна розбудовує свої двосторонні та багатосторонні відносини з іншими державами та міжнародними організаціями на основі принципів добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи.

Україна не є ворогом жодної держави. Вона беззастережно засуджує війну як знаряддя національної політики, дотримується принципу незастосування сили та загрози силою й прагне вирішувати міжнародні суперечки, конфлікти лише мирними засобами, не висуває жодних територіальних претензій до своїх сусідів, так само, як не визнає жодних територіальних претензій щодо себе.

Україна неухильно дотримується міжнародних стандартів щодо гарантування прав людини, забезпечує права національних меншин, що проживають в Україні, вживає згідно з нормами міжнародного права заходів до збереження національної самобутності українців, що проживають за межами України.

Україна керується принципами примату права в зовнішній політиці, визнаючи пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами державного права, спирається на фундаментальні загальнолюдські цінності та засуджує принцип подвійних стандартів у міждержавних стосунках. Конституція України в Статті 9 містить чітку орієнтацію: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України».

Українська держава офіційно визнала, що нарівні з іншими колишніми радянськими республіками вважає себе законною правонаступницею СРСР і не визнає ніяких переваг і винятків для будь-кого з держав — правонаступник СРСР без належним чином оформленої згоди всіх цих держав.

Отже, узагальнюючи вище сказане, ще раз підкреслимо, що політика незалежної України ґрунтується головним чином на розвитку двосторонніх рівноправних міжнародних відносин, розширенні участі в Європейському співтоваристві, співпраці в межах СНД, членстві та співпраці в межах ООН та інших міжнародних організацій.

Пріоритетними напрямками двосторонніх відносин України є активний розвиток стосунків із наступними групами держав: прикордонні держави (Польща, Словаччина, Угорщина, Молдова, Росія, Білорусь, а також Литва, Чехія, Румунія, Болгарія); західні держави (члени ЄС та НАТО, географічно близькі до України держави Європи), а також країни Азії, Азіатсько-тихоокеанського регіону, Африки, Латинської Америки, з якими Україна налагодила політичні і економічні взаємозв'язки. Політика України стосовно кожної з названих груп держав має свою специфіку й у той же час переслідує одну мету

— забезпечення національних інтересів і безпеки України, збереження миру та стабільності в регіонах і в світі.

Україна в міру своїх можливостей і досвіду, проводить багатовекторну політику, намагаючись започаткувати та розвивати рівноправні відносини з державами всіх регіонів світу як суверенна незалежна держава.

Протягом ХХ століття Україна тричі намагалася відновити свою державність. І кожного разу проблема міжнародних відносин у сенсі пошуку надійних союзників для забезпечення успіху визвольних змагань не давала бажаних наслідків.

Що стало тому причиною?

Сучасна ситуація виглядає по-іншому. Насамперед народ України (населення всіх регіонів, включаючи східні, південні області, Кримську АР) одностайно висловився за незалежність України. Це підтвердив Всеукраїнський референдум 1-го грудня 1991 р. Незалежна Україна змогла опертися на солідну міжнародну підтримку. До січня 1992 р. незалежність України визнали 68 держав, у тому числі всі провідні держави Європи та світу. Протягом 1992 р. до тих, хто визнав незалежність України, приєдналися ще 64 держави, серед яких були всі суверенні держави — колишні республіки Союзу РСР.

Визначаючи пріоритети в зовнішній політиці, розуміючи своє місце та роль у забезпеченні безпеки на європейському континенті. Українська держава в той же час не могла й не може не враховувати необхідності забезпечення тривких, рівноправних, взаємовигідних зв'язків з країнами СНД. Україна виходила з того, що добросусідські взаємини з країнами СНД, зокрема Росією, за всіх умов відіграватимуть першочергову роль у східній політиці. Вона з повагою ставиться до Співдружності, але надає перевагу співробітництву на рівні дво-, а не багатосторонніх відносин, оскільки такий шлях найоптимальніше дозволяє враховувати історичний досвід зв'язків, геополітичні особливості, а також законодавчі аспекти співпраці з тією чи іншою державою — членом СНД. Це у багатьох напрямках виявилось більш ефективним, ніж багатостороннє співробітництво.

Історично склалося так, що стан економіки України великою мірою залежить від взаємозв'язків із республіками колишнього СРСР, насамперед від взаємообміну продукцією виробничо-технічного призначення, а також продовольчими і непродовольчими товарами. Слід враховувати, що за часів СРСР законів, які б регулювали зовнішньополітичну чи зовнішньоекономічну діяльність на республіканському рівні, взагалі не існувало. Союзні республіки, а отже, й Україна самостійної зовнішньополітичної, зовнішньоекономічної діяльності не вели, оскільки всі вони були безправними складовими союзної держави. Після завоювання незалежності республікам колишнього СРСР довелося здебільшого налагоджувати міждержавні взаємозв'язки «в}д нульової відмітки», методом спроб і помилок виводити ці відносини на якісно новий щабель.

Видатні українські історики минулого неодноразово підкреслювали, що майбутня доля України як самостійної нації залежить від того, чи українська політика зуміє розв'язати проблему рівноправних добросусідських взаємин України та Росії.

Розглядаючи стан українсько-російських відносин, слід відзначити зростаюче взаємне розуміння того, що не тільки Росія є найважливішою проблемою для України, а й Україна є такою ж проблемою для Росії. Це нещодавно змушений був визнати заступник голови думського Комітету з оборони О.Арбатов: «Я не сумніваюся, що Україна для Росії — найважливіша країна... Україна — це партнер номер один. Лише після України можуть йти СІЛА, Європейський Союз, Китай і т.д.».

31 травня 1997 р. Президенти України та Росії підписали Договір про дружбу,

співробітництво та партнерство між Україною і Російською Федерацією.

Є кілька статей у цьому Договорі, які мають виключно важливе значення для майбутніх взаємовідносин України та Росії.

По-перше, у Статті 3 Договору сказано, що Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги, суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання суперечок, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальноновизнаних норм міжнародного права.

По-друге, у Статті 12 передбачено, що Високі Договірні Сторони забезпечують захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території та створюють умови для врахування цієї самобутності.

Кожна з Високих Договірних Сторін гарантує право осіб, що належать до національних меншин, індивідуально або разом з іншими особами, які належать до національних меншин, вільно висловлювати, зберігати та розвивати свою етнічну, культурну, мовну або релігійну самобутність і підтримувати та розвивати свою культуру, не зазнаючи будь-яких спроб асиміляції всупереч їхній волі. Гарантується право осіб, які належать до національних меншин, повністю та ефективно здійснювати свої права людини й основні свободи та користуватися ними без будь-якої дискримінації в умовах повної рівності перед законом.

Окрім того, Високі Договірні Сторони сприятимуть створенню рівних можливостей і умов для вивчення української та російської мов в Україні і Росії, підготовки педагогічних кадрів для викладання на цих мовах в освітніх закладах і надаватимуть з цією метою рівноцінну державну підтримку. По-третє, у Статті 13 Договору ґрунтовно викладено основні напрями економічних взаємозв'язків України та Росії, а саме: Високі Договірні Сторони розвивають рівноправне та взаємовигідне співробітництво в економіці, утримуються від дій, які можуть завдати економічної шкоди одна одній. У цих цілях, визначаючи необхідність поетапного формування та розвитку загального економічного простору шляхом створення умов для вільного пересування товарів, послуг, капіталів і робочої сили, сторони вживають ефективних заходів для погодження процесу здійснення економічних реформ, поглиблення економічної інтеграції на основі взаємної вигоди, гармонізації господарського законодавства.

Сторони прагнуть до узгодження своєї фінансової, грошово-кредитної, бюджетної, валютної, інвестиційної, цінової, податкової, торгово-економічної, а також митної політики, до створення рівних можливостей і гарантій для господарюючих суб'єктів, сприятимуть формуванню та розвитку прямих економічних і торговельних відносин на всіх рівнях, спеціалізації та кооперації технологічно пов'язаних виробництв, підприємств, об'єднань, корпорацій, банків, виробників і споживачів продукції.

Високі Договірні Сторони сприятимуть збереженню та розвитку на взаємовигідній основі виробничої та науково-технічної кооперації між промисловими підприємствами, при розробці та виробництві сучасної наукоємкої продукції (і що важливо), включаючи продукцію для потреб оборони.

У Договорі знайшло розв'язання ще одне наболіле питання: Статтею 24 передбачено, що Сторони розвиватимуть співробітництво в галузі культури, літератури, мистецтва, засобів масової інформації, туризму та спорту. Сторони спільно розроблятимуть і реалізують взаємовигідні програми розвитку матеріально-технічної бази телебачення та радіо, в тому числі супутникового мовлення, забезпечать на паритетній основі організацію теле- і радіопередач в Україні — російською мовою, в Росії — українською мовою. Сторони сприятимуть розвитку контактів між людьми, політичними партіями та громадськими рухами, профспілками, релігійними організаціями та

об'єднаннями, оздоровчими, спортивними, туристичними та іншими об'єднаннями та союзами.

Реалії життя показують, наскільки назрілою була потреба в підписанні широкомасштабного Договору між Україною та Російською Федерацією. Після подолання певних суперечностей, протидії правих і лівих опозиційних сил, Договір ратифіковано парламентами обох держав.

Україна послідовно домагається розвитку взаємовигідних партнерських відносин із колишніми республіками СРСР, а нині суверенними державами: Білоруссю, Молдовою, Азербайджаном, Вірменією, Грузією, Казахстаном, Узбекистаном, Туркменією та іншими. Наявність спільних проблем, які успадковані від колишнього СРСР і набуті вже в час розбудови незалежних держав та які необхідно невідкладно розв'язувати, бажано, за допомогою один одного, активізує двосторонні відносини.

Чільне місце в закордонній політиці України відіграють її відносини з Білоруссю. Україна та Білорусь першими серед країн СНД спільно, безконфліктно здійснили демаркацію державного кордону. Послідовно розвиваються їхні економічні, торговельні взаємозв'язки, поглиблюється співпраця прикордонних областей.

Глибокі корені мають дружба та співробітництво українського і грузинського народів. Україна виступила ініціатором тристоронньої угоди між Україною, Грузією та Азербайджаном про створення євразійського транскавказького транспортного коридору. Мова йде про створення єдиної транспортної лінії, яка б зв'язала Баку, Тбілісі, Поті, Одесу та Київ. Ця лінія в перспективі служила б транспортною ланкою між Західною Європою та Азією, зокрема Китаєм. Для наземного сполучення використовувалися б наявні можливості залізничного та автомобільного транспорту, а між портовими містами курсували б пороми, а також вантажні та пасажирські судна. Не менш важливою для України була домовленість із грузинською стороною яро трубопровідний транзит через територію Грузії нафти та газу.

Добрі взаємини склалися в Україні за роки незалежності з Молдовою, Азербайджаном, Казахстаном, Узбекистаном, Туркменією, Вірменією та іншими країнами СНД. Ці взаємини набули стійкого характеру, відзначаються різносторонньою співпрацею, взаємодопомогою. У 1998 р. Україна вступила до Міжпарламентської Асамблеї СНД.

Зона особливих інтересів України — Прибалтійські держави: Литва, Латвія та Естонія. В результаті цілеспрямованих зусиль української держави останнім часом помітно поліпшилися відносини України з Прибалтійськими державами, розширюється їхня співпраця практично в усіх сферах міжнародного життя.

Багато зусиль докладає Україна для поглиблення відносин із західними сусідами - країнами Східної та Центральної Європи: ФРН, Австрією, Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Чехією, Румунією, Болгарією, Словенією. Традиційними стали постійні політичні контакти України та цих країн на найвищому рівні, зростають взаємовигідні економічні, торговельні, культурні, спортивні, туристичні взаємозв'язки. Тіснішою стала співпраця національних збройних сил. Країни-сусіди визнали взаємну непорушність кордонів, вимоги Гельсінського Заключного Акта, територіальну цілісність держав, захист прав національних меншин. Цьому певною мірою сприяв саміт глав держав Центральної та Східної Європи, що відбувся в травні 1999 р. у Львові.

Пріоритетним курсом закордонної політики України залишається налагодження широких політичних та економічних взаємозв'язків з найрозвиненішими країнами Заходу: США, Великобританією, ФРН, Канадою, Францією, Японією, Італією, Швецією, Австрією та іншими.

На першому плані тут стоять українсько-американські відносини, які останнім часом набули рівня стратегічного партнерства. Поглиблюється економічне, торговельне, наукове, культурне співробітництво України з країнами Європи. Для України сучасна Європа теж становить інтерес стратегічного порядку. Цінності розвитку науки, освіти,

релігії, мистецтва в Україні нерозривно пов'язані з розвитком європейської культурної традиції.

Відстоюючи свій добровільний вибір на позаблоковість і збереження нейтрального статусу, Україна в той же час намагається розвивати взаємозв'язки з такими впливовими міжнародними організаціями, як Рада Європи (РЄ), Європейський Союз (ЄС), Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Міжнародним валютним фондом, Європейським банком реконструкції та розвитку та ін. Важлива для України подія відбулася 9 листопада 1995 р., коли Комітет Міністрів Ради Європи затвердив рішення Парламентської Асамблеї РЄ про вступ України до цієї міжнародної організації. Ця подія стала актом юридичного визнання авторитету України, її права на входження в усі європейські структури. Вступ України до Ради Європи, попри окремі обмеження, сприяє вирішенню на багатосторонній основі питань, віднесених до компетенції цієї організації. Повне членство дає можливість брати активну участь у виробленні спільної політики держав Європи. Досвід, набутий розвиненими демократичними державами Європи, допоможе здійсненню в Україні програми політичних та економічних реформ. Членство в Раді Європи повинно принести й відчутні економічні вигоди — від сприяння економічним реформам до захисту комп'ютерного зв'язку та певних пільг у торгово-економічній сфері.

Україна прагне стати рівноправним членом Європейського Союзу, а також інших європейських структур, тобто ввійти повноправним членом в економічний і політичний простір сучасної західної цивілізації.

3.3.3. Геополітичні особливості і становища України в сучасному світі. Україна в міжнародних політичних організаціях

Хоча Україна і відносно молода незалежна держава, але вона вже стала **членом близько 40 міжнародних організацій**.

Як правонаступниця УРСР Україна є однією з держав-фундаторів ООН. 24 квітня 1945 р. до Сан-Франциско, де відбувалася установча конференція ООН, прибула делегація СРСР на чолі з В.Молотовим. Через кілька днів сюди ж прибули делегації УРСР і БРСР. Збори голів делегацій одностайно висловилися за прийняття цих двох республік до ООН. Прийняття України та Білорусії до кола держав-засновниць ООН означало й визнання їхнього внеску в розгром фашизму та зміцнення миру.

Україна зробила значний внесок в організацію та діяльність цієї найважливішої міжнародної організації, приймала участь у підготовці Статуту ООН. Згодом стала членом багатьох спеціалізованих інститутів цієї міжнародної організації: Всесвітньої організації охорони здоров'я, Всесвітнього поштового Союзу, Всесвітньої метеорологічної організації, Міжнародного Союзу електрозв'язку тощо.

Із здобуттям незалежності участь України в ООН стала більш реальною та активною.

Свідченням зростаючого авторитету України в останні роки є членство в Економічній та соціальній раді ООН, участь у роботі її комітетів, зокрема в Комітеті ООН з прав людини, Комітеті ООН по внескам. Комітеті ООН по здійсненню невід'ємних прав палестинського народу тощо.

Україна підтримує думку про необхідність реформування ООН у відповідності до нових реалій життя. Вона розглядає ООН як один із гарантів її національної безпеки та незалежності, територіальної цілісності та непорушності кордонів.

Одним із свідчень спроможності України брати активну участь у діяльності ООН, зокрема в операціях з підтримання миру, є надання, у відповідності до звернення до нашої держави ООН, двох батальйонів українських миротворців до складу сил ООН на території колишньої Югославії.

Активну участь делегація України брала й в розробці Декларації про боротьбу з міжнародним тероризмом, в обговоренні питань ядерного роззброєння, інтеграції країн із перехідною економікою до світової економіки, захисту прав людини, захисту прав національних меншин, забезпечення прав депортованих народів, зміцнення міжнародного правопорядку та основоположних принципів і норм міжнародного права. Україна привертала увагу міжнародного співтовариства й до проблем, пов'язаних із Чорнобильською катастрофою.

Вирішенню цих проблем і більш активному міжнародному співробітництву України допомагає також її членство в Раді Європи.

Одним із важливих напрямів діяльності Ради Європи є, зокрема, розвиток політичного партнерства з новими демократіями Центральної та Східної Європи, надання допомоги цим державам в їхніх політичних та економічних реформах.

Членство України в Раді Європи створює необхідні умови, для гармонізації її національного законодавства згідно з міжнародно-правовими актами.

Україна, здобувши незалежність, увійшла також в Організацію з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Але в Європі, як відомо, є й інші впливові організації — НАТО, Європейське Співтовариство та Західноєвропейський Союз. На відміну від попередніх, ці організації носять більш закритий характер, оскільки вони відповідають за національну безпеку держав-членів. З цією метою НАТО втілює в життя такі міжнародні ініціативи, як Раду північно-атлантичного співтовариства, Програму «Партнерство заради миру», Раду євроатлантичного партнерства (РЄАП). У межах РЄАП співпрацює 44 країни — члени НАТО та їхні партнери. У червні 1997 р. Україна підписала Хартію про особливе партнерство з НАТО.

3.3.4. Конституційні засади зовнішньої політики України

Геостратегія України законодавчо оформлена в Основних напрямках зовнішньої політики що були схвалені Верховною Радою та в Конституції України. В її основу покладено базові принципи формування зовнішньополітичного курсу України, а саме: виваженість і передбачуваність зовнішньої політики, розбудова відносин з іншими державами та міжнародними організаціями на засадах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у їх внутрішні справи, принцип неподільності міжнародного миру та міжнародної безпеки, принцип «безпеки для себе через безпеку для всіх», відсутність територіальних зазіхань чи претензій до сусідніх держав і невизнання жодних територіальних претензій щодо себе; визнання пріоритету права.

Принциповими конституційними засадами зовнішньої політики України є її суверенність, перевага загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами національного законодавства, миролюбивий та відкритий характер зовнішньої політики.

Міжнародний політичний процес може виступати як важливий фактор державотворення. Зокрема, відносини «Україна — Європа» як напрям і одне з найважливіших завдань зовнішньої політики України, спрямовані на подолання її штучного відриву від Європи, повернення її до кола провідних європейських держав.

А проголошена основним змістом міжнародного спрямування європейська інтеграція України як процес поступової уніфікації та зрощування національних економік європейських держав має на меті суттєве підняття рівня життя в Україні.

Сучасні глобальні проблеми потребують діалогу не лише різних країн, а й різних культур. Необхідність діалогу локальних культур, що є засобом вирішення глобальних проблем, спричинює нове розуміння міжнародної політики, а саме як інструменту спілкування різних національних культур, наука про існування людей у їх неповторності. Таке розуміння політики береться за основу нового світового порядку, створення якого не

лише є умовою вирішення існуючих глобальних проблем, а й умовою максимально корисного використання політичних процесів глобалізації.

При прийнятті зовнішньополітичних рішень будь-яка держава намагається відстоювати національні інтереси в рамках міжнародного правового поля. Технологія прийняття зовнішньополітичних рішень передбачає визначення проблеми, що має міжнародний характер та збір необхідної інформації про дану проблему. Інформація володіє критичним значенням для процесу ухвалення політичних рішень в двоякому відношенні: хто якою інформацією володіє і хто як інтерпретує інформацію, якою він володіє. Наступними кроками є аналіз політичних альтернатив розв'язання проблеми, двосторонні переговори й знаходження спільних позицій та розбіжностей країн-учасниць проблеми. Нарешті, досягнення компромісу та закріплення його в одному з міжнародних документів (договори, угоди, декларації, пакти, протоколи, конвенції тощо) та ратифікацією парламентами країн.

Політичний аналіз зовнішньополітичної діяльності України виконує функції стратегічного передбачення, стратегічного планування, нормативну, орієнтувальну та попереджувальну. Основними принципами при здійсненні цих функцій виступають: випереджувальність, системність, погодженість, безперервність, верифікаційність, альтернативність і варіативність.

Проведення аналізу зовнішньополітичної діяльності України має на меті з'ясування сутності національних інтересів держави, ефективності їх відстоювання дипломатичними службами держави на міжнародній арені, здійснення політичного прогнозування тенденцій розвитку міжнародного політичного процесу, позицій та дії інших держав.

Україна в процесі європейської і євроатлантичної інтеграції переживає якісно новий період. Від розуміння і сформування в суспільстві психологічної установки про природність кроків назустріч об'єднаної Європи, наша держава, нарешті, переходить до наступної фази - вона починає активно діяти.

Що робиться для цього останнім часом?

В національній стратегії сформульовані організаційні вимоги до втілення європейського вибору України. Серед них, адміністративна реформа, підготовка кадрів та людських ресурсів, інформаційна діяльність, участь міжнародних фінансових установ у реалізації Національної стратегії європейської інтеграції України.

Положення Національної стратегії після її прийняття в установленому порядку стануть директивними як для центральних органів виконавчої влади так і вказівками для інших учасників процесу інтеграції. Вона визначає основні цілі процесу інтеграції та координування його реалізації урядом у такий спосіб, який – за широкою участю неурядових організацій – забезпечить найкращу підготовку України до членства в Європейському Союзі.

Національна стратегія містить конкретні завдання, що впливають із процесу пристосування до європейських стандартів у період до переговорів про членство, у ході переговорів, а також на першому етапі членства. В ній систематизовано попередні інтеграційні заходи, визначено пріоритети, окреслено ключові елементи процесу приведення у відповідність до умов ЄС і можливі проблеми, які несе з собою інтеграція. Враховано також існуючі плани дій і створено підґрунтя для формування нових програм і планів, умови їх виконання. Стратегія, таким чином, охоплює всі аспекти політичного, економічного і соціального життя.

Автори Національної стратегії взяли до уваги урядові документи та наукові напрацювання, в яких окреслено головні цілі довгострокового розвитку країни і сформулювали чотири головні засади, на яких ґрунтується процес інтеграції:

- членство України в ЄС передбачає поглиблення відносин з Європою в усіх сферах;
- інтеграція забезпечує високі темпи економічного зростання з одночасним поступовим виконанням умов економічного і валютного союзу;
- інтеграція є процесом, корисним і вигідним не тільки для України а для обох сторін;
- процес інтеграції потребує певних витрат на модернізацію.

Реалізація національної стратегії значним образом вплине на форми і методи діяльності центральних і місцевих органів влади. Їх структура буде використана і пристосована до нових завдань. Суб'єктами на які покладається виконання Національної стратегії є:

- Президент України;
- Кабінет міністрів України;
- Міністерство закордонних справ;
- галузеві міністерства та інші органи виконавчої влади;
- регіональні та місцеві державні органи влади і органи самоврядування;
- дипломатичні представництва України, зокрема в державах – членах ЄС та державах, що є асоційованими членами ЄС;
- неурядові організації, характер діяльності яких пов'язаний з процесом модернізації.

Ми перелічили інституційні структури, які вже сьогодні діють в Україні. Але Національна стратегія ініціює створення нового державного органу на якого буде покладена основна координуюча роль. Пропонується створити Комітет європейської інтеграції, який очолить Прем'єр –міністр України. Виконавчим органом Комітету повинен стати його секретаріат.

Система державного регулювання процесом євроінтеграції буде здійснюватися на трьох рівнях:

- стратегічному – Комітетом європейської інтеграції ;
- оперативному – міністрами, або заступниками міністрів, відповідальними за європейську інтеграцію;
- робочому - керівниками підрозділів європейської інтеграції відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Законодавче супроводження процесу виконання Національної стратегії буде здійснювати Верховна Рада України. Крім прийняття документу і внесення до нього необхідних змін вищий законодавчий орган держави буде здійснювати наступні функції: контроль за роботою уряду у визначеному напрямку, внесення змін в Закони України, затвердження норм і стандартів, приведених у відповідність із стандартами ЄС.

3.3.5. Основні підходи до формування зовнішньої політики України стосовно країн найближчого оточення

Одним з головних напрямів зовнішньополітичної активності України є регіональне співробітництво, співпраця з країнами найближчого оточення. Як наголосив у своєму виступі в Дипломатичній академії Б.Тарасюк, "вихід в Європу" Україна почала із встановлення рівноправних, дружніх відносин зі своїми безпосередніми сусідами на основі визнання територіальної цілісності один одного, непорушності існуючих кордонів, створення відповідної договірно-правової бази.

Європейська інтеграція України передбачає налагодження добрих відносин із сусідніми європейськими державами. В свою чергу, країни Центрально-Східної Європи зацікавлені в розвитку відносин та всебічній підтримці України, оскільки підтримка демократичного розвитку в нашій державі є важливим чинником їхньої власної безпеки. Після останньої "хвилі розширення" ЄС, протяжність кордону України з державами -

членами Союзу становить: з Польщею - 542 км, з Угорщиною - 135 км, зі Словаччиною - 98 км, Румунією - 638 км.

Польща. Активно розвиваються контакти з Польщею, яка першою визнала Україну незалежною державою (2 грудня 1991 р.), а вже у травні наступного року було укладено українсько-польський Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво. Пріоритетними напрямками в економічній сфері договір визначав співробітництво в сільському господарстві та переробці сільськогосподарської продукції, фармацевтичній промисловості, енергетиці та охороні природи. У 1993 р. українсько-польські відносини набули нового імпульсу після утворення Консультаційного комітету президентів України і Польщі, покликаного врегулювати проблеми не тільки двостороннього співробітництва, а й міжнародні, насамперед у Центрально-Східноєвропейсько-му регіоні. У лютому 1993 р. була укладена польсько-українська угода про співробітництво у військовій галузі, а 24-26 травня того ж року - пакет угод у економічній і культурній сферах. Це була безпрецедентна форма двостороннього співробітництва. Саме тоді Л. Валенса заявив, що "без незалежної України неможливе існування незалежної Польщі".

Як зазначав на початку 1996 р. перший посол Республіки Польща в Україні Єжи Козакевич, "одним із найважливіших завдань польської зовнішньої політики є поширення і зміцнення різноманітних двосторонніх інструментів у наших двосторонніх відносинах з Україною, які полегшили б їй шлях до європейських інституцій". Прикладом такого "двостороннього інструменту" може слугувати спільний українсько-польський миротворчий батальйон, створений у 1995 р. на базі 310-го механізованого полку 24-ї Залізної дивізії Прикарпатського ВО і 4-ї танкової бригади Війська Польського. Польща активно підтримала вступ України до РС і ЦЄІ, а також має намір сприяти вступу нашої держави до системи ГАТТ/СОТ.

Отже, серед здобутків та перспектив українсько-польських відносин можна виділити:

- ◆ зняття з порядку денного всіх проблем політико-економічного та ідеологічного характеру;
- ◆ наявність суспільного, міжнаціонального примирення між країнами;
- ◆ позитивну динаміку громадських, бізнесових та культурно-мистецьких контактів.

Всебічне поглиблення українсько-польського стратегічного партнерства набуває особливого значення останнім часом. Адже Польща

набула принципово нового геополітичного статусу, перетворилася на одного з найсерйозніших європейських партнерів США і перебрала на себе роль своєрідного трансатлантичного інтегратора в Центральній та Східній Європі. Характеризуючи перспективи українсько-польських відносин, А. Гальчинський зазначив, що "нині Польща опинилася у "пікантній" ситуації, коли війна в Іраку підняла цю країну на гребінь світової політики, але її політичні та економічні можливості далеко не адекватні цьому рівневі. Це зумовлює об'єктивну зацікавленість не лише української, а й польської сторони у поглибленні всебічного співробітництва між нашими країнами". На думку відомого дослідника, "зв'язка" США-Польща-Україна повинна бути ефективно використана для руху України до Європи. Існує реальна перспектива зміцнення такої "зв'язки", її утвердження в стійку взаємозалежність геостратегічного значення, що має обов'язково враховуватися українською дипломатією.

Словаччина. Україна однією з перших визнала незалежну Словацьку Республіку (1 січня 1993 р.). У червні 1993 р. між Україною і Словаччиною був підписаний Договір про добросусідство, дружбу та співробітництво, який врегулював питання кордонів. Усього ж за перші десять років українсько-словацьких відносин було укладено близько 50 державних угод, які відкривають перспективи для співпраці, взаємних капіталовкладень, створення спільних підприємств, ефективною транзитної торгівлі.

Посол України в Словаччині Ю. Рилач, даючи характеристику відносин між обома країнами, зазначав: "Безперечно, не все і не завжди було в наших взаєминах абсолютно безхмарним. На певних етапах позначалися проблеми внутрішньої трансформації, зовнішні чинники, відсутність чіткої стратегії двосторонніх відносин та координації в реалізації стратегічних зовнішньополітичних пріоритетів".

Вельми важливим для України є сприяння словацької сторони у наближенні нашої держави до європейських інтеграційних структур. Останній приклад - коли Голова уряду Словаччини М. Дзурінди на квітневому самміті ЄС в Афінах офіційно запросив Президента України взяти участь у червневій зустрічі глав урядів країн Вишеградської групи. Зі своїх боку Україна запросила Словаччину долучитися, ю такого важливого регіонального об'єднання, як ГУУАМ, покликаною слугувати справі зміцнення стабільності й безпеки в Європі на основі принципів поваги суверенітету, територіальної цілісності, непорушності кордонів держав, демократії, верховенства закону і поваги прав людини.

Угорщина. Плідно розвиваються українсько-угорські відносини. Угорщина першою уклала з Україною Договір про основи добросусідства та співробітництва (6 грудня 1991 р.). Сторони визнали кордони обох держав непорушними, передбачили надання взаємодопомоги, зобов'язалися брати участь у захисті етнічних, культурних, мовних та релігійних прав і свобод національних меншин відповідно до міжнародних документів.

З перших днів повноцінне угорсько-українське співробітництво зумовлено сприятливим станом угорської національної меншини в Закарпатті, котре, за оцінками угорських політиків, краще ніж в інших дунайських країнах. Для ефективнішого вирішення проблем двосторонніх відносин було створено дві міжурядові комісії: з питань забезпечення прав національних меншин і торговельно-економічного співробітництва, Серед пріоритетних завдань останньої - підготовка Угоди про вільну торгівлю між Україною та Угорщиною. На рівні міністерств закордонних справ обох країн створено двосторонній Консультативний комітет з питань зовнішніх зв'язків. На весну 1998 р. між Україною і Угорщиною було підписано вже 58 двосторонніх документів. У ході офіційного візиту Л.Кучми до Угорщини в жовтні 1998 р. було укладено ще 8 міжурядових угод, у тому числі про взаємне визнання і еквівалентність документів про освіту й наукові ступені та про заходи щодо зміцнення довіри, безпеки і розвитку воєнних відносин.

Варто зазначити, що власне Угорщина головної уваги у двосторонніх відносинах надає питанням торговельно-економічного співробітництва та становища національних меншин. Такий підхід впливає з основних засад сучасної угорської зовнішньополітичної концепції: територіальна незалежність, дружба з сусідами, захист прав угорців у всьому світі.

Румунія. Неоднозначно розвивались протягом певного часу українсько-румунські відносини. Визнавши суверенітет України, румунська сторона одночасно висунула територіальні претензії стосовно Північної Буковини і Бессарабії. Сторонам вдалося знайти компромісне рішення. 2 червня 1997 р. було укладено Договір про відносини добросусідства і співробітництва, завдяки якому було вирішено більшість проблем. Сторони домовились провести переговори щодо вироблення "Угоди про делімітацію континентального шельфу та виключних економічних зон", погодившись, що в разі її не укладення протягом двох років справу буде вирішено Міжнародним судом ООН (до такого варіанту дедалі більше схиляється Бухарест), але за умови набуття чинності Договору про режим державного кордону між Україною та Румунією, котрий теж має бути додатково укладено.

Договір установив і правове підґрунтя для захисту української меншини в Румунії (за різними даними 67-250 тис. чол.), а румунської (майже 135 тис. румунів і понад 324 тис. молдован) - в Україні. При цьому в Договорі чітко зазначено, що посилання на

рекомендацію Ради Європи № 1201 не стосується колективних прав і не зобов'язує сторони надавати національним меншинам територіальну автономію на етнічних засадах. Це є додатковою гарантією проти можливих зазіхань на територіальну цілісність України шляхом створення румунської адміністративно-територіальної одиниці та висування подальших офіційних вимог щодо її "возз'єднання з історичною Батьківщиною".

Під час офіційного візиту міністра закордонних справ України Б. Тарасюка до Румунії 18-20 лютого 1999 р. було висловлено взаємне задоволення суттєвим поглибленням розвитку відносин між двома країнами, особливо в політичній сфері, та започаткуванням роботи міжурядової змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин. Окремо наголошувалося на необхідності якнайскорішого завершення переговорів про укладення Договору про режим державного кордону та Угоди про делімітацію континентального шельфу і виключних економічних зон у Чорному морі.

Про плідність українсько-румунських відносин та оперативність вирішення проблемних питань красномовно свідчить той факт, що зазначені проблеми продовжують залишатися в центрі уваги і сьогодні. Підтвердженням цього є перелік підкомісій, які були утворені в результаті переговорів президентів В. Ющенко та Т. Бесеску у квітні 2005 р. Отже, підкомісії вирішуватимуть такі проблеми, як:

- ◆ функціонування судноплавного каналу Дунай - Чорне море;
- ◆ політика щодо нацменшин;
- ◆ питання делімітації континентального шельфу та виключних економічних зон;
- ◆ врегулювання придністровського конфлікту.

Проте, на думку керівника українського міністерства закордонних справ Б. Тарасюка, той факт, що в обох країнах відбулася зміна влади, дає підстави сподіватися, що найближчим часом будуть вирішені проблеми, що існували роками.

Туреччина. Стосунки між Україною і Туреччиною закріплено в Договорі про дружбу і співробітництво між Україною та Турецькою республікою (укладено 4 травня 1992 р. в Анкарі); Стамбульській декларації про Чорноморське економічне співробітництво (від 25 червня 1992 р.); Босфорській заяві; Декларації про створення Парламентської асамблеї Чорноморського економічного співробітництва (підписано під час конференції в Стамбулі 25-27 лютого 1993 р.) тощо.

Об'єктивні засади, за якими відносини України з Туреччиною висуваються на пріоритетні позиції, полягають у тому, що обидві країни є сторонами транспортно-комунікаційного коридору, що зв'язує Європу з Азією в єдину магістральну систему. Перспективи такої взаємодії важко переоцінити, бо вона дає можливість вважати Україну стратегічним політичним і економічним партнером для будь-якої країни, яка входить до системи міжнародного співтовариства.

Перспективи європейської інтеграції України і Туреччини, в тому числі входження до Європейського Союзу матимуть великий стимулюючий ефект і для цих двох країн, і для Європи загалом. Адже після входження України та Туреччини до ЄС перед об'єднаною Європою відкриваються нові горизонти, бо інтеграція країн до ЄС означатиме істотне розширення зони стабільності, миру та економічного розвитку. Важливою та помітною є підтримка Туреччиною вступу України до НАТО.

Нині відбувається зближення Туреччини і України на двосторонньому і багатосторонньому рівнях, починаючи з Чорноморської економічної співпраці. Туреччина, ринок якої був невідомим Україні ще 10 років тому, зараз посідає друге місце серед країн, до яких Україна здійснює експорт і таким чином відіграє важливу роль у забезпеченні доступу української економіки до зовнішніх ринків світу. Постійно збільшується товарообіг між нашими країнами, наприклад, якщо за весь 2004 р. він склав 2,23 млрд. дол., то за перші десять місяців 2005 р. - 2,16 млрд. дол. Наприкінці 2005 р. сума турецьких інвестицій в українську економіку перевищила 50 млн. дол., а українських в турецьку - понад 2 млн. дол.

Утворена й почала працювати робоча група з активізації співробітництва в сфері енергетики. Туреччина послідовно підтримує проект прямого використання нафтопроводу Одеса-Броди. В той же час, ще чекають свого вирішення такі проблеми, як лібералізація в'їзного режиму, підписання угоди про зону вільної торгівлі.

На політичній арені Київ та Анкара мають тісні та плідні відносини, про що свідчать неодноразові офіційні візити лідерів цих держав. Зокрема, візит до Туреччини в червні 2005 р. Президента України В. Ющенка. Співробітництво України з Туреччиною, співпраця в міжнародній організації ЧЕС прискорить процес входження обох держав до європейських структур, допоможе країнам Чорного моря, де обидві держави відіграють особливо вагомую роль, швидше інтегруватися до нової, цілісної Європи.

Росія. Одним із чинників, які суттєво впливають на геополітичний та внутрішній стан України, є Росія. Суть стратегічних інтересів Росії полягає в тому, що через територію України проходять життєво важливі для Росії транспортні транзитні шляхи (газопроводи і нафтопроводи, автомагістралі та залізниці), що з'єднують її з Центральною і Західною Європою. Саме через нашу країну пролягає найкоротший для Росії шлях до регіонів, у яких вона намагається зберегти свої присутність та вплив, - Балкани, Середземномор'я та Придністров'я. Що стосується України, то її "зав'язаність" на Росію пояснюється насамперед імпортом енергоносіїв, усталеними господарськими зв'язками, значним відсотком росіян у складі населення республіки тощо.

Введенню у правове поле відносин України з Росією як незалежних держав сприяло підписання низки угод - на 1 грудня 1995 р. між ними було укладено 80 угод, з яких 46 економічного характеру. Про стратегічний рівень партнерства свідчать обсяги міждержавного зовнішньоторговельного обороту. Зокрема, у першому півріччі 1998 р. майже чверть експортних поставок Україна здійснювала до Російської Федерації, що дорівнює обсягу українського експорту в Китай, Туреччину, Німеччину, Білорусь та Італію разом узятих. Більша частина імпортних надходжень в Україну здійснювалася з Росії. Однак інтенсивність політичних контактів та масштабність економічних зв'язків зовсім не означають безхмарності в українсько-російських відносинах. Фахівці нарахували десять вузлів протиріч у цих стосунках, невирішеність яких могла б за певних обставин перерости в пряму конфронтацію. Зокрема, це стосується Криму та подальшої долі Чорноморського флоту, умов постачання в Україну з Росії енергоносіїв, розподілу активів колишнього Радянського Союзу.

Підсумком російсько-українських відносин перших років незалежності, спробою розв'язати протиріччя стало підписання 30 травня 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною. Цей документ врегульовує та вирішує ряд принципових питань:

- ◆ забезпечує рівноправне й беззастережне визнання один одного як стратегічного партнера із співробітництва в різних сферах;
- ◆ визнає територіальну цілісність України й підтверджує легітимність і непорушність існуючого між Україною та Російською Федерацією кордону;
- ◆ заперечує використання одна проти одної сили, в тому числі економічні та інші методи тиску, стверджує невтручання у внутрішні справи сторін, дотримання прав людини;
- ◆ гарантує захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин;
- ◆ вирішує питання про поділ Чорноморського флоту і статус Севастополя (флот та інфраструктура були поділені порівну, крім того, Росія викупила непотрібні Україні кораблі);
- ◆ врегульовує проблему взаєморозрахунків щодо зовнішнього боргу України перед Російською Федерацією (Україні практично списано зовнішній борг у рахунок оплати за 20-річну оренду військово-морської бази в Севастополі);

◆ забезпечує нормалізацію українсько-російських торгово-економічних відносин та розв'язання питання про гарантоване постачання Україні енергоносіїв.

Договір відкрив нові перспективи у розвитку українсько-російських відносин, створив політико-правові засади для їхньої гармонізації.

У березні 2000 р. відбулося підписання ряду Додаткових угод з питань діяльності Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. На 2003 р. правова база двосторонніх відносин нараховувала близько 250 документів. 27 лютого - 1 березня 1998 р. у Москві підписано Програму довгострокового економічного співробітництва до 2007 р., яка стала основою подальшого розвитку торговельно-економічних відносин між обома країнами.

Серед позитивних кроків, зроблених назустріч Україною і Росією протягом 2005-2007 рр., можна відзначити:

- ◆ розпочато процес демаркації сухопутної ділянки спільного кордону;
- ◆ розпочато переговори щодо реадмісії;
- ◆ підготовлені угоди щодо спрощеного перетину кордону громадянами обох країн;
- ◆ росіяни погодилися відмовитися від практики надання об'єктів Чорноморського флоту РФ у суборенду;
- ◆ збільшилася частка Росії в українському експорті, позжавилися та зміцніли торговельні відносини між країнами.

Як би Ви охарактеризували сучасні україно-російські відносини?

3.3.6. Україна в СНД. Роль України при вирішенні майбутнього СНД

8 грудня 1991 р. у Мінську лідери Росії, України та Білорусії (країн - засновників СРСР) заявили про припинення Дії Союзного договору 1922 р. та про намір створити Співдружність незалежних держав (СНД). Після Алматинської зустрічі (21 грудня) до складу СНД увійшло 11 колишніх республік (без Грузії та держав Балтії). 25 грудня Президент СРСР М. Горбачов пішов у відставку. СРСР припинив своє існування. Розвал СРСР одразу поставив на одне з чільних місць питання безпеки. Між українською та російською сторонами з цього приводу були суттєві розходження. Якщо Україна робила ставку на побудову в республіці власних збройних сил на основі підпорядкування та реформування частин колишньої Радянської армії, то російська сторона чинила опір цим процесам, сподіваючись зберегти бодай частину Збройних сил колишнього СРСР у формі Об'єднаних збройних сил СНД, бажаючи тим самим відновлення у новій якості контролю старого центру. Саме з метою поширення російського впливу на пострадянському просторі 20 березня 1992 р. без участі України було підписано угоду про створення Об'єднаних збройних сил СНД.

Наступним кроком у спробах створити регіональну структуру безпеки стало обговорення цього питання під час зустрічі глав держав СНД у Ташкенті 15 травня 1992 р. Тоді ж відбулося формальне укладення Договору про колективну безпеку за участю Росії, Вірменії, Казахстану, Узбекистану (у лютому 1999 р. Узбекистан заявив про припинення свого членства в Договорі), Таджикистану та Киргизстану. Незабаром, у грудні 1993 р., до Ташкентського договору приєдналася Білорусь, а пізніше постало питання про залучення до об'єднання Молдови та Грузії.

Новою спробою активізувати процес інтеграції у війсьній сфері стало підписання у лютому 1995 р. Алматинської угоди про створення Об'єднаної системи протиповітряної оборони держав - учасниць СНД. Україна підписала цю угоду із застереженням: "Із врахуванням національного законодавства України", а в квітні заявила, що буде виконувати угоду лише в галузі військово-технічного співробітництва.

Намагання перетворити СНД на наддержавну структуру з міцними координуючими та виконавчими функціями мали місце не тільки у воєнній сфері, а й у політичній. Найважливішою політичною проблемою було принципове питання про Статут СНД, що вперше постало влітку 1992 р., коли зайшла мова про документ, який "визначив би правову та організаційну основу СНД". Вбачаючи в запропонованому Статуті значне звуження суверенітету країн Співдружності, а також модернізовану модель союзного договору 1922 р., Україна відмовилася його підписати в січні 1993 р. Нові перспективи в міждержавних економічних відносинах у межах СНД були відкриті Договором про створення Економічного Союзу (24 вересня 1993 р.). Трохи пізніше - у квітні 1994 р. до нього на правах асоційованого члена приєдналася й Україна. Основні принципи побудови і напрями діяльності ЕС СНД були розроблені в травні 1993 р. на засіданні глав держав - учасниць Співдружності в Москві. В ухваленій Декларації вказано на рішучість йти шляхом "глибокої інтеграції", створення спільного ринку для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, трудових ресурсів на спільному економічному просторі цих держав. Економічний союз планувалося створювати поетапним поглибленням інтеграції, координації дій у проведенні реформ через міждержавну (багатосторонню) асоціацію вільної торгівлі, митний союз, валютний союз.

Серед причин, які стимулювали участь України в ЕС СНД, однією з принципових була глибока інтегрованість економіки України в економічний простір СНД (і насамперед Росії), що, незважаючи на розрив зв'язків, продовжувала існувати. Крім того, до економічної інтеграції в межах СНД підштовхували наявність спільної технології виробництва, не конкурентоспроможність на світовому ринку багатьох видів промислової продукції, гострий дефіцит валюти, необхідність збереження традиційних ринків збуту і проведення єдиної економічної політики на світовому ринку. Свою роль, очевидно, відіграв і розклад політичних сил в Україні. Адже входження країни до ЕС СНД на правах асоційованого члена (як Туркменістан) - це своєрідний компроміс між двома опозиційними таборами {між тими, хто за повне членство, і тими, хто за вихід з ЕС СНД), а також врахування громадської думки різних регіонів України.

Позиція асоційованого членства в Економічному Союзі має свої позитивні і негативні сторони. З одного боку, часткове залучення України до інтеграційних процесів СНД дозволяє брати участь в економічних процесах, у яких вона зацікавлена і які не суперечать національним інтересам та її чинному законодавству. Тобто інтереси СНД не домінують над національними, створюється широкий простір для маневру, цілком реальні умови для різновекторних, альтернативних зв'язків на основі економічної доцільності та ефективності, еквівалентності обміну. На країни СНД припадає лівова частка зовнішньоторговельного обороту України - 65,5% імпорту та 55,8% експорту в 1995 р. Водночас пасивна інтеграційна стратегія, тобто цілком добровільна відмова від активної ролі у важливих базових структурах СНД, по-перше, суттєво посилює позицію Росії, по-друге, значно послаблює вплив України на прийняття в межах ЕС СНД тактичних та стратегічних рішень.

Аналізуючи ставлення та підходи української дипломатії до визначальних, принципових питань побудови СНД та її механізмів, дослідники виділяють такі характерні риси позиції України:

1) підкреслене піклування про збереження національного суверенітету, опір становленню наднаціональних структур, які б створювалися за моделлю колишніх союзних органів;

2) еволюційний характер економічної інтеграції, поступальне сходження від найпростіших форм інтеграції (вільна торгівля, митний союз) до складніших і високих (спільний ринок, економічний і валютний союз);

3) пріоритет національних економічних інтересів, гарантування економічної безпеки держави;

4) розвиток і поглиблення відносин з країнами СНД не можуть і не повинні здійснюватися за рахунок згортання взаємозв'язків і дистанціювання від розвинутих країн світу;

5) недопущення домінування однієї з країн у спільно створюваних міждержавних організаціях і об'єднаннях;

6) характер і глибина участі України в спільних заходах не повинні суперечити Конституції України, Декларації про державний суверенітет, Акту про незалежність, чинному законодавству.

Зазначені принципи стали основою у відносинах України та СНД. Поступово на їхній базі викристалізувалася концепція інтеграції на "різних швидкостях". На практиці реалізація цієї концепції проявилася у вибіркового підписанні документів (за п'ять років співпраці України з СНД на засіданнях Ради глав держав і Ради глав урядів було прийнято 600 документів, з яких наша країна підписала 74%) та вибіркової участі в статутних міждержавних, міжгалузевих і галузевих органах Співдружності (у межах СНД діє майже 90, із них Україна бере участь у 58).

Ставлення України до СНД у своєму розвитку еволюціонувало. Якщо на початковому етапі незалежності українська сторона вбачала в Співдружності лише форму "цивілізованого розлучення", то з часом цей підхід зазнав суттєвих змін. Нині СНД розглядається Україною як міжнародний переговорний механізм, здатний зближувати позиції, збалансовувати інтереси, шукати компроміси, узгоджувати принципи господарської діяльності. Інтеграційний процес у межах СНД має суперечливий характер. З одного боку, певна консолідація країн СНД дає змогу задовольнити інтереси на основі багатостороннього співробітництва; забезпечує політичну стабільність у міждержавних відносинах; надає переваги у вирішенні таких глобальних проблем, як екологія та енергетика. З іншого, все виразніше в інтеграційному потоці простежується домінуюча роль Росії, її бажання перетворити СНД на наддержавну структуру з міцними координуючими та виконавчими функціями; посилюється вплив на процеси консолідації військово-політичних та ідеологічних чинників; реальною лишається загроза того, що економічна інтеграція в СНД не зможе забезпечити технологічного прориву і в перспективі призведе до консервації господарської, технічної та технологічної відсталості країн Співдружності. З огляду на це Україна за основу своєї діяльності в межах СНД обрала концепцію інтеграції на "різних швидкостях", яка дає змогу зберігати незалежну позицію та реалізовувати національні інтереси.

Оцінюючі перспективи відносин між Україною та СНД, вітчизняні фахівці наголошують: "За умов, коли ще не створено нової системи європейської безпеки, формування в євразійському просторі ще однієї спільноти на взірць Європейського співтовариства не є доцільним з точки зору національних інтересів України. Прив'язування України до нової "укріпленої" моделі СНД означатиме відмову назавжди від самостійної європейської політики, а згодом і від будь-якої самостійності в зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних справах. Між двома системами неодмінно виникатиме конкурентна боротьба за геостратегічні й гео економічні впливи, в якій Україна відіграватиме периферійну роль".

Як Ви вважаєте, чи є в сучасних умовах СНД актуальним?

Тема 1.2. Передісторія геополітики (географічний напрям в соціальній думці)

Думки щодо того, що життя держав і народів в усій її різноманітності у великій мірі обумовлено географічним оточенням і кліматом, супроводжують соціальне буття людини протягом всієї його історії. Ще до Фрідріха Ратцеля багато філософів, вчених, політичних мислителів звернули увагу на дію географічних чинників на політичні процеси і події. Самі геополітики часто стверджували, що Монтезьке, Гердер, німецькі географи Карл Ріттер, Фердинанд фон Ріхтхофен та інші видні вчені є їх попередниками. Розгорнені соціологічні системи в руслі географічної школи були створені в XIX столітті такими авторами, як Г.Т. Бокль, В. Кузен, Е. Ренан, И. Тэн та ін.

Тим часом існує різка відмінність колишніх, часто фрагментарних, уявлень, знань і думок про вплив географічних умов на життя людських асоціацій, як би деколи глибокі і важливі вони ні були самі по собі, від якісного стрибка в їх осмисленні на рубежі XIX—XX століть. Стрибок цей не був випадковим; в його основі лежав не тільки перехід кількості розрізненого знання в його нову інтегральну якість — він був багато в чому приречений глибокими і істотними змінами в найоб'єктивнішому світі, що перейшов на зламі двох сторіч від стану розрізненості окремих своїх частин і регіонів до єдиного, взаємозв'язаного і взаємозалежного світу в масштабах цілої планети. Разом з цим переходом не пов'язані один з одним і розтягнуті протягом багатьох століть різні приватні концепції географічного детермінізму, як би згущуючись разом із згущуванням фізичного, земного простору, знайшли спочатку від науки політичної географії, а потім і геополітики — породження XX століття.

Таким чином, історія розвитку ідей географічного детермінізму відображає історію поступового просторового «ущільнення» Землі з тієї пори, коли простір був в багатьох своїх частинах ще вільний, не обжитий, не поділений, через етапи поступового його заселення, освоєння, завоювання і розділень між державами і народами аж до нинішнього часу, коли все заселено, все обжито, ніс поділено, коли держави не можуть вже дозволити собі розкіш вирішувати свої демографічні проблеми шляхом вільного випліскування надмірного населення у віддалені землі, а недолік сировини або ринків — шляхом анексії віддалених земель.

Відповідно до класичних, висхідних до глибокої старовини представлень географічного детермінізму вважалося, що розвиток людського суспільства залежить виключно від географічних чинників, а встановлення державних кордонів ґрунтується на праві сильного і цілком залежить від завоювань. Питання про вплив географічного середовища (в першу чергу клімату) на звичаї, вдачі, образ правління і деякі суспільно-історичні процеси розглядали вже античні автори — «батько медицини» Гіппократ, «батько історії» *Геродот*, римський історик *Полібій* та багато інших.

Стародавні греки першими звернули увагу на вплив географічного середовища на соціальне існування людини. І це був ні в якому разі не умоглядний інтерес — він диктувався суто практичними міркуваннями. Разом з розвитком цивілізації, зростанням числа міст-держав і їх населення виникали і чисто геополітичні проблеми: необхідність розширення життєвого простору для населення, що збільшується, колонізація вільних територій по всьому периметру Середземномор'я з метою скидання надмірного населення, прикордонні проблеми та ін. Вирішувати їх доводилося нерідко шляхом воїн з сусідами. Відомий їм світ вони стали ділити відповідно до кліматичних умов. Старогрецький мислитель *Парменід* (VI в. до н.е.) висунув теорію п'яти температурних зон або поясів: один жаркий, два холодних і два проміжних. Спираючись на теорію Парменіда, *Арістотель* (384—322 до н.е.) стверджував силову перевагу проміжної зони, заселеної греками. Вже в наш час теорія кліматичних поясів придбала нове звучання. Широке розповсюдження отримала точка зору, що історія створювалася в просторі між 20- і 60-м градусами північної широти, тобто в Північній півкулі, де розташована велика частина земної суші. Політична енергія світу генерувалася в основному в поміркованих

кліматичних зонах, і історичні центри тяжіння зсовувалися в напрямі з півдня на північ, але знову-таки тільки в межах цієї зони. Річкові цивілізації Месопотамії і Єгипту змінилися містами-державами Греції, потім Римською імперією. Всі стародавні цивілізації розташовувалися в межах між 20- і 45-м градусами північної широти. Культурні і політичні центри Європи, Росії, Сполучених Штатів і Японії розміщуються між 45- і 60-м градусами північної широти в прохолодно-поміркоvanій зоні.

Гіппократ (біля 460—біля 370 до н.е.) в творі «*Про повітря, води і місцевості*» проводив ідею про вплив географічних умов і клімату на особливості людського організму, властивості характеру жителів і навіть на суспільний устрій. Пізніше в географічні концепції стали додавати поняття простору суші і моря як важливі характеристики для порівняння положення одних держав по відношенню до інших. На них звернув увагу ще Арістотель. В своїй «*Політиці*» він дає вельми примітну геополітичну, сказали б ми зараз, оцінку достоїнств Крїта, що дозволили йому піднятися. «Острів Крїт, — пише він, — як би є призначений природою до панування над Грецією, і географічне положення його чудово: він стикається з морем, навкруги якого майже всі греки мають свої місця поселення; з одного боку, він знаходиться на невеликій відстані від Пелопоннеса, з іншою — від Азії, саме від Тріопійської місцевості і Родоса. От чому Мінос і затвердив свою владу над морем, а з островів одні підпорядкував своїй владі, інші населив...».

Значення географічних умов для внутрішнього і зовнішнього життя держав відзначали Платон, Полібій, потім римляни *Цицерон* і особливо *Страбон*. Останній як географ розділив весь світ на чотирикутники і в рамках одного з них помістив жилий світ, який складався з Європи, Лівії і Азії. Цікава думка Страбона про те, що нежилі країни не представляють для географа інтересу. Не «служить ніяким політичним цілям, — вважав він, — добре знайомство з віддаленими місцями і населяючими їх людьми, особливо якщо це острови, чії мешканці не можуть ні перешкодити нам, ні принести користі своєї торгівлею». Дана думка можна вже назвати геополітичною в сучасному значенні цього слова. В ньому Страбон в розділ кута виносить політичні міркування і з їх висоти оцінює значення тих або інших географічних реалій. Воно прямо перекликається з поглядами сучасних вчених школи політичної географії. Для ілюстрації приведемо думку одного з відомих сучасних фахівців в цій області — Жана Готтмана. Наш політичний світ, відзначає він, тягнеться тільки на простори, доступні людині. «Доступність є детермінуючий чинник; місця, куди людині немає доступу, не мають ніякого політичного значення і не складають проблеми. Суверенітет Місяця зовсім не представляє сьогодні політичного значення, оскільки люди не можуть ні досягти її, ні взяти звідти що-небудь. Антарктика не мала політичного значення до того часу, поки її не стали освоювати; але зате з того часу, як вона зробилася доступною, льодовий континент був розділений на порції подібно яблучному пирогу, і всі ці порції представляють нині абсолютно певні політичні осередки, які вже породили ряд міжнародних інцидентів».

Антична політична і географічна думка була успадкована мусульманським Сходом. Величезне значення впливу природи на людську історію додавав арабський історик і мислитель Абд ар-Рахман Абу Зейд Ібн Халдун (1332—1406) — суспільний діяч, що грав видну роль в політичному житті мусульманських держав Північної Африки.

Головний чинник, визначальний вплив природи на суспільно-політичне життя, по теорії Ібн Халдуна, — клімат. Тільки в країнах з поміркоvanим кліматом люди здатні займатися культурною діяльністю, а мешканці півдня (тобто країн, прилеглих до екватора) не мають спонукальних причин для розвитку культури, оскільки вони не мають потреби ні в міцних житлах, ні в одязі, а їжу одержують від самої природи в готовому вигляді; мешканці холодних північних країн, навпаки, затрачують всю свою енергію на добування їжі, виготовлення одягу і споруди житла; отже, вони не мають часу для заняття науками, літературою і мистецтвами.

Яке Ваше ставлення до думок Ібн Халдуна?

Ібн Халдун виклав також свою теорію історичних циклів, згідно якої в країнах з поміркованим кліматом найактивнішою силою історії є кочівники, що володіють фізичними і моральними перевагами перед осілим населенням, особливо перед городянами. Саме тому, з погляду Ібн Халдуна, кочівники періодично захоплюють країни з осілим населенням і утворюють обширні імперії зі своїми династіями. Але через тричотири покоління нащадки втрачають свої позитивні якості; тоді зі степів і пустель з'являються нові хвилі кочівників-завойовників, і історія повторюється.

В цих вельми логічних побудовах неважко уловити відбиток тих ідей, які вже в ХХ столітті зробили вплив на російську «Євразію» і на теорію Л.Н. Гумільова.

В Новий час одним з перших, хто приступив до систематичного вивчення взаємозв'язку географії і політики держав, був французький політичний мислитель Жан Боден (1530—1596), депутат від третього стану в Генеральних штатах в Блуа. В творі «Метод легкого вивчення історії» (1566) він висловив свій погляд на суспільство як на суму кровно-господарських союзів-сімей, що формується незалежно від волі людини під впливом природного середовища. Серед географічних чинників Боден виділяв як найзначущіше клімат, приписуючи його дії фізичну перевагу північних народів над південними і гірських над долинними. Він звертав увагу державних і політичних діячів свого часу на необхідність враховувати в адміністративній і законодавчій діяльності крім соціальних також і кліматичні умови. В своїх поглядах Боден підійшов до створення широкої концептуальної системи географічного детермінізму ближче, ніж будь-який з його попередників. Його твердження, що сила і розвиток суверенної держави прямо залежить від впливу оточуючих його природних умов, співпадає, по суті, з поглядами сучасних геополітиків.

Після Бодена проблема впливу географічних чинників на політику довгий час залишалася поза увагою філософів і політичних мислителів. Тільки в XVIII столітті вона знов стає об'єктом уваги, цього разу у Монтезькє в його праці «Про дух законів» (1748). Шарль Луї де Секонда, барон де ла Марення і де Монтезьк'є (1689—1755) займав спадковий пост президента парламенту в Бордо. Відмовившись в 1726 р. від офіційних державних посад, він зайнявся вивченням французького і європейського мистецтва, для чого відправився в 1728 р. в подорож по Європі.

Вслід за своїм співвітчизником Боденом Монтезьк'є зробив упор на вплив клімату, також відзначивши значення простору, ґрунту, культури і економік як формуючі історію елементи. Монтезькє не обмежився думкою про значущість умов фізичного середовища, але прямо вказав на необхідність того, щоб закони країни відповідали цим умовам. Іншими словами, він ввів в свою концепцію нормативний елемент, який в більш пізній геополітиці, особливо німецькій, придбав пріоритетне значення. Сімнадцяту книгу свого твору він майже повністю присвячує дослідженню впливу клімату і топографії на особливості державного устрою і політичну природу різних народів, зіставляючи в цьому значенні Європу і Азію.

В дослідженнях історії геополітики часто можна зустріти твердження, що Монтезьк'є один з перших проголосив чисто географічний чинник (клімат) визначальним в суспільному розвитку і доводив в своїх працях, що географічне середовище і в першу чергу клімат — вирішальна причина відмінності форм державної влади і законодавства.

Наприклад, він стверджував, що «в жаркому кліматі... звичайно панує деспотизм...». Як головне підтвердження географічного детермінізму, як правило, приводиться його відомий вислів: «Влада клімату є щонайперша влада на землі». У Монтезькє дійсно є таке твердження, але річ у тому, що він ніколи не визначав клімат як

чинник, що безпосередньо впливає на життя суспільства. Клімат, на думку Монтеск'є, робив свій прямий вплив на фізіологічний стан організму і перш за все на психологію людей, а через неї вже на суспільні і політичні явища. Саме ця особливість давала йому право заявляти, що «легкодухність народів жаркого клімату завжди приводила їх до рабства, тоді як мужність народів холодного клімату зберігала за ними свободу». Це була перша спроба за допомогою вульгарного географічного детермінізму пояснити відмінність форм державного правління.

Дана точка зору Монтеск'є була використана свого часу німецькими геополітиками. Правда, як початковий пункт був узятий не клімат, а «життєвий простір», і його вплив на психологію людей з фізіологічної області був перенесений в соціальну. Щось аналогічне проповідують геополітики Німеччини і зараз. При цьому зберігся принцип підходу до рішення задачі. В геосоціологічній концепції західнонімецькі геополітики також намагаються через людину і його психологічне сприйняття оточуючої дійсності пояснювати історичний розвиток. Змінився лише об'єкт дослідження. Головна увага зараз надається самій свідомості, її перетворенню і вихованню в реваншистському дусі. Саме цим пояснюється підвищений інтерес до навчання Монтеск'є геополітиків в Західній Німеччині.

Останнім помітним представником французької географічної школи в суспільній думці XVIII століття був Анн Робер Жак Тюрго (1727—1781) — філософ, економіст і державний діяч, з 1751 р. — урядовець Паризького парламенту, в 1761—1774 рр. — інтендант в Ліможе, в 1774—1776 рр. — генеральний контролер фінансів.

Починаючи з XIX сторіччя, поступово, школа географічного детермінізму переміщається до Німеччини, отримавши там повний свій розвиток на стику двох століть — дев'ятого і двадцятого. Біля її витоків були Олександр фон Гумбольдт і Карл Ріттер. Вони дотримувалися погляду про тісні взаємостосунки між людиною, державою і миром оточуючої природи. Їх безпосереднім попередником і вчителем, одним з перших німецьких учених, хто вніс помітний внесок в розвиток географічного детермінізму, був Іоганн Готфрід Гердер (1744—1803). Рушійною силою розвитку цивілізації, на його думку, виступають зовнішні і внутрішні чинники. До зовнішніх чинників учений відносив фізичну природу і в першу чергу такі її елементи, як клімат, ґрунт, географічне положення.

Послідовником Гердера можна вважати Карла Ріттера (1779— 1858), одного з видатних представників німецької наукової школи географічного детермінізму. Для нього безперечним фактом було те, що розвиток народів йде по шляху, що наказаному їм навколишнім середовищем, істотною частиною якого є природні умови. Сама ж Земля і що все знаходиться на ній було створено, на його думку, божественним Провидінням. Слідуючи за античними авторами і своїми попередниками І.Г. Гердером і А. Хеєреном, Ріттер приходив до висновку про те, що «Європа щасливим своїм кліматом і помірно пір року є зобов'язаною обмеженості свого простору».

Саме у Ріттера були взяті схеми і конструкції, якими оперував згодом і Ратцель, розвиваючи свою політичну географію. Ріттер, зокрема, розробив ієрархічну систему регіонального розподілу світу в рамках єдиного глобального простору. Він розділив Землю на суходутну (континентальну) півсферу і півсферу водну (морську). Межу між ними він представив у вигляді великого півкола, що проходить в Південній Америці через Перу і потім через південну частину Азії. В рамках континентальної півсфери він виділив два великі регіони: Старе Світло і Нове Світло. Перший, унаслідок свого розповсюдження зі сходу на захід, володіє помітною кліматичною одноманітністю. Другий же, навпаки, внаслідок свого розташування з півночі на південь відрізняється великою кліматичною різноманітністю. Ця відмінність, на його думку, надала істотну дію на характер населяючих кожний регіон народів і на їх взаємостосунки, оскільки природа впливає не тільки на працю і стереотипи мислення (Бокль), не тільки на мораль людини (Гумбольдт), але і на кожний аспект людського життя.

Сучасник Ріттера Олександр фон Гумбольдт (1769—1859) в своїх дослідженнях ґрунтувався на використуванні величезного емпіричного матеріалу і успіхах природознавства свого часу. Він настирливо проводив думку, що географія повинна давати цілісну картину навколишнього світу і служити конкретним соціальним, політичним і економічним цілям людини. Одним з перших Гумбольдт відмовився від хорологічного розуміння ества географії, підкреслюючи комплексний і в той же час єдиний характер її об'єкту. «...Споглядання тілесних предметів, — писав він, — у вигляді одного, внутрішніми силами рухаючогося і жвавого цілого, як окрема наука має абсолютно самобутній характер». Гумбольдт своїми працями заклав основу порівняльного методу в географії. Діяльність Гумбольдта високо оцінена прогресивною науковою громадськістю. Його ім'я по праву зараз носить Берлінський університет — один з найстаріших учбових і наукових центрів країни.

На тісну взаємодію людської цивілізації і природи, їх вплив один на одного вказували і інші німецькі вчені-філософи, серед яких слід назвати І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля і Л. Фейєрбаха.

Іммануїл Кант (1724—1804) в своїх лекціях по географії розвивав думки про вплив фізичної географії на «моральну географію» (національний характер), на політичну географію, на «торгову географію» (економіку) і на «теологічну географію» (територіальне розповсюдження релігій) окремих народів.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770—1831) в своїй *«Філософії історії»* прямо вказує на детерміновану історії різних народів географічними чинниками. В спеціальному розділі лекцій по філософії історії, озаглавленому «Географічна основа всесвітньої історії», німецький філософ убачає в жаркому і надмірно холодному кліматі «ті природні властивості країн, які раз і назавжди виключають їх зі всесвітньо-історичного руху...». Гегель одним з перших в історії соціальної думки суміщає географічний детермінізм з расизмом, оголошуючи лише країни Західної Європи і США носіями історичного прогресу і обґрунтовувавши, зокрема, поневолення відвічних жителів Мексики і Перу європейськими колонізаторами посиленням на те, що індійці нібито в усіх відношеннях, навіть відносно зростання, стоять нижче європейців».

Гегель виділяє три «географічні відмінності» земної поверхні: 1) безводне плоскогір'я з степами і рівнинами, 2) низовини, перехідні країни, зрошувані річками, 3) прибережна країна, безпосередньо прилегла до моря. **З цих трьох «географічних відмінностей» Гегель виводить той або інший суспільний устрій.**

Гегель писав, що «скотарство є заняттям мешканців плоскогір'я, що землеробством і промисловою працею займаються жителі низовини; нарешті, торгівля і судноплавство складають третій принцип. Патріархальна самостійність тісно пов'язана з першим принципом, власність і відношення панування і поневолення — з другим, а цивільна свобода — з третім принципом» Цими софістичними посиленнями на природні умови Гегель прагнув замаскувати істинних винуватців експлуатації народів, «довести» нібито витікаючи з географії «перевага» прибережних країн, тобто перш за все західноєвропейських і США, над всіма іншими країнами.

В XIX столітті прихильники географічної школи вже не обмежуються дослідженнями впливу тільки клімату на суспільний розвиток. Саме життя, успіхи науки і техніки ставили під сумнів пануючі в той час погляди минулого. В загальній системі географічної школи формується другий напрям, представники якого намагаються встановити значення не тільки клімату, але і родючості ґрунтів, вплив транспортних магістралей і т.п. на життя суспільства. Особливо яскраве втілення даного напряму отримали в працях англійця Генрі Томаса Бокля (1821 — 1862).

Професор географії Лондонського університету Бокль був різностороннім ученим. Роботи Бокля дають право віднести його до прихильників географічної школи, хоча він і

не був типовим її представником. В своїй книзі «*Історія цивілізації в Англії*» Бокль, доповнюючи вчення Монтеस्क'є про клімат, висунув ідею про сукупність умов географічного середовища, що впливає на життя суспільства. В результаті він виділив чотири групи: «клімат, пищу, ґрунт і загальний вид природи». По Боклю, корінна причина цивілізації в стародавньому світі — родючість ґрунту, в Європі — клімат. Проте він не обмежувався даними компонентами і визнавав, наприклад, вплив розвинутого людського розуму на історичний процес і т.п.

Бокль, на відміну від Монтеस्क'є, підкреслював основний вплив не клімату, а ландшафту. Приділяючи першорядну роль географічним умовам (клімату, родючості ґрунту, ландшафту) як стимулу суспільного розвитку, Бокль, разом з тим, підкреслював, що досягнутий рівень економічного добробуту «залежить не від доброти природи, а від енергії людини», яка безмежна порівняно з обмеженістю і стабільністю природних ресурсів. Від клімату, їжі, ґрунту і ландшафту залежить спочатку «історія багатства»: «ґрунтом обумовлюється винагорода, одержувана за даний підсумок праці, а кліматом — енергія і постійність самої праці». Родючий ґрунт через надлишок продовольства збільшує народонаселення, а це, по Боклю, веде до зменшення заробітної платні кожного працівника. На півдні їжа більш дешева і вимагає менших зусиль для її добування. Звідси — величезне населення, убогість працівників, небачене багатство правителів. Ландшафт, значення якого Бокль особливо підкреслює, «діє на накопичення і розподіл розумового капіталу». Бокль розрізняє ландшафти, збудливі уяву (різні види «грізної природи»), і ландшафти, сприяючі розвитку розуму, логічної діяльності. Перший тип характерний для тропіків і прилеглих до них регіонів. Це — місця виникнення всіх якнайдавніших цивілізацій, в яких переважаючу дію мали сили природи. Одні з них викликали нерівний розподіл багатства, інші — «нерівномірний розподіл розумової діяльності, зосередивши всю увагу людей на предметах, запалюючи уяву. ...От чому, приймаючи всесвітню історію за одне ціле, ми знаходимо, що в Європі переважаючим напрямом було підкорення природи людині, а зовні Європи — підкорення людини природі».

Засновником географічної школи у французькій соціології слід вважати Фредеріка П'єра Гійома Ле Пле (1806—1882). Ле Пле — економіст і соціолог, з 1840 р. — професор Гірської школи, сенатор при Наполеоні 111 (1867), організатор Міжнародного суспільства практичного вивчення соціальної економіки (1885), видавець газети «Соціальна реформа» (1881).

Французька соціально-географічна школа отримала таке широке розповсюдження, що зробила вплив навіть на естетику: істориком Жаном Батистом Дюбо (1670—1742) була створена так звана «теорія середовища». Дюбо основним чинником розвитку мистецтва вважав кліматичні умови країни; Монтеस्क'є, який також дотримувався цієї теорії, таким вважав економічні і соціальні чинники, обумовлені, в свою чергу, географічним середовищем і кліматом; Іполит Адольф Теї (1828—1893) розширив поняття «середовища» (*milieu*), розглядаючи його як сукупність різних чинників. Це, з одного боку, незмінні кліматичні і географічні умови країни, з іншої — характер раси, державного устрою і «моральна температура», або «стан розуму і вдач» даної епохи. Географічне середовище визначає, наприклад, характер живопису: «лінійний» на півдні і «колористичний» на півночі.

Французький соціолог Едмон Демолен (1852—1907) в 80-х рр. на підставі вивчення соціальних умов життя різних груп сільського населення, а також порівняльного дослідження побуту гірників і фабричних робітників різних країн (наприклад, Франції і Росії) висунув ідею **соціогеографії** (соціальної географії) — відгалуження соціології, яке вивчає вплив місцевих умов життя на утворення «суспільних типів».

Соціогеографія — соціологічна дисципліна, яка аналізує географічний аспект соціального життя конкретних суспільних груп: їх територіальну диференціацію, просторове розповсюдження, вплив діяльності людини на навколишнє середовище.

Термін, близький по значенню, був введений в науковий оборот в 1913 р. Р. Штейнметцем, що запропонував виділити як особливу соціологічну дисципліну соціогеографію, або «соціальну географію», яка в протилежність абстрактно-теоретичної соціології повинна дати повний опис життя народу тієї або іншої епохи. Соціогеографія сформувалася під впливом географічного напрямку у французькій соціології; один з перших представників Відаль де ла Блаш вбачав ціль соціальної географії в аналізі ландшафту, представляючи його як «відкриту книгу», яка дозволяє виявити спосіб життя тих або інших людських колективів. Істотний внесок в соціогеографію внесла Амстердамська соціологічна школа, представники якої, критикуючи географічний детермінізм, робили головний акцент на дослідженні зв'язків між соціологією і географією. Задачу соціогеографії вони бачили у вивченні географічного контексту життя соціальних груп, вважаючи, що відмінність між нею і географією ландшафту полягає в тому, що остання вивчає не групи, а ландшафт. Л. Февр звертав увагу на відмінність соціальної морфології, що вивчає те, як географічно виразний соціальний стан, від географії, що аналізує дії людини на географічне оточення. Близької точки зору дотримувався М. Сорр, що вважав, що хоча соціогеографія, так само як і соціологія, досліджує активність соціальних груп, проте її предметом є екстеріоризація діяльності людини в предметах ландшафту. Не обмежуючись дослідженням впливу людини, його діяльності на природний ландшафт, соціогеографія включає в коло своїх проблем соціальний простір, відносини між населенням і територією, залежність соціального життя від навколишнього природного світу, вплив освоєння природи на розвиток внутрішньогромадських і міжгромадських зв'язків, а також відносини людини і простори, роль просторово-географічних чинників в соціальному житті.

Сплеск розвитку російської школи географічного детермінізму доводиться на ХІХ — початок ХХ століття. Слід зазначити, що російські дослідники не займалися простою компіляцією і перекладом на рідну мову ідей західноєвропейських учених.

Аналіз природних і географічних чинників в їх зв'язку з соціальним буттям російської людини і його історією широко використовували історики Б.Н. Чичерін, С.М. Соловйов, В.О. Ключевській, А.П. Щапов і ін. На думку Чичеріна, величезність території Росії, її малі заселеність, одноманітність і простота занять населення, постійна загроза зовнішніх нападів зумовили життєву потребу в міцній центральній владі. Особливу увагу географічним умовам в розвитку Росії приділив і С.М. Соловйов. Так само як і Чичерін, він відзначав географічну приреченість зародження російської державності і найінтенсивнішого господарського освоєння земель в центрі Середньоросійської піднесеності. Історик показав, що очолити об'єднання російських земель і створення міцної централізованої держави призначено було Москві саме завдяки особливостям її географії і природи. В природно-кліматичних умовах центрального простору Росії Соловйов побачив і вирішальний чинник, що вплинув на характер діяльності і форму організації населення. «Скупа на дари», природа цих місць привчала жителів до завзятості і твердості, не обіцяючи швидкої нагороди за вкладену працю. Порівняно з середовищем незаселених західноєвропейських народів сувору природу Центральної Росії Соловйов називав «мачухою», а не «матір'ю» для корінних її жителів. В нерівності початкових умов розвитку він бачив і природні причини відставання Росії від Західної Європи. Російському народу довелося вести жорстоку боротьбу за виживання і в повному розумінні слова відвойовувати життєвий простір у природи. Це наклало особливий відбиток на весь устрій його життя. Ідеї географічного детермінізму вельми помітні і в дослідженнях іншого видатного російського історика Ключевського. «Починаючи вивчення історії якого-

небудь народу, — писав він, — зустрічаємо силу, яка тримає в своїх руках колиску кожного народу, — природу його держави».

К. Бэр вперше докладно показав значення річок в розповсюдженні цивілізації. Послідовником Бера і найвиднішим представником російської географічної школи соціальної думки був Лев Ілліч Мечников (1838—1888) — географ, соціолог, публіцист і суспільний діяч, брат відомого біолога І.І. Мечникова. І.І. Мечников народився в сім'ї вихідців, що обрусіли, з Румунії. Вищу освіту не закінчив через участь в студентському русі. В 1858 р. Мечників виїхав за кордон, жив на Балканах і Близькому Сході, був волонтером в знаменитій «тисячі» Дж. Гарібальді. В 60-х рр. Мечников зблизився з колами лівої російської еміграції, спільно з Н.П. Огарьовим і Н.А. Шевельовим опублікував «Землеопис для народу» (1868), брав участь в справах І Інтернаціоналу. В 1874—1876 рр. Мечников читав лекції в Токійському університеті. В 1883—1888 рр. очолював кафедру в Невшательській Академії наук (Швейцарія), брав участь в підготовці дев'ятнадцятитомного видання «Нова загальна географія. Земля і люди» (1876-1894) Е. Реклю.

Головний твір Мечникова «*Цивілізація і великі історичні річки. Географічна теорія розвитку сучасного суспільства*» було опубліковано посмертно в 1889 р. Саме в ньому висловлені геосоціологічні ідеї Мечникова. Вчений бачив основу історичного розвитку перш за все в гідросфері. Водні шляхи, по Мечникову, будучи як би синтезом географічних умов, роблять набагато більший вплив на розвиток суспільства, ніж інші компоненти середовища.

Відповідно до того, що саме складає основу цивілізації — річка, море або океан, — **Мечників розділив історію людства на три періоди:**

1) *річкові*, охоплюючи чотири стародавні цивілізації (Єгипет на Нилі, Месопотамія на Тігре і Евфрате, Індія на Інді і Гангу, Китай на Янцзи і Хуанхе); відмінні риси цього періоду — деспотизм і рабство;

2) *середземноморський*, або середньовічний (із заснування Карфагену до Карла Великого), що характеризується кріпацтвом, підневільною працею, олігархічними і феодалними федераціями;

3) *океанічний*, охоплюючий Новий час (з відкриття Америки); цей період, по Мечникову, тільки починається; в ньому повинна здійснитися свобода (знищення примушення), рівність (ліквідація соціальної диференціації), братство (солідарність злагоджених індивідуальних сил).

До батьків-засновників класичної геополітики кінця ХІХ — першої половини ХХ століття можна віднести таких авторів, як ф. Ратцель (Німеччина), Р. Челлен (Швеція), А.Т. Мехен, Х. Маккіндер, Дж. Фейргрив, що доповнив схему Маккіндера (Великобританія), І. Боумен та Н. Спикмен (США). Своє геополітичне бачення світу в перші десятиріччя ХХ століття пропонували також Л.С. Емері, лорд Керзон, І. Парч та ін., хоча в цілому їх роботи носили швидше епігонський характер і не внесли нічого якісно нового в порівнянні з класиками геополітики.

Традиційні уявлення про міжнародні відносини ґрунтувалися на трьох головних китах — території, суверенитеті, безпеці держав — тобто на чинниках міжнародної політики. В трактуванні ж батьків-засновників геополітики центральне місце в детермінації міжнародної політики тієї або іншої держави відводилося його географічне положення. Значення геополітики бачилося у висуненні на передній план просторового, територіального початку. Спочатку геополітика розумілася цілком в термінах завоювання прямого (військового і політичного) контролю над відповідними територіями. Не випадково одним з перших, хто зробив спробу зв'язати між собою політику і географію та вивчити політику тієї або іншої держави виходячи з його географічного положення,

займаного ним простору, був німецький географ, зачинатель політичної географії кінця ХІХ — початку ХХ століття Ф. Ратцель.

Чиї з вищевикладених ідей здались Вам найбільш цікавими?

Тема 2.2. Англо-американська геополітика

2.2.1. Загальна характеристика англо-американської геополітики

Друга світова війна, розв'язана нацистськими прихильниками ідеї «життєвого простору», хоча і розвивалася багато в чому всупереч поглядам і припущенням Хаусхофера і його школи, збудила на політико-теоретичному рівні пильний інтерес до проблем геополітики не тільки в плані критики німецької школи, але і в плані позитивного розвитку геополітичних ідей. В 40-х рр. в Сполучених Штатах з'явилися крупні роботи, і в них разом з критикою геополітики взагалі, званій не інакше як «псевдонаукою», містилися і перші, притому міцні паростки власне американських геополітичних переконань. Серед цих робіт слід назвати перш за все дві праці Спідмена, книга Страуса-Хюпе і Джорджі.

Після поразки Німеччині США стали найсильнішою економічною державою. Значне домінування в світовій економіці (майже 50% світового ВВП після закінчення війни) означало неминучість виходу США за межі Західної півкулі, яка їй відводилося німецькими пан-регіоналістами. Ця країна потребувала світової стратегії і моделі світу, закладеній в основу даної стратегії.

Ще під час другої світової війни основні сили були направлені на розробку нової глобальної стратегії США. У зв'язку з цим перш за все слід назвати імена Р. Уайджерта, Спідмена, Р. Страуса-Хюпе, В. Стефанссона, О. Латимора та ін. Деякі з них претендували на формування «гуманізуючої версії геополітики». Як відправна крапка служила теза про те, що Америці судиться зіграти особливу роль в світі. Для реалізації цієї ролі обґрунтовувалася думка про необхідність розробки особливої американської геополітики. Як вважав, наприклад, Р. Страус-Хюпе, «геополітика є ретельно розробленим планом, що передбачає, що і як завоювати, вказуючи військовому стратегу найлегший шлях завоювання». Таким чином, стверджував Страус-Хюпе, «ключем до глобального мислення Гітлера є німецька геополітика». При розробці американської геополітики цими авторами разом з проблемами взаємовідносин США з країнами Західної півкулі все більш настирливо на передній план висувалося питання про відносини зі всією Євразією.

Основні концепції нової американської геополітики були детально висловлені ще під час другої світової війни в працях — «Американська стратегія в світовій політиці» (1942) Спідмена, «Головні рушійні сили цивілізації» (1945) С. Хантінгтона та ін. В 1943 р. була перероблена модель Маккіндера. Вона відображала короткостроковий союз СРСР, Великобританії і США. Хартленд тепер об'єднувався з Північною Атлантикою, що включає «Міжконтинентальний океан» (північна частина Атлантичного океану) і його «басейн» у вигляді Західної Європи і Англо-Америки з країнами Карібського басейну (використовується термінологія Маккіндера).

Багато уваги американські геополітики уділяли питанню про відносне географічне положення США і СРСР.

Так, в збірках «Компас світу» (1944) і «Новий компас світу» (1949) і інших автори, посиляючись на географічне положення обох країн, доводили неминучість війни між США і СРСР. Найбільш виразно ці ідеї були виражені в роботах професора політичної науки Дж. Киффера. В книгах «Реальність світової могутності» (1952) і «Стратегія виживання» (1953) він міркував про «агресивні тенденції СРСР», витікаючих з його географічного положення в центрі Євразії.

В післявоєнний період провідне місце в геополітиці зайняло обґрунтування приреченої кліматом переваги західної цивілізації над народами інших континентів (Е. Хантінгтон), а також географічно обумовленого антагонізму між «морськими» і «океанічними» державами Заходу і «континентальними» державами Сходу, між передовою індустріальною Північчю і «відсталим» аграрним Півднем. Згідно

геополітичним доктринам, «морські» і «океанічні» держави, наприклад Афіни в античності, Англія в Новий час і США в сучасну епоху, завжди орієнтувалися на комерцію і були демократичними державами, тоді як «континентальні» держави, наприклад імперія Ахеменідів в стародавньому Ірані, Німеччина і Росія, втілювали агресивність в зовнішній політиці і авторитарність — у внутрішній. Як би ні мінялася політична і соціальна система «континентальних» держав, їх географічне положення диктує їм одні і ті ж експансіоністські цілі, які, на думку ряду представників геополітики, СРСР сприйняв від царської Росії.

Очевидно, що американські геополітики далеко не завжди помилялися в своїх практичних викладеннях і припущеннях. Якщо судити по нинішній зовнішній політиці Сполучених Штатів, то можна зробити висновок, що американські політичні і державні діячі всерйоз засвоїли геополітичні ідеї Мехена, Спінкмена, Реннера та ін. Разом з тим і самі теоретики-геополітики добре пережили експансіоністську суть зовнішньої політики що виходять на світовий простір Сполучених Штатів і, відповідно, майбутню їх роль в світі, і хоча не завжди точно в деталях, але в цілому вірно відобразили її в своїх роботах. «В інтересах не тільки Сполучених Штатів, але і на користь людства, щоб існував один центр, з якого здійснювався б балансуючий і стабілізуючий контроль, сила арбітра, і щоб цей балансуючий і стабілізуючий контроль знаходився в руках Сполучених Штатів» — таке переконання Страуса-Хюпе.

2.2.2. Атлантизм

Атлантистська лінія в геополітиці розвивалася практично без жодних розривів з класичною англо-американською традицією (Мехен, Маккіндер, Спінкмен). В міру становлення США світовою державою післявоєнній геополітики-атлантисти лише уточнюють і деталізують приватні аспекти теорії, розвиваючи прикладні сфери. Основоположна модель «морської сили» і її геополітичних перспектив перетворюється з наукових розробок окремих військово-географічних шкіл в офіційну міжнародну політику США.

Разом з тим американські геополітики поривають з вченням Маккіндера про «географічну інерцію» для того, щоб визначити всю земну кулю як сферу безпеки США. Якщо британські і німецькі геополітики виправдовували прагнення Англії і Німеччини до панування тезами про «єдність краєвої зони» або «життєвому просторі», необхідному для німецького народу, то американські послідовники геополітичної доктрини беззастережно вимагали і вимагають панування США над всіма стратегічними районами планети.

Складовою частиною американської геополітичної доктрини стає **вчення про загальність американських стратегічних інтересів** і про «необхідність» для Сполучених Штатів баз, розташованих на достатньо далекій відстані від американських морських і сухопутних меж.

Чи притримуються США зараз цього вчення у своїй зовнішній політиці?

Специфічною межею американської геополітики стало головним чином не виправдання тих або інших окремих захоплень США, не тільки боротьба за переділ світу, але і боротьба за світове панування. Американські геополітики стверджують, що географія стала «глобальною», тобто охоплюючий всю земну кулю.

Серед багатьох видань, що відображають цю тенденцію в американській геополітиці і, зокрема, в прикладній картографії, відзначимо вже згадану збірку «Компас» під редакцією американських геополітиків Вейгерта і Стефансона, присвяченій «глобальній» географії, а також такі видання, як «Атлас глобальної географії» Рейсса і

«Атлас світової стратегії» Гаррісона. В усіх цих виданнях спостерігається загальна тенденція — довести, що інтереси «безпеки» і збереження «американського способу життя» («життєвого рівня», який у американських геополітиків замінив «життєвий простір» Хаусхофера) вимагають світового панування США.

В американській політичній картографії стає прийнятним зображати карту світу в незвичкій для всіх формі: Америку поміщують в центрі, а по обох сторонах від неї — Тихий і Атлантичний океани. При цьому «Західна півкуля» довільно «розтягується» від Ірану до Шанхая і Нанкіна, а сферою американських інтересів виявляється і Південно-східна Азія («західна околиця Тихого океану»), і східне Середземномор'я («східна околиця західного миру»). То обставина, що при такому зображенні доводиться розривати Старе Світло надвоє, відкриваючи Європу від Азії або Дальній Схід від Близького Сходу, аніскільки не збентежує американських геополітиків. З метою обґрунтування претензії північноамериканського імперіалізму на світове панування американські геополітики, як, наприклад, Вейгерт, Тейлор і Спикмен, учать, що в основі історико-географічного розвитку лежить зміна засобів сполучення.

У зв'язку з цим змінюється тематика географічних штудій: американські геополітики відмовляються розглядати географію окремих держав, які, на їх думку, не є більш самостійними географічними одиницями. Звичайно, в довідкових цілях корисно знати, що є кожна держава, діюча як відособлена одиниця в міжнародних відносинах. Але для американських геополітиків це — пережиток попередніх століть, коли ще не було засобів долати відстань. Замість географії окремих держав американські географи підносять в своїх книгах варіант «державоведення», в якому під «країнами» розуміються групи держав, займаючи обширну територію або область. Американський економ-географ *Баши*, автор книги «*Ціна світу*», називає це «інтеграцією» зв'язаних між собою областей. В цій «інтеграції» немає нічого нового; німецькі геополітики, висуваючи свого часу так звану «теорію великих господарських цілих», йшли по тій же лінії. Німецькі геополітики в 30-х рр. намагалися доводити, розвиваючи думки Челлена і Хаусхофера, що малі країни Європи економічно нежиттєздатні і що єдиний вихід для «малих народів Європи» полягає в добровільній відмові від «економічного суверенітету» і підкоренні їх «керівництву» з боку Німеччини, подібно тому як народи Америки або Азії прийняли «керівництво» США і Англії (мандати або доктрину Монро).

Загальним місцем американської геополітики і політичної географії зробилося твердження, що Сполученим Штатам бракує багатьох найважливіших сировинних матеріалів, доступ до яких повинен бути забезпечений, якщо США мають намір зберегти безпеку в економічних і політичних відносинах. В атомному столітті, міркують американські геополітики з Йельського і інших університетів і академій Америки — Вейгерт, Пітті, Спикмен та ін., — безпека США може бути забезпеченою тільки закріпленням за Америкою найважливіших «центрів сили», під якими слід розуміти центри зосередження найважливіших видів стратегічної сировини. Показові в цьому відношенні праці Ісайї *Боумена*, рахуючого себе засновником американської політичної географії. Боумен — автор багатьох книг з політичної та економічної географії, у минулому ліберал, прихильник доктрини президента Вільсона, директор Американського географічного суспільства, потім президент одного з багатющих вищих учбових закладів США — Університету ім. Джона Гопкінса. В січні 1946 р. на сторінках журналу «Форін афферс» Боумен виступив із статтею на тему «*Стратегія територіальних рішень*», в якій висунув вчення про «географічні центри сили», де розташовані найважливіші стратегічні ресурси: нафта, каучук, олово, уранова руда.

Хоча в Англії і були довгий час схильні вважати Маккіндера засновником «істинної» геополітики і оспорювати у Хаусхофера і Челлена пріоритет в цій області, післявоєнні британські автори висловлювали співчуття з приводу забуття її уроків британськими дослідниками і політиками. Так, професор Манчестерського університету Вальтер *Фіцджеральд* писав в передмові до своєї книги «*Нова Європа*», виданої в

1945 р.: «Британські дослідники політичної географії можуть переконатися, не без здивування, що в Англії було дуже мало зроблено для визначення предмету політичної географії... Цей факт рішуче контрастує зі станом речей в Сполучених Штатах і Німеччині». Фіцджеральд не тільки цитує німецьких геополітиків Мауля, Зігера та їх попередників, не тільки запозичив у них визначення предмету геополітики як «науки про обумовленість відносин між державами їх географічною долею», але і прагне обкреслити власну геополітичну традицію Британії і США. Він, зокрема, нагадує, що і в Англії були свої геополітики протягом більш ніж чверті століття — Фаусетт і Голдіч — автори книг про кордони і способи їх формування.

Виходячи з ряду положень, висунутих Маккіндером, британські геополітики особливо зацікавилися проблемою «*географічної єдності*». В протилежність американським геополітикам, що стверджує «взаємозв'язок» світових шляхів і стратегічних ресурсів, їх британські колеги повертаються до відвічної «теорії великих господарських цілей». Англія, на їх думку, належить одночасно до двох таких географічних єдностей. Одним з них британські геополітики рахують Західну Європу, Англію і Америку, — цю єдність вони називають «атлантичною єдністю», кажучи в цьому зв'язку про «атлантичні зв'язки», «атлантичну культуру», «атлантичні шляхи», в центрі яких знаходиться Англія. Історик Уільямсон, автор роботи «*Океан в англійській історії*», розвинув точку зору, згідно якої Англія має законне право претендувати на керівництво атлантичними країнами, оскільки зв'язує їх воедино; по відношенню до США Англія є країною — носієм європейської культури і географічних долей Європи; по відношенню до Європи Англія є як би форпостом США і, таким чином, природним представником американо-атлантичної культури.

Розвиток чисто атлантистської лінії в геополітиці після 1945 р. в основному був розвитком тез Спикмена. Як і сам він почав розробку своїх теорій з корекцій Маккіндера, так і його послідовники в основному коректували його власні погляди.

В 1956 р. учень Спикмена Д. Мейніг опублікував працю «*Хартленд і рімленд в євразійській історії*». Тут Мейніг спеціально підкреслив, що «геополітичні критерії повинні особливо враховувати функціональну орієнтацію населення і держави, а не тільки чисте географічне відношення території до Суші і Моря». В такому підході вельми помітний вплив Відаль де ла Блаша.

Мейніг говорить про те, що **весь простір євразійського рімленду ділиться на три типи по своїй функціонально-культурній схильності:**

1. Китай, Монголія, Північний В'єтнам, Бангладеш, Афганістан, Східна Європа (включаючи Пруссію), Прибалтика і Карелія — простори, що органічно тяжіють до хартленду.
2. Південна Корея, Бірма, Індія, Ірак, *Сирія*, Югославія — геополітично нейтральні.
3. Західна Європа, Греція, Туреччина, Іран, Пакистан, Таїланд — схильні до таласократичного блоку.

В 1965 р. інший послідовник Спикмена У. Кирк видав книгу, назва якої повторювала назву знаменитої статті Маккіндера «*Географічна вісь історії*». Кирк розвинув тезу Спикмена щодо центрального значення рімленда для геополітичного балансу сил. Спираючись на культурно-функціональний аналіз Мейніга і його диференціацію «берегових зон» щодо «теллурократичної» або «таласократичної» схильності, Кирк збудував історичну модель, в якій головну роль грають прибережні цивілізації, від яких культурні імпульси поступають з більшим або меншим ступенем інтенсивності всередину континенту. При цьому «вищі» культурні форми і історична ініціатива признаються за тими секторами «внутрішнього півмісяця», які Мейніг визначив як «таласократично орієнтованими».

Після другої світової війни, особливо в 70—90-ті рр., робилися спроби

переосмислення методологічних основ геополітичних трактувань міжнародних відносин. Наприклад, американський дослідник Л. Кристоф стверджував: «Сучасні геополітики дивляться на карту, щоб знайти тут не те, що природа нав'язує людині, а те, на що вона його орієнтує».

Розвиток геополітичних поглядів стосовно ядерної епохи ми зустрічаємо у іншого представника тієї ж американської школи Коліна С. Грея, що присвятив цій проблемі декілька робіт, витриманих в джерелі обґрунтування гегемоністських домагань США на світовій арені. В своїй книзі *«Геополітика ядерної ери»* він дає нарис військової стратегії США і НАТО, в якому ставить планетарне місцерозташування ядерних об'єктів в залежність від географічних і геополітичних особливостей регіонів. В середині 70-х рр. Грей назвав геополітику наукою про «взаємозв'язок між фізичним середовищем в тому вигляді, як вона сприймається, змінюється і використовується людьми і світовою політикою». Як рахував Грей, геополітика торкається взаємозв'язку міжнародної політичної потужності і географічного чинника. Під нею мається на увазі «висока політика» безпеки і міжнародного порядку; вплив тривалих просторових відносин на піднесення і занепад силових центрів; то, як технологічні, політико-організаційні і демографічні процеси позначаються на вазі і впливі відповідних держав.

При всьому впливі, що зберігся, традиційних ідей і концепцій виникли нові розробки і конструкції, побудовані на розумінні того, що з появою авіації і особливо ядерної зброї і засобів його доставки традиційні моделі, в основі яких лежав географічно-просторовий детермінізм, застаріли і потребують серйозного коректування. Самі обґрунтовані аргументи на користь цієї точки зору висунув А.П. Северські. В його геополітичній побудові мир розділений на два величезні круги повітряної потужності, сконцентрованих відповідно на індустріальних центрах США і Радянського Союзу. Американський круг покривав велику частину Західної півкулі, а радянський — велику частину Світового Острова. Обидва вони володіли приблизно рівною силою над Північною Америкою і Північною Євразією, які, на думку Северські, в сукупності складають ключ до світового панування.

Технологічні нововведення у військовій області продиктували необхідність застосовувати глобальний підхід до проблем безпеки. Його використання дало мотив ряду вчених по-новому потрактувати геополітику. Американський дослідник Д. Дедні, надаючи головну увагу ролі технічного чинника у відносинах між географічним середовищем і політичними процесами, міркує таким чином: «Геополітична дійсність служить фоном для географії і технології. Він надає форму, прокладає русло і припускає здійснення політичної влади багато в чому тим же самим чином, як гірські хребти, мости і фортифікаційні споруди впливають на армію під час битви.

Вони не повністю визначають результат, але сприяють різним стратегіям... неоднаково... Географія планети, звичайно, не змінюється. Але значення природних особливостей планети в боротьбі за військову перевагу і безпеку змінюється з технологічними змінами в людській можливості руйнувати, перевозити і повідомляти. Без сильного відчуття технології геополітика вироджується в земний містицизм».

Глобалізація геополітики з техніцистських позицій характерна для військових стратегів НАТО.

Примітний вислів одного з них: «В геополітиці ядерної заборони технологія змінила географію по значенню, тоді як психологічні аспекти основної політики з позиції сили досягли домінуючого впливу в їх стратегічному політичному курсі. Технологія не може явно замінити географічні ознаки. При всьому цьому технологія ядерного століття виявилася настільки революційною в своєму впливі на географію, що практично змінила її як основного чинника геополітики». Ця заява переслідує мету пристосувати геополітику до «політики з позиції сили», віддати рішучий пріоритет ролі технології і, таким чином,

допустити, що геополітичні відносини виникли «натуралістично», без втручання соціальних і політичних структур і теорій.

Техніцистське трактування геополітики переважають в роботах вчених, що стоять на *позиціях неолібералізму*. В цих дослідженнях ідеології антагоністів «на шахівниці народів» розглядаються як екстериторіальні, володіючи здатністю вільно долати межі між країнами і групами країн, що належить до різних економічних і військово-політичних угруповувань. Причому зводиться в абсолют значення технічного чинника, в тому числі роль засобів масових комунікацій, у відносинах ідеологічної боротьби між державами. «При сучасних засобах комунікації важко уникнути боротьби ідеологій або ізолюватися від неї», — пише американський географ П. Бакхольтц.

З іменами «лібералів» зв'язано становлення *«біхевіористської» школи геополітики, що створює поведінкові і статистичні моделі розповсюдження воїн і конфліктів.*

Серед своїх цілей «біхевіористська» геополітика називає виявлення об'єктивних законів міжнародних відносин з метою витіснити суб'єктивні моделі традиційних реалістів, витікаючи з уявлень про двополярність світу, замінити їх поліцентричними схемами міжнародних відносин. Ці роботи утворюють один з головних стрижнів генеральної тенденції на реанімацію геополітичного віддзеркалення міжнародного стану в західній політичній географії після другої світової війни. Відразу ж після другої світової війни геополітики взяли найактивнішу участь в конструюванні «біполярної» схеми світу; в ядерно-космічну еру біполярні геополітичні схеми типу хартленду Маккіндера втрачають минулу популярність. Одночасно зростають мультиполярність і взаємозалежність в світовій економіці і політиці. Негнучкість геостратегічних доктрин типу ядерної заборони по відношенню до нових регіональних проблем в цих умовах стає явною.

«Геометрія», що ускладнилася, сил в світовій політиці часто представляється «лібералами» у вигляді чотирикутника і описується по двох діагоналях: «Захід — Схід», «Північ — Південь». Перша діагональ потрактує як політичний результат розділу світу в Ялті, внаслідок чого в 1947—1949 рр. в Центральній Європі виник «фізичний контакт» між «наддержавами». Його наявність укупі з можливістю СРСР і США знищити один одного в ядерній війні оцінюється як суть першої діагоналі. Друга діагональ — проблема «Північ — Південь» — зводиться до економічних суперечностей, до контрастів між «багатою Північню» і «бідним Півднем». Така «геометрія» є по своїй суті географічною схематизацією (геополітичною інтерпретацією) державної теорії і доктрини неоколоніалізму.

Для «лібералів» характерне заперечення спадкоємності на рівні політичної лексики між скомпроментуваною себе нацистською геополітикою і сучасною геополітикою як темою і методом «зовнішньої» політичної географії. Якщо мають на увазі нацистську геополітику, то пишуть по-німецьки «Geopolitik»; в будь-якому іншому значенні пишуть по-англійськи «Geopolitics» або по-французьки «geopolitique».

Нерідко «ліберали» інкримінували післявоєнному радянському керівництву використання одного з різновидів теорії «хартленду», де підкреслюється «винятковість» географічного положення Східної Європи в боротьбі держав за світове панування, яким воно керувалося в своїй діяльності по організації РЕВ, по зміцненню обороноздатності східноєвропейських країн.

Якими є основні положення атлантизму?

2.2.3. Неоатлантизм

Перемога над СРСР означала вступ до радикально нової епохи, яка вимагала оригінальних геополітичних моделей. Геополітичний статус всіх традиційних територій, регіонів, держав і союзів різко мінявся. Осмислення планетарної реальності після закінчення холодної війни призвело атлантистських геополітиків до двох принципових схем.

Одна з них може бути названою песимістичною (для атлантизму). Вона успадковує традиційну для атлантизму лінію конфронтації з хартлендом, яка вважається не закінченою і не знятою з повістки дня разом з падінням СРСР, і передрікає утворення нових євразійських блоків, заснованих на цивілізаційних традиціях і стійких етнічних архетипах. Цей варіант можна назвати «неоатлантизм», його єство зводиться зрештою до продовження розгляду геополітичної картини світу в ракурсі основоположного дуалізму, що лише нюансується виділенням додаткових геополітичних зон (окрім Євразії), які також можуть стати вогнищами протистояння із Заходом. Найяскравішим представником такого неоатлантистського підходу є С. Хантінгтон.

Друга схема, заснована на тій же початковій геополітичній картині, навпаки, оптимістична (для атлантизму) в тому значенні, що розглядає ситуацію, що склалася в результаті перемоги Заходу в холодній війні, як остаточну і безповоротну. На цьому будується теорія мондіалізму, концепція кінця історії і єдиного світу, яка стверджує, що всі форми геополітичної диференціації — культурні, національні, релігійні, ідеологічні, державні і т.д. — ось-ось будуть остаточно подолані і наступить ера єдиної загальнолюдської цивілізації, заснованої на принципах ліберальної демократії. Історія закінчиться разом з геополітичним протистоянням, що давало спочатку головний імпульс історії. Цей геополітичний проект асоціюється з ім'ям американського геополітика Френсиса Фукуями, що написав програмну статтю з виразною назвою «Кінець історії».

Концепцію Семюела П. Хантінгтона — директори Інституту стратегічних досліджень ім. Джона Оліна при Гарвардському університеті — можна вважати ультрасучасним розвитком традиційної для Заходу атлантистської геополітики. Важливо, що Хантінгтон будує свою програмну статтю «Зіткнення цивілізацій» (яка з'явилася як резюме великого геополітичного проекту «Зміни в глобальній безпеці і американські національні інтереси») як відповідь на тезу Фукуями про кінець історії. Показово, що на політичному рівні ця полеміка відповідає двом ведучим політичним партіям США: Фукуяма виражає глобальну стратегічну позицію демократів, тоді як Хантінгтон є рупором республіканців. Це достатньо точно виражає єство двох новітніх геополітичних проектів — неоатлантизм слідує консервативній лінії, а мондіалізм віддає перевагу абсолютно новому підходу, в якому всі геополітичні реальності підлягають повному перегляду.

Значення теорії Хантінгтона, сформульований ім в статті «Зіткнення цивілізацій», зводиться до наступного. Видима геополітична перемога атлантизму на всій планеті — з падінням СРСР зник останній оплот континентальних сил — насправді зачіпає лише поверхневий зріз дійсності. Стратегічний успіх НАТО, що супроводиться ідеологічним оформленням, — відмова від головної конкурентної комуністичної ідеології — не зачіпає глибинних цивілізаційних пластів. Хантінгтон всупереч Фукуяме стверджує, що стратегічна перемога не є цивілізаційна перемога; західна ідеологія — ліберал-демократія, ринок і т.д. — стала безальтернативною лише тимчасово, оскільки вже скоро у незахідних народів почнуть проступати цивілізаційні і геополітичні особливості, аналог «географічного індивідуума», про якого говорив Савіцький.

Відмова від ідеології комунізму і зсуви в структурі традиційних держав — розпад одних утворень, поява інших і т.д. — не призведуть до автоматичного рівняння всього людства на універсальну систему атлантистських цінностей, але, навпаки, зроблять знов актуальним більш глибокі культурні пласти, звільнені від поверхневих ідеологічних кліше.

Хантінгтон цитує Джорджа Вейгеля: «десекуляризація є одним з домінуючих соціальних чинників в кінці ХХ століття». А отже, замість того щоб відкинути релігійну ідентифікацію в єдиному світі, про що говорить Фукуяма, народи, навпаки, відчуватимуть релігійну приналежність ще більш живо.

Хантінгтон стверджує, що **разом із західною (атлантистською) цивілізацією, що включає Північну Америку і Західну Європу, можна передбачати геополітичну фіксацію ще семи потенційних цивілізацій:**

- 1) слав'янсько-православна
- 2) конфуціанська (китайська)
- 3) японська
- 4) ісламська
- 5) індуїстська
- 6) латиноамериканська і, можливо
- 7) африканська.

Звичайно, ці потенційні цивілізації ні в якому разі не рівнозначні. Але всі вони єдині в тому, що вектор їх розвитку і становлення буде орієнтований в напрямі, відмінному від траєкторії атлантизму і цивілізації Заходу. Так, Захід знову опиниться в ситуації протистояння. Хантінгтон вважає, що це практично неминуче і що вже зараз, не дивлячись на ейфорію мондіалістських кругів, треба прийняти за основу реалістичну формулу: «West and Rest» («Захід і всі інші»).

На думку С. Хантінгтона, *в світі, що народжується, джерелом конфліктів стане вже не ідеологія і не економіка, а найважливіші межі, що розділяють людство, і переважаючі джерела конфліктів визначатимуться культурою.*

Чи згодні Ви з цим?

Чи означає це, що нація-держава перестане бути головною дійовою особою в міжнародних справах? Ні, Хантінгтон так не вважає. Але, з його слів, найзначущіші конфлікти глобальної політики розвертатимуться між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. «Лінії розлому між цивілізаціями, — рахує Хантінгтон, — це і є лінії майбутніх фронтів».

Чи дійсно грядущий конфлікт між цивілізаціями — завершальна стадія тієї еволюції, яку зазнали глобальні конфлікти в сучасному світі? Протягом півтора століть після Вестфальського світу, який оформив сучасну міжнародну систему, в західному ареалі конфлікти розверталися головним чином між государями — королями, імператорами, абсолютними конституційними монархами, прагнучими розширити свій бюрократичний апарат, збільшити армії, укріпити економічну потужність, а головне — приспівати нові землі до своїх володінь. Цей процес породив нації-держави. Починаючи з Французької революції, основні лінії конфліктів стали пролягати не стільки між правителями, скільки між націями.

Хантінгтон вважає, що дана модель зберігалася протягом всього ХІХ століття. Кінець їй поклала перша світова війна. А потім в результаті російської революції і у відповідь реакції на неї конфлікт націй поступився місцем конфлікту ідеологій. Сторонами такого конфлікту відповідно до концепції Хантінгтона були спочатку комунізм, нацизм і ліберальна демократія. Під час холодної війни цей конфлікт утілювався в боротьбу двох наддержав, жодна з яких не була нацією-державою в класичному європейському значенні. Їх самоідентифікація формувалася в ідеологічних категоріях.

Конфлікти між правителями, націями-державами і ідеологіями були головним чином конфліктами західної цивілізації. У. Лінд назвав їх «громадянськими війнами

Заходу». Це також справедливо відноситься до холодної війни, як і відноситься до світових воїн, а також воїн XVII, XVIII, XIX сторіч. Із закінченням холодної війни добігає кінець і західна фаза розвитку міжнародної політики. В центр висувається взаємодія між Заходом і незахідними цивілізаціями. На цьому новому етапі народи і уряди незахідних цивілізацій вже не виступають як об'єкти історії — мішень західної колоніальної політики, а разом із Заходом починають самі рухати і творити історію.

Ідентичність на рівні цивілізації, на думку Хантінгтона, ставатиме все більш важливою і вигляд світу значною мірою формуватиметься в ході взаємодії семи-восьми крупних цивілізацій.

Що ж з цього виходить? По-перше, відмінності між цивілізаціями не просто реальні. Вони найбільш істотні. Цивілізації несхожі по своїй історії, мові, культурі, традиціям і релігії. Люди різних цивілізацій по-різному дивляться на відносини між Богом і людиною, індивідом і суспільством, громадянином і державою, батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про співвідносну значущість прав і обов'язків, свободи і примушення, рівності і ієрархій. Вони більш фундаментальні, ніж відмінності між політичними ідеологіями і політичними режимами. Звичайно, відмінності не обов'язково припускають конфлікт, а конфлікт не обов'язково припускає насильство. Проте протягом сторіч самі затяжні і кровопролитні конфлікти породжувалися саме відмінностями між цивілізаціями.

По-друге, світ стає більш тісним. Взаємодія між народами різних цивілізацій посилюється. Це веде до зростання цивілізаційної самосвідомості, до того, що глибоко усвідомлюються відмінності між цивілізаціями і те, що їх об'єднує.

Північноафриканська імміграція до Франції викликала у французів вороже відношення і в той же час укріпила доброзичливість до інших іммігрантів — «добросердечним католикам і європейцям з Польщі». Американці набагато хворобливо реагують на японські капіталовкладення, ніж на куди більш крупні інвестиції з європейських країн. Взаємодія між цивілізаціями укріплює їх цивілізаційну самосвідомість, а це, в свою чергу, загострює що йдуть в глибину історії або, принаймні, що сприймані таким чином розбіжності і ворожість.

По-третє, процеси економічної модернізації і політичних змін у всьому світі розмивають традиційну ідентифікацію людей з місцем проживання, одночасно слабшає і роль нації-держави як джерела ідентифікації. Що утворилися в результаті лакуни здебільшого заповнюються релігією, нерідко у формі фундаменталістських рухів. Подібні рухи склалися не тільки в ісламі, але і в західному християнстві, іудаїзмі, буддизмі, індуїзмі. В більшості країн і конфесій фундаменталізм підтримують освічені молоді люди висококваліфіковані фахівці з середніх класів, ліга вільних професій, бізнесмени. Як помітив американський релігіознавець Р. Вейгель: «десекуляризація світу — одне з домінуючих соціальних явищ кінця XX ст.». Відродження релігії, або, кажучи словами іншого теолога Ж. Кепеля, «реванш Бога», створює основу для ідентифікації і причетності зі спільністю, що виходить за рамки національних меж, для об'єднання цивілізацій.

По-четверте, зростання цивілізаційної самосвідомості диктується роздвоєнням ролі Заходу. З одного боку, Захід знаходиться на вершині своєї могутності, а з іншою — відбувається повернення до власного коріння. Все частіше доводиться чути про «повернення до Азії» Японії, про кінець впливу ідей Неру і «індуїзації Індії», про провал західних ідей соціалізму і націоналізму і «реісламізації» Близького Сходу. На вершині своєї могутності Захід стикається з незахідними країнами, в яких достатньо прагнення, волі і ресурсів, щоб додати світу незахідний вигляд.

У минулому еліта незахідних країн звичайно складалася з людей, найбільшою мірою пов'язаних із Заходом, що отримали освіту в Оксфорді, Сорбонне або Сандхерсте і що засвоїли західні цінності і стиль життя. Населення ж цих країн, як правило, зберігало нерозривний зв'язок зі своєю відвічною культурою. Але зараз все змінилося. В багатьох незахідних країнах йде інтенсивний процес девестернізації еліти і повернення до

власного культурного коріння. І одночасно з цим західні, головним чином американські, звичаї, стиль життя і культура набувають популярності серед широких верств населення.

По-п'яте, культурні особливості і відмінності менш схильні до змін, ніж економічні і політичні, і внаслідок цього засновані на них суперечності складніше дозволити або звести до компромісу. В Радянському Союзі, що був, комуністи могли стати демократами, багаті перетворитися в бідних, а бідняки — в багатів, але росіяни при всьому бажанні не зможуть стати естонцями, а азербайджанці — вірменами.

Судячи з усього, **роль регіональних економічних зв'язків посилюватиметься.**

З одного боку, успіх економічного регіоналізму укріплює свідомість приналежності до однієї цивілізації. А з іншою — економічний регіоналізм може бути успішним, тільки якщо він корениться в спільності цивілізації. Європейське співтовариство покоїться на підставах європейської культури і західного християнства. Успіх НАФТА (Північноамериканської зони вільної торгівлі) залежить від зближення, що продовжується, культур Мексики, Канади і США. А Японія, навпаки, випробовує скруту із створенням такого ж економічного співтовариства в Південно-східній Азії, оскільки Японія — це єдине у своєму роді суспільство і унікальна цивілізація. Якими б могутніми не були торгові, економічні і фінансові зв'язки Японії з рештою країн Південно-східної Азії, культурні відмінності між ними заважають просуванню по шляху регіональної економічної інтеграції за зразком Західної Європи або Північної Америки.

Спільність культур, навпаки, явно сприяє стрімкому зростанню економічних зв'язків між Китайською Народною Республікою, з одного боку, і Гонконгом, Тайванем, Сінгапуром і заморськими китайськими общинами в різних країнах світу — з іншою. Із закінченням холодної війни спільність культури швидко витісняє ідеологічні відмінності.

Своєю концепцією «зіткнення цивілізацій» Хантінгтон кинув виклик багатьом уявленням, що встояли, про характер глобальних протистоянь, що відбуваються і потенційних, а також запропонував нову парадигму для теоретичного дослідження і прогнозування світопорядку на рубежі ХХ і ХХІ століть. Це навряд чи не найкрупніша з представлених за останнє десятиріччя наукова концепція, в якій дана загальна картина світу. Хантінгтон — один з найавторитетніших політологів світу — і сам розуміє, що полемізувати з його концепцією переконливіше за все було б за допомогою іншої цілісної теорії, альтернативної не тільки його ідеям, але і застарілій парадигмі холодної війни, яку, на його думку, «драматичні події останнього п'ятиліття перетворили на надбання інтелектуальної історії».

Окремі аспекти концепції Хантінгтона викликають критичні питання. Цивілізації існують споконвіку. Чому ж тільки зараз вони кидають виклик світовому порядку? Хоча їх роль і вплив дійсно міняються, але оцінка цих змін залежить від позиції дослідника. Тому ціль цивілізаційної моделі — перш за все привернути увагу західної громадськості до того, як все це сприймається в світі. Вітчизняні опоненти Хантінгтона (А.С. Панарін, Є.Б. Рашковській) відзначають, що теза про грядущий конфлікт цивілізацій швидше постулюється, ніж обґрунтовується. Виникає питання: чому ж цивілізаційні конфронтації не мали місця, припустимо, п'ятдесят або сто літ тому? Може йтися про зростаюче значення світових цивілізацій у всесвітньому процесі, що продовжується і надзвичайно нерівномірно, модернізується.

Е.Б. Рашковський критикує концепцію Хантінгтона по трьох позиціях. *Перша позиція*, складність внутрішнього складу кожної з цивілізацій — який би спостерігач ні обкреслював цивілізацію як поняття або як систему. В кожній з цивілізацій йде внутрішня боротьба за панування над природними і людськими ресурсами, напружена боротьба за гегемонію в символічній сфері — і не тільки в ідеологічних, але і в релігійних категоріях.

Друга позиція відноситься до внутрішньої динаміки цивілізацій. Вони володіють рухливістю, можуть видозмінюватися. Цивілізації знаходяться під впливом західницьких і

грунтових імпульсів, раціоналізму і традиціоналізму.

Третя позиція полягає в залежності сучасного трактування традиційної проблематики від політичної кон'юнктури. Можна зрозуміти соціоекономічні і психологічні передумови релігійного фундаменталізму і в ісламському світі, і в православному, і в індуїзмі, і в іудаїзмі. Фундаменталізм, якщо до нього придивитися, чужий не тільки раціоналізму, але і традиціоналізму, бо він не приймає традицію в її історичній змінності і даності. Він намагається затвердити традицію як щось харизматично вигадане, закріпити традицію раціональними засобами.

А Ви згодні з Хантінгтоном?

Геополітичні висновки з підходу Хантінгтона очевидні: він вважає, що атлантисти повинні всесвітньо укріплювати стратегічні позиції своєї власної цивілізації, готуватися до протистояння, консолідувати стратегічні зусилля, стримувати антиатлантистські тенденції в інших геополітичних утвореннях, не допускати їх з'єднання до небезпечного для Заходу континентального альянсу.

Він дає такі рекомендації: «Заходу слід:

- 1) забезпечувати більш тісну співпрацю і єднання в рамках власної цивілізації, особливо між її європейською і північноамериканською частинами;
- 2) інтегрувати в Західну цивілізацію ті суспільства в Східній Європі і Латинській Америці, чия культура близька до західної;
- 3) забезпечити більш тісні взаємостосунки з Японією і Росією;
- 4) запобігти переростанню локальних конфліктів між цивілізаціями і глобальні війни;
- 5) обмежити військову експансію конфуціанських і ісламських держав;
- 6) припинити зростання західної військової потужності і забезпечити військову перевагу на Дальньому Сході і в Південно-західній Азії;
- 7) використовувати труднощі і конфлікти у взаємостосунках ісламських і конфуціанських країн;
- 8) підтримувати групи, що орієнтуються на західні цінності і інтереси в інших цивілізаціях;
- 9) посилити міжнародні інститути, що відображають західні інтереси і цінності і узаконюючи їх, і забезпечити залучення незахідних держав в ці інститути».

Ці рекомендації є, по суті, коротким і емким формулюванням доктрини неоатлантизму. З погляду чистої геополітики це означає точне проходження принципам Мехена і Спикмена, причому акцент, який Хантінгтон ставить на культурі і цивілізаційних відмінностях як найважливіших геополітичних чинниках, указує на його причетність до класичної школи геополітики, висхідної до органіцистської філософії, для якої спочатку було властиво розглядати соціальні структури і держави не як механічні або чисто ідеологічні утворення, але як «форми життя».

Як найвірогідніше супротивники Заходу Хантінгтон указує Китай і ісламські держави (Іран, Ірак, Лівія і т.д.). В цьому позначається прямий вплив доктрин Мейніга і Кирка, що прочитали, що орієнтація країн «берегових зон» — а «конфуціанська» і ісламська цивілізації геополітично належать переважно саме до цих зон — важливіше, ніж позиція хартленду. Тому на відміну від інших представників неоатлантизму — зокрема, Пола Вольфовіца — Хантінгтон бачить головну загрозу ні в якому разі не в геополітичному відродженні Росії-Євразії, хартленду або якоїсь нової євразійської континентальної освіти.

В докладі ж американця Пола **Вольфовіца** (радника у справах безпеки) уряду США в березні 1992 р. мовиться про «необхідність не допустити виникнення на Європейському і Азіатському континентах стратегічної сили, здатної протистояти США», і далі пояснюється, що найвірогіднішою силою, яка мається на увазі, є Росія, і що проти неї слід

створити «санітарний кордон» на основі країн Прибалтики. В даному випадку американський стратег Вольфовіц виявляється ближче до Маккіндера, ніж до Спідмена, що відрізняє його погляди від теорії Хантінгтона.

2.2.4. Мондіалізм

Становлення США наддержавою і вихід на останній етап, попередній остаточній «планетарній гегемонії таласократії», примусив американських геополітиків розглядати **абсолютно нову геополітичну модель, в якій брали участь не дві основні сили, а тільки одна.**

Причому в принципі існувало два варіанти розвитку подій — або остаточний вигравш Заходом геополітичної дуелі зі Сходом, або конвергенція двох ідеологічних таборів в щось єдине і встановлення «світового уряду» (цей проект отримав назву «мондіалізм» — від французького monde — світ). В обох випадках було потрібне нове геополітичне осмислення цього можливого результату історії. Така ситуація викликала до життя особливий напрям в геополітиці — геополітику мондіалізму. Інакше ця теорія відома як доктрина «нового світового порядку». Вона розроблялася американськими геополітиками починаючи з 70-х рр., а вперше привселюдно про неї було заявлено президентом США Джорджем Бушем під час війни в Персидській затоці в 1991 р.

Концепція мондіалізму виникла задовго до остаточної перемоги Заходу в холодній війні.

Сутність мондіалізму зводиться до того, що він постулював неминучість повної планетарної інтеграції, переходу від множинності держав, народів, націй і культур до «уніформного світу».

Витоки цієї ідеї можна роздивитися в деяких утопічних і хліастичних рухах, висхідних до середньовіччя і далі до глибокої старовини. В її основі лежить уявлення, що в якийсь кульмінаційний момент історії всі народи землі зберуться в єдиному Царстві, яке не більш знатиме суперечності, трагедії, конфлікти і проблеми, властиві звичайній земній історії. Крім чисто містичної версії мондіалістської утопії існували і її раціоналістичні версії, одній з яких можна врахувати вчення про «Три ера» позитивіста Огюста Конта (1798—1857) або гуманістичну есхатологію Готхольда Ефраїма Лессинга (1729—1781).

Мондіалістські ідеї були властиві частіше за все поміркованим європейським і особливо англійським соціалістам (деякі з них були з'єднані в «Фабіанське суспільство»), Про єдину світову державу говорили і комуністи. З другого боку, аналогічні мондіалістичні організації створювалися починаючи з кінця XIX століття і крупними фігурами в світовому бізнесі — наприклад, сером Сесилом Роудсом, *що* організував групу «Круглий Стіл», члени якої повинні були «сприяти встановленню системи безперешкодної торгівлі в усьому світі і створенню єдиного Світового Уряду». «Часто соціалістичні мотиви перепліталися з ліберал-капіталістичними, і комуністи були сусідами в цих організаціях з представниками найбільшого фінансового капіталу. Всіх об'єднувала віра в утопічну ідею об'єднання планети».

Показово, що такі відомі організації, як Ліга Націй, пізніше ООН і ЮНЕСКО, були продовженням саме мондіалістських кіл, що мали великий вплив на світову політику. Протягом XX століття ці мондіалістські організації, що уникали зайвої реклами і часто навіть носячи секретний характер, змінювали багато назв. Існував «Універсальний рух за світову конфедерацію» Гарі Девіса, «Федеральний Союз» і навіть «Хрестовий похід за Світовий Уряд» (організований англійським парламентарієм Генрі Асборном в 1946 р.).

В міру зосередження всієї концептуальної і стратегічної влади над Заходом в США саме ця держава стала головним штабом мондіалізму, представники якого утворили

паралельну владі структуру, що складається з радників, аналітиків, центрів стратегічних досліджень.

Так склалися три основні мондіалістські організації, про саме існуванні яких громадськість Заходу взнала лише відносно недавно. На відміну від офіційних структур ці групи користувалися значно більшою свободою проектування і досліджень, оскільки вони були звільнені від фіксованих і формальних процедур, що регламентують діяльність комісій ООН і т.д.

Перша структура — «Рада з міжнародних відносин» (Council on Foreign Relations, C.F.R.). Її творцем був найбільший американський банкір Морган. Ця неофіційна організація займалася виробленням американської стратегії в планетарному масштабі, причому кінцевою метою вважалася повна уніфікація планети і створення «світового уряду». Ця організація виникла ще в 1921 р. як філіяція «Фундації Карнегі за вселенський світ», і всі складові в ній високопоставлені політики залучалися мондіалістським поглядом на майбутнє планети. Оскільки більшість членів C.F.R. були одночасно і високопоставленими дігнитаріями шотландського масонства, то можна припустити, що їх геополітичні проекти мали і якесь гуманістично-містичне вимірювання.

В 1954 р. була створена друга мондіалістська структура — Більдербергський клуб, або Більдербергська група. Вона об'єднувала вже не тільки американських аналітиків, політиків, фінансистів і інтелектуалів, але і їх європейських колег. З американської сторони вона була представлена виключно членами C.F.R. і розглядалася як її міжнародне продовження.

В 1973 р. активістами Більдербергської групи була створена третя найважливіша мондіалістська структура — «Трибічна комісія», або «Трілатераль» (Trilateral). Вона очолювалася американцями, що входять до складу C.F.R. і Більдербергської групи, і мала крім США, де розташована її штаб-квартира (Нью-Йорк), ще дві штаб-квартири — в Європі і Японії. «Трибічний» комісія названа по фундаментальних геополітичних підставах. Вона покликана об'єднувати під егідою атлантизму і США три «Великі простори», що лідирують в технічному розвитку і ринковій економіці:

1. Американський простір, що включає Північну і Південну Америку.
2. Європейський простір.
3. Тихоокеанський простір, контрольований Японією.

Главою найважливіших мондіалістських груп — Більдерберга і Трілатерала — є високопоставлений член C.F.R., банкір Девід Рокфеллер, власник «Чейз Манхеттен бенк».

Окрім нього в самому центрі всіх мондіалістських проектів стоять незмінні аналітики, геополітики і стратеги атлантизму **Збігнев Бжезінський і Генрі Киссінджер**. Туди ж входить і знаменитий Джордж Болл.

Основна лінія всіх мондіалістських проектів полягала в переході до єдиної світової системи, під стратегічною домінацією Заходу і «прогресивних», «гуманістичних», «демократичних» цінностей. Для цього вироблялися паралельні структури, що складаються з політиків, журналістів, інтелектуалів, фінансистів, аналітиків і т.д., які повинні були підготувати ґрунт для широкого обнародування цього мондіалістського проекту «світового уряду», оскільки без підготовки він натрапив би на могутній психологічний опір народів і держав, не охочих розчиняти свою самобутність в планетарному melting pot.

Мондіалістський проект, що розробляється і проводиться цими організаціями, не був однорідний. Існували дві його основні версії, які, розрізняючись по методах, повинні були теоретично привести до однієї і тієї ж меті.

Перша, найбільш пацифістська і «примиренська» версія мондіалізму, відома як «теорія конвергенції». Розроблена в 70-е рр. в надрах C.F.R. групою «лівих» аналітиків під

керівництвом Збігнева Бжезінського, ця теорія припускала можливість подолання ідеологічного і геополітичного дуалізму холодної війни через створення нового культурно-ідеологічного типу цивілізації, який був би проміжним між соціалізмом і капіталізмом, між чистим атлантизмом і чистим континенталізмом.

Найвідоміший соціолог, політолог і геополітик, професор Колумбійського університету, радник Центру стратегічних і міжнародних досліджень Джорджтаунського університету (Вашингтон) Збігнев Бжезінський, був в 1977—1981 рр. помічником президента США по національній безпеці, в своїй книзі *«План гри. Геостратегічна структура ведення боротьби між США і СРСР»* (Нью-Йорк, 1986) доводить історично закономірний і глобальний характер протистояння між СРСР і США. Проте ще в роботі *«Криза світової системи»* Бжезінський розвиває ідею необхідності створення універсальної світової системи під егідою США. Радянський марксизм розглядався як перешкода, яку можна подолати, перейшовши до його поміркованої, соціал-демократичної, ревізійністської версії — через відмову від тез «диктатури пролетаріату», «класової боротьби», «націоналізації засобів виробництва» і «відміни приватної власності». В свою чергу, капіталістичний Захід повинен був би обмежити свободу ринку, ввести часткове державне регулювання економіки і т.д. Спільність же культурної орієнтації могла б бути знайденою в традиціях, освіти і гуманізму, до яких зводяться і західні демократичні режими, і соціальна етика комунізму (в його пом'якшених соціал-демократичних версіях).

«Світовий уряд», який міг би з'явитися на основі теорії конвергенції, мислився як допущення Москви до атлантичного управління планетою спільно з Вашингтоном. В цьому випадку починалася епоха загального миру, холодна війна закінчувалася, народи скидали тягар геополітичної напруги.

Тут важливо провести паралель з переходом технологічних систем від таласократії до ефірократії: мондіалістські політики починали дивитися на планету не очима мешканців західного континенту, оточеного морем (як традиційні атлантисти), але очима «астронавтів на космічній орбіті». У такому разі їх погляду представав дійсно єдиний світ.

Після розпаду СРСР і перемоги Заходу, атлантизму мондіалістські проекти повинні були або відмерти, або змінити свою логіку. Новою версією мондіалізму в пострадянську епоху стала доктрина Френсиса **Фукуями**, що опублікував на початку 90-х програмну статтю — *«Кінець історії»*. Її можна розглядати як ідейну базу неомондалізму. Фукуяма пропонує наступну версію історичного процесу. Людство від темної епохи «закону сили», «мракобісся» і «нерационального менеджирування соціальної реальності» рухалося до найрозумнішого ладу, що утілюється в капіталізмі, сучасній західній цивілізації, ринковій економіці і ліберально-демократичній ідеології. Історія і її розвиток тривали тільки за рахунок нераціональних чинників, які мало-помалу поступалися місцем законам розуму, загального грошового еквівалента всіх цінностей і т.д. Падіння СРСР знаменує собою падіння останнього бастиону ірраціоналізму. З цим пов'язано закінчення історії і початок особливого планетарного існування, яке проходить під знаком ринку і демократії, які об'єднують світ в злагоджену раціонально функціонуючу машину. Такий новий порядок, хоча і заснований на універсалізації чисто атлантичної системи, виходить за рамки атлантизму, і всі регіони миру починають переорганізовуватися по новій моделі, навкруги його найбільш економічно розвинутих центрів.

Чи може, на Вашу думку, існувати однополярний світ?

2.2.5. Поліцентрична геополітика

Вже в 60-х рр. серед дослідників намітився зсув від дво полюсного (океанічно-континентального) до поліцентристського трактування сучасної світової спільноти. Нова

розстановка сил на світовій арені призвела до виникнення геополітичних схем «поліцентричного» світу. «Двополюсний радянсько-американський світ, — писала в кінці 1971 р. «Вашингтон пост», — в тому вигляді, як він виник після другої світової війни, в основному пішов в минуле. Зараз стало модним говорити про п'ятиполюсний світ: США, СРСР, Китай, Західна Європа (тепер, коли Англія вступає в Загальний ринок) і Японія». Застосовуючи системний метод, професор політичних наук Флорідського університету Дж. Спеннер в книзі «Гри, які ведуть держави. Аналіз міжнародної політики» виділяє в післявоєнному світі два основні етапи, визначувані співвідношенням сил на світовій арені: 1947—1962 рр. — як «двополюсний», коли всі держави групуються навкруги СРСР і США; з 1962 р. — «багатополюсний світ», де коаліції визначаються не так чітко.

Визначальна роль в цьому поліцентричному світі незмінно відводиться США, які для проведення свого зовнішньополітичного курсу повинні використовувати всю решту центрів.

Один з активних геополітиків, що був міністром оборони США Д. Шлезингер стверджує, що земна куля перетворилася на єдиний стратегічний театр, де США повинні підтримувати «рівновагу», оскільки вони займають ключове стратегічне положення. Звідси слідує висновок про необхідність присутності озброєних сил США на всіх ключових позиціях світу.

Серед авторів, що усвідомили геополітичну значущість вищезгаданих чинників, слід назвати в першу чергу Дж. Кроуна, Х. де Блая, Би. Рассета, Л. Канторі, С. Шпигеля та ін. Типові для цієї групи дослідників позиції Сола Б. Коена.

Ще на початку 60-х рр. Коен розділив світ на геостратегічні райони, що характеризуються спільністю господарства (іншими словами, об'єднуючі промислове ядро і аграрно-сировинну периферію), системи комунікацій і ідеології, в свою чергу, підрозділяються на геополітичні райони по ознаках спільності способу життя, історичних і культурних зв'язків, потоків міграцій і географічної близькості. Коен висунув гіпотезу, що політичні відносини в новому взаємозалежному світі будуватимуться на основі зв'язків між «взаємозамінними», тобто приблизно рівними по впливовості, блоками країн змінного складу.

Підсумовуючи численні визначення політичної географії, Коен приходить до висновку, що загальним в багато з них є те, що «в основі географічного мислення лежить просторова диференціація. Диференціація політичних явищ залежно від місця і складає суть політичної географії».

Коен виділив два типи регіонів світового масштабу: геостратегічні і геополітичні.

До першого типу він відносив орієнтований на торгівлю світ морських держав і євразійсько-континентальний світ. Коен говорив також про можливість виділення самостійного регіону країн Індійського океану, який виникне на місці Британської співдружності націй. Світ морських держав включає Англію, США, Південну Америку, Карібський басейн, прибережні країни Європи, Магриб, Африку на південь від Сахари, острівну Азію і Океанію. Що стосується континентального світу, то він складається з двох геополітичних регіонів — хартленду разом зі Східною Європою і Східною Азією. Кожний геополітичний регіон складається з однієї великої країни або декількох малих країн. Причому кожний з них має власні політичні, економічні, соціальні і культурні характеристики, які додають йому специфіку і єдність. При цьому процес об'єднання Європи Коен розглядав як процес виникнення нової наддержави, по своїй вазі і значущості рівновеликої двом супердержавам. В його схемі два геостратегічних регіони розділяються один від одного хибкими поясами Близького Сходу і Південно-західної Азії. Обидва вони тільки недавно вийшли з-під колоніального панування і не зуміли добитися

широкої регіональної єдності. Коен пояснював це наявністю в даних регіонах внутрішніх фізичних перешкод, відсутністю об'єднувальних геополітичних стрижнів і постійним зовнішнім тиском, витікаючим від морського і континентального геостратегічних регіонів. В іншій своїй роботі Коен характеризував ту, що сформувалася до 70-х рр. «глобальну політичну систему» в термінах поліцентризму, виділивши в ній чотири крупні силові вузли: США, прибережну Європу, Радянський Союз і Китай. В цих глобальних рамках, по схемі Коена, існує безліч світових силових осей, які служать кращою гарантією глобальної рівноваги.

Куди б Коен відніс Україну?

В книзі *«Географія і політика в розділеному світі»* (Нью-Йорк, 1964) Коен запропонував ввести в геополітичний метод додаткову класифікацію, засновану на розподілі основних геополітичних реалій на «ядра» (nucleus) і «дисконтинуальні пояси». З його точки зору, кожний конкретний регіон планети може бути розкладений на чотири геополітичні складові:

- «1) зовнішнє морське (водне) середовище, залежне від торгового флоту і портів;
- 2) континентальне ядро (nucleus), тотожне «Hinterland» (геополітичному терміну, що означає «видалені від побережжя внутрішні регіони»);
- 3) дисконтинуальний пояс (берегові сектори, орієнтовані або всередину континенту, або від нього);
- 4) регіони, геополітично незалежні від цього ансамблю».

Концепція дисконтинуальних поясів була підхоплена такими провідними американськими стратегами, як Генрі Киссинджер, який вважав, що політична стратегія США щодо дисконтинуальних берегових зон полягає в тому, щоб з'єднати фрагменти в одне ціле і забезпечити тим самим атлантизму повний контроль над Радянською Євразією. Ця доктрина отримала назву «Linkage» (від англ. link — зв'язок, ланка). Щоб стратегія «анаконди» була до кінця успішною, необхідно було звернути особливу увагу на ті «берегові сектори» Євразії, які або зберігали нейтралітет, або тяжіли до внутрішніх просторів континенту. На практиці ця політика здійснювалася через в'єтнамську війну, активізацію американо-китайських відносин, підтримку США проамериканського режиму в Ірані, підтримку націоналістів-дисидентів України і Прибалтики і т.д.

В цій же книзі Коен виділяє два геостратегічних регіони:

1. «Залежний від торгівлі морський світ».
2. «Євразійський континентальний світ».

В їх складі він виділяє наступні геополітичні регіони: Англо-Америка і Карібський басейн; Західна (морська) Європа і Магриб; Радянський Союз і Східна Європа.

Теорія «околичних зон» («шатебелтов») Коена стала відома в 1964 р. і була як би передвісником війни, розв'язаної США проти В'єтнаму в 1964—1975 рр., агресії, здійсненої Ізраїлем проти арабських країн в 1967 р. Політичні висновки з карти «світових геостратегічних регіонів і їх геополітичних підрозділів», складених Коеном, близько десяти літ служили пропагандистським прикриттям геостратегії США на Близькому і Середньому Сході, в Індокитаї.

Коен будує геополітичний аналіз сучасних міжнародних відносин, виходячи з положення про розділ світу після війни між СРСР і США. «Новий Розподіл світу відображає найважливішу геополітичну подію нашого часу — відступ після 1945 р. Заходу з позицій, які щільно оточували внутрішню частину Євразії, — пише Коен. — Сьогодні в політичному відношенні світ можна уподібнити серіям концентричних кіл з комуністичним блоком в центрі Євразії, із Заходом, що частково обрамляє цей регіон, і нейтральними країнами, що займають проміжне положення між ними». Два «внутрішні кола» після другої світової війни розширили свої площі: комуністичний — за рахунок нейтрального і західного світу, нейтральний — за рахунок західного.

На підставі теорії Коена американці Кенет Томпсон і Джозеф Блек висунули військово-геополітичну схему «національних цілей» США.

«Зовнішньополітичні цілі Сполучених Штатів, — пишуть вони, — краще всього можуть бути зображені у вигляді ряду концентричних кіл». В центрі цього круга поміщена «вимога забезпечення безпеки існуючих територіальних меж» США. Друга оздоблююча його смуга позначає необхідність надання протидії з боку американського уряду будь-яким спробам якої-небудь держави в Європі або Азії встановити свою одноосібну гегемонію в межах східної півкулі. І нарешті, на периферії цих цілей знаходиться третє коло, позначаюча зацікавленість США в «створенні і підтримці такого міжнародного порядку, який би забезпечував хорошу можливість для виживання демократичних цінностей» в масштабах «всієї землі».

Розстановка сил на міжнародній арені зводиться Коеном до протиборства двох «центрів сили» — Заходу і Сходу, на рівному видаленні від яких розташовані всі держави, що відносяться до числа не приєднаних. Таким чином, йдеться не про соціальні системи у всій їх багатоскладовості, але лише про сучасні угруповання соціалістичних і імперіалістичних держав.

На карті Коена євразійський хартленд і Східна Європа (перший геополітичний регіон) і Східна Азія (другий геополітичний регіон) складають перший геостратегічний регіон. Другий геостратегічний регіон (залежні від торгівлі морські країни) складається з п'яти геополітичних регіонів: морська Європа і Магриб, Англо-Америка і Карібський басейн, Африка на південь від Сахари, Південна Америка, тихоокеанські території Азії і Австралія плюс Океанія. Між двома цими головними геостратегічними регіонами ведеться боротьба за вплив в Південно-західній Азії, Північно-східній Африці і Південно-східній Азії. Формується третій центр сили в Південній Азії — майбутній третій геостратегічний регіон, але він ще недостатньо оформився та окріп.

Відчутну втрату популярності концепції «околичних зон» нанесла стаття американського географа Ф. Келлі, опублікована в журналі «Політікал Джіографі Куотерлі» в 1986 р., в якій піддані критиці найважливіші положення Коена. Вістря критики направлено проти тези про географічну унікальність «околичних зон». Порівняльний аналіз країн Південно-західної і Південно-східної Азії з іншими регіонами третього світу по чотирьох індексах не підтвердив тезу про унікальність «околичних зон». Відхилення цих показників для країн «околичних зон» від середнього значення фрагментарно і зіставно з подібними відхиленнями для решти макрорегіонів третього світу. Додаткові дані — розмір території, чисельність і густина населення, урбанізація, темпи економічного зростання, особливості засобів масової інформації, географічне положення — для країн «околичних зон» також не підтверджують припущення про їх унікальність. Певні відхилення розглянутих індексів для цих країн від середнього є необхідним, але недостатньою умовою для висновку про їх унікальність. На відміну від «статичних» сфер впливу і буферних зон склад країн «околичних зон» досить швидко міняється. Ф. Келлі вважає, що кордони і конфігурація «околичних зон» відрізняються відомим динамізмом не стільки внаслідок зміни фізико-, економіко- і політико-географічної цінності певних районів, скільки в результаті втручання крупних держав в локальні конфлікти, що посилює потенційну можливість глобалізації регіональних колізій. Політика «неоглобалізму», що проводиться сьогодні американськими «консерваторами», загрожує перетворити третій світ в безперервну «околичну зону».

Коен поставив під питання політику заборони і протягом ряду років намагався ревізувати теорію Спінкмена «хартленд—рімленд». Недолік цієї теорії, по влучному виразу Коена, полягає в тому, що політика заборони хартленду схожа на замикання дверей стайні, коли кінь вже втік; мається на увазі існування військово-морських сил СРСР у всяких океанах і їх присутність на Кубі, у В'єтнамі.

Коен також заперечує існування геостратегічної єдності простору. Світ в його моделі достатньо фундаментально розділений. В своїй моделі автор використовує традиційне географічне поняття регіону, виділяючи два типи: глобальні і регіональні (по масштабу). Перші (глобальні) — геостратегічні сфери — відображають міжнародні відносини значної частини світу; другі (регіональні) — геополітичні регіони — є підрозділами геостратегічних сфер і порівняно однорідні по економіці, політиці і культурі.

Коен виділяє дві основні геостратегічні сфери, в кожній з яких домінує одна з двох наддержав, і називає їх «Залежний від торгівлі світ морських держав» і «Євразійський континентальний світ». Тут ми бачимо, що просторова (двопівкульова) структура світу Коена схожа зі старими геополітичними моделями. Проте він йде трохи далі і ділить кожен з двох геостратегічних сфер на геополітичні регіони. По схемі 1991 р. перша сфера («океанічна») включає чотири регіони: 1) Англо-Америка і Карібські країни; 2) Європа і країни Магриба; 3) Південна Америка і Південна Африка; 4) острівна (офшорна) Азія і Океанія; друга («континентальна») — два регіони: хартленд (країни СНГ); Східна Азія. Крім цих регіонів виділяється Південна Азія як особлива геостратегічна сфера. Як «розділовий пояс» між «океанічною» і «континентальною» півкулями виділяється Близький Схід, а також другий «розділовий пояс» на південь від Сахари. Країни Центрально-східної Європи позначені Коеном як «країни-ворота між хартлендом і значною частиною «океанічної» півкулі, які покликані прискорити зв'язки і відновити рівновагу в світі.

Одна з особливостей моделі Коена полягає в **поліцентричності геополітичної карти світу**.

Він виділяє **п'ять геополітичних центрів світу** (держави першого порядку): США, Росія, Японія, Китай і Європа (ЄС). Ці центри визначають свої геополітичні регіони. Інші геополітичні регіони визначають держави другого порядку, які домінують в своїх регіонах, такі, як Індія, Бразилія і Нігерія. Коен розглядає майже 30 країн як держав другого порядку, за ними слідує держави третього, четвертого і п'ятого порядків. Виділення ґрунтується на розмірі сфери їх зовнішньополітичного впливу. Кінцевий результат полягає в багатобічних перетинах земної кулі багатьох частково співпадаючих районів впливу, які змінюються більш динамічно, ніж біполярна модель.

На підставі розглянутої теорії одним з найбільших сучасних західних геополітиків Х. де Блаем запропонована карта циклічного розвитку країн світу. На карті в стадії, проміжній між «молодістю» і «зрілістю», виявилися держави Варшавського договору, у стадії «зрілості» — країни НАТО.

Різновидом поліцентричної геополітики можна вважати так звану **«радикальну географію»**. Один з представників цього напрямку, А. Абдель-мальок, визначаючи головною межею сучасної епохи боротьбу між національно-визвольними рухами і революціями, з одного боку, і імперіалізмом, з іншою, вважає, що максимальний вияв цього протиборства може бути визначений як геополітика імперіалізму. «Абсолютно вірним залишається фундаментальне твердження про те, що геополітика є основоположним, якщо кінець кінцем не вирішальним, чинником в діалектиці імперіалізму і національного звільнення», — пише він.

Методологічна база «радикалів» (марксизм, анархізм, троцькізм, маоїзм) еkleктична. Проте вона надає відому перспективу як для критики традиційної і нацистської геополітики, що трактується як «імперіалістична боротьба всередині капіталістичного ядра», так і для переосмислення сучасної геополітики якщо спирається на економічні відносини.

Першочерговий упор на світові господарські зв'язки, як визначальний чинник в геополітичному аналізі міжнародного стану, властивий для англо-американських «радикалів».

Саме з цих позицій витримано дослідження геополітики відомим теоретиком західної соціальної географії Дж. Харві. Геополітика капіталізму розглядається як наслідок породжених нерівномірністю в рівні розвитку між його політико-економічними центрами конфліктів, як пошук просторової альтернативи враженою економічною кризою капіталістичним накопиченням. Така оцінка заснована, зокрема, на концепції «світів-систем американського економіста І. Валлерстайна, встановленій свого часу в основу політико-географічного підходу «центр — периферія» («ядро — периферія») для цілей вивчення світової економіки. Ідеї Валлерстайна знаходять віддзеркалення в підході до геополітики багатьох «радикалів» з Великобританії і США. «В аналізі світів-систем, — рахує П. Тейлор, — геополітика є відносинами повсюдного суперництва (сьогодні Сходу проти Заходу) в ядрі за панування над периферією імперіалізмом (сьогодні Півночі проти Півдня)».

У визначеннях П. Тейлора і Дж. Харві разом з установками і поняттями, прийнятими для визначення геополітики «лібералами» і «консерваторами», присутні нові аспекти. Геополітика трактується як така, що має відношення до суперництва між головними політико-економічними світовими центрами (країнами капіталістичного ядра і так званою «напівпериферією», під якою маються на увазі соціалістичні держави), а імперіалізм — до панування розвинутих країн (в ядрі) над тими, що розвиваються (на периферії). Географічно геополітика і імперіалізм відповідно відображена в просторових моделях «Захід — Схід» і «Північ — Південь».

Близькість радикального і ліберального напрямів геополітики у відомому значенні парадоксальна, що добре видно в порівнянні поглядів Коена і Тейлора. Тейлор вважає, що світ має жорстку ієрархічну структуру, яка зберігається протягом тривалого історичного періоду. В ній домінують країни світового «ядра», а серед них — «головна» держава. Коен, навпаки, бачить світ поліцентричним і вважає, що в ньому співіснують декілька регіональних центрів потужності, контролюючих свої власні ієрархічні структури, певним чином «вмонтовані» в глобальну систему.

Концепція Тейлора припускає існування тривалих періодів відносної геополітичної стабільності, що характеризується економічним, політичним і ідеологічним пануванням провідної держави і пов'язаних з кондрат'євськими довгими хвилями економічного розвитку. Тейлор називає їх «світовими геополітичними порядками». В той же час Коен підкреслює, що геополітичні структури всіх рівнів — результуюча постійно змінного балансу політичних і геостратегічних сил, і, отже, в наш час не можуть бути стійкими, що чітких геополітичних меж немає, а є лише широкі перехідні зони. Проте постійні геополітичні зміни відбуваються не випадково, а уздовж особливих ліній-розломів — культурних і релігійних рубежів, старих політичних меж.

Тейлор доводить, що перехід від одного світового геополітичного порядку до іншого відбувається протягом коротких драматичних перехідних періодів, настання яких викликається катастрофічними подіями, такими, як світові війни, епідемії, голод, хоча ці геополітичні вододіли не обов'язково співпадають з відомими датами початку або закінчення воєн і т.п. По Коену, історія не знає різких геополітичних переходів, нові геополітичні елементи і відносини поглинаються і модифікуються старою системою, у свою чергу, змінюючи її саму.

Хоча концепція Тейлора базується перш за все на теорії довгих циклів, тобто основа її економічна, і її автор, і Коен приділяє багато уваги неекономічним причинам геополітичних зсувів. Тейлор вважає, що причини потужності домінуючої держави не стільки в його військовій силі і навіть випереджаючому розвитку технології і економіки, скільки в привабливості ідей, що лежать в основі його внутрішньої і зовнішньої політики. Коен при цьому підкреслює роль, яку грають для статусу держави в регіональній і глобальній ієрархії такі чинники, як ідеологія і її стійкість, національна воля, імідж, здібність до самооновлення, стратегія підтримки міжнародного впливу.

Бачення що відбувається в світі змін Тейлором можна назвати радикальним. Хоча Тейлор відкидає можливість конфлікту між Північчю і Півднем, в його роботах виражена тривога з приводу хвилі, що підіймається, націоналізму і можливості подальшого дроблення держав; він рахує ідею нації — держави, здатну дестабілізувати ситуацію в світі, найважливішою спадщиною періоду європоцентризму в світовій політиці. Не виключено, на його думку, і об'єднання Півдня навкруги ідей ісламського фундаменталізму.

Ліберальне бачення Коена більш оптимістично. Він малює більш менш мирну картину поступової еволюції глобальної геополітичної системи, здатної гасити деструктивні імпульси, в яких різко порушений баланс між різними компонентами державної потужності, що, в свою чергу, порушує ієрархію всередині регіональних угруповань.

Цікаво, що обидва автори фактично дотримуються однакової точки зору на геополітичну організацію світу в майбутньому: значення третього світу і всієї південної півкулі в світовій політиці зменшаться; частина державного суверенітету відійде на регіональний (районний), макрорегіональний (міждержавний) і глобальний рівень. Вся глобальна система стане більш гнучкою; безліч країн одночасно входять в різні організації, створені по різних ознаках; збільшиться значення співпраці між окремими частинами сусідніх держав.

Поширеним жанром геополітичних досліджень стають геополітичні сценарії майбутнього світу. Так, похмуру перспективу для людства малює англійський вчений Р. Хиггні. Згідно його геополітичному сценарію, причиною загибелі людської цивілізації в найближчому майбутньому стануть військові зіткнення, викликані, зокрема, наступними чинниками: демографічним вибухом, продовольчою кризою, браком ресурсів, деградацією навколишнього середовища.

В руслі сказаного примітне геополітичне трактування американцями М. Конантом і Ф. Гоулдом проблеми забезпечення розвинутих країн нафтою. «Якщо енергія є питанням життєвої важливості для світової спільноти, то чи може бути «енергетичний хартленд» іншим, ніж Близький Схід, а важливість доступу до нього викликати сумнів в його значенні?» — пишуть вони.

Сучасні песимістичні геополітичні сценарії ракетно-ядерної війни засновані на тривимірних стратегічних уявленнях, де космічному вимірюванню відводиться пріоритетне значення. Це спрощує геостратегічну карту, всі країни і народи на якій уразливі з військової і невійськової точок зору, і в цьому значенні планета стає як би однією великою «околичною зоною». Схеми нанесення ядерних ударів в цих сценаріях не виглядають, проте, як випадкові. Міста супротивника атакуються в першу чергу з метою понизити їх організуючу здатність. Для цього використовується теорія центральних місць Крісталлера: міста послідовно знищуються згідно ієрархії центральних місць. Об'єкти на території країни або групи країн, по яких завдаються ударів, можуть класифікуватися і по-іншому: міста, військові цілі, економічні системи, у тому числі крупні індустриальні підприємства, розташовані зовні великих міст (включаючи атомні електростанції).

Широкий набір геополітичних сценаріїв пропонує американський географ Дж. Коул:

- 1) загибель людської цивілізації в результаті загальної ракетно-ядерної війни;
- 2) число суверенних держав подвоюється за рахунок оволодіння відцентрових тенденцій у ряді країн світу. Одним з результатів стає утворення на території СРСР 25 нових держав;
- 3) число суверенних держав залишається приблизно стабільним, а отже, і суб'єкти міжнародних відносин — колишні; світ стає безпечнішим за рахунок зниження інтенсивності конфліктів між політичними ідеологіями; розвинуті країни створюють одне

угруповання, що розвивається — іншу;

4) на земній кулі утворюється єдина «світова» тоталітарна держава в результаті союзу політичних, економічних і військових еліт головних імперіалістичних держав. До імперіалістичних держав Коул відносить провідні у військовому відношенні держави. По його логіці, в цю категорію потрапляє і СРСР.

Чи згодні Ви з цими сценаріями?

Ліберальний плюралізм, прийнятий як методологічна основа для геополітичного прогнозування міжнародного стану, всієї суми міжнародних відносин, призводить Коула до висновку про рівну вірогідність всіх чотирьох сценаріїв. В кожному з них заперечується «загальний прогрес людства» як основна перспектива майбутнього світопорядку.

Оновлення традиційних біполярних моделей, схем і їх пристосовування до реалій сучасного світу — характерна межа геополітичного аналізу міжнародного стану останніх років. Разом із спробами додати динамізм теорії хартленду Маккіндера за допомогою висунення в її захист додаткових аргументів (схожість або відмінності по ряду культурно-історичних ознак між країнами привертають до вступу одних у військово-політичний союз, очолюваний СРСР як «сухопутною» державою, інших — США як «морською» і т.п.) пропонуються і її складніші інтерпретації.

2.2.6. Консервативна геополітика

На заході геополітику в цілому продовжують розглядати в просторово-географічних термінах. Так, в одній зі своїх статей, опублікованої в 1991 р., англійський дослідник Дж. Паркер писав: «Геополітика займається вивченням держав як просторового феномена і переслідує мету досягнути і зрозуміти основи їх потужності, а також природу їх взаємодії один з одним. Для вчених-геополітиків потужність міцно корениться в природі самої Землі. Подібно тому як в грецькій міфології гігант Антей, народжений богинею Землі Геєю і богом Моря Посейдоном, одержує силу, торкаючись до земної поверхні, на якій він стоїть, так і потужність держави корениться в території, яку воно займає. Клімат, рослинність, ґрунти, геологія і розподіл земельного масиву помітно відрізняються в різних частинах планети. Саме різноманітність цих характеристик перетворює її поверхню в щось більше, ніж просто сцена, на якій розвертається драма людської історії».

Традиційна — «більш географічна» і тому у відомому значенні «альтернативна» техніцистському, глобальному підходу «лібералів» — перспектива аналізу міжнародного стану в англо-американській геополітиці не втратила свого значення. Вона пов'язана в першу чергу з дослідженнями так званої консервативної геополітики. Класичні геополітичні теорії пристосовуються для пояснення історичних і сучасних реальностей в світовій політиці. Біполярні моделі і схеми пристосовуються до процесу мультиполяризації міжнародних відносин. Як методологічна основа часто використовуються положення регіональної парадигми. Точку зору «консерваторів» на геополітику добре виразив американський географ П. Джей: «Добрий регіоналізм є доброю геополітикою, а поганий регіоналізм — поганою геополітикою».

Відомий американський геополітик Х. Болдуїн пише: «Геополітична концепція Маккіндера-Спідмена... в основному залишиться правильною і в майбутньому». Підтримувані такими твердженнями натівські геополітики заявляють про неприпустимість ігнорування в ядерну епоху геополітики. Вони говорять про непорушність відправних пунктів геостратегії в будь-якій війні, в тому числі і ядерній. На їх думку, ядерна зброя ще більш підвищила з погляду геостратегії роль континентів, островів, океанів, морів і космосу, оскільки втрата частини території на континенті,

панування на морі позначається миттєво на військовій могутності. Цим сучасні військові геополітики намагаються довести, що геостратегія ґрунтується на чинниках, які можуть еволюціонувати, проте не змінюючи своїх головних рис.

Деякі військові теоретики стверджують, що районів, які забезпечують надійне укриття військової техніки, стає все меншим у обох сторін, тому в більш вигідному положенні опиняться морські держави. Цим же пояснюється і те, що нині боротьба за космос має нібито таке ж важливе значення, як і за прибережні території.

Сьогодні як і раніше держави розглядаються геополітиками як біологічні організми, які або повинні рости і розширятися за рахунок територій інших держав, або загинути. В 1966 р. в США вийшла книга Роберта Ардрі «*Територіальний імператив*». Її автор пропонує читачу ідею про те, що «наша прихильність до власності пояснюється нашою біологічною історією», оскільки, виявляється, «ми можемо спостерігати дотримання прав власності від одного тваринного вигляду до іншого». Територіальний інстинкт тварин переноситься на людське суспільство. Коріння агресивності він бачить в «територіальному імперативі».

Нові території можуть отримуватися тільки за допомогою зброї. Р. Ардрі вважає, що зброя виникла раніше людини, вона, власне, і створила її. «І ніяке соціальне середовище, — стверджує він, — не може погасити нашої схильності до зброї. Як тільки ми дістаємо доступ до нашого традиційного матеріалу, ми негайно починаємо підготовку до великого вибуху» [55]. Звідси витікає, що війни є постійним супутником людини.

Територія геополітиками розглядається як джерело предметів споживання, сировини, енергії для забезпечення життя населення, що «нестримно» розмножується. Теоретики військово-соціологічних концепцій геополітики намагаються демографічні явища підкріплювати ідеями про «брак життєвого простору». Болдуїн писав: «Ми (США) використовуємо сировини більше, ніж будь-яка інша країна в світі, і ми повинні мати доступ до багатств всієї земної кулі. Щоб зберегти наше процвітання і здатність вести сучасну війну, нам потрібен інший світ».

Теорія «природних меж», запропонована ще Ратцелом, підновлена індійським політико-географом Р. Дікшитом за допомогою заснованої на понятті функціонального регіону концепції «**виправдання існування держави**» (*raison d'etre*) американського географа Р. Хартшорна.

Хартшорн стверджував, що «**виправдання існування держави** обумовлено переважанням доцентрових сил над відцентровими при взаємодії субрегіонів, які відокремлені один від одного незначними природними і соціальними бар'єрами, слабше взаємодіють з субрегіонами сусідніх держав, ніж такими даного, володіють певними відмінностями в політичних, економічних і демографічних характеристиках. «Виправдання існування держави» залежить також від економічних, політичних і стратегічних відносин держави з іншими країнами.

Дікшит використовував ці положення при дослідженні впливу фактору «активності» («пасивності») політичних меж на доцентрові (відцентрові) тенденції штатів США, на формування федерального пристрою цієї країни. Проголосивши цілком «природних кордонів» зростання державної території, він прийшов до висновку, що громадянська війна в Сполучених Штатах була слідством втрати кордонами «активності». Їх «активність» посилює політичну одноманітність і цілісність суспільства в межах державної території, а «пасивність» призводить до внутрішньополітичних потрясінь, громадянських воїн, революцій.

«Циклічна теорія» розвитку народів і держав, міркування про геополітичну «зрілість» або «незрілість», має багато загального з теорією «життєвого простору», типової для географів-«консерваторів». Згідно «циклічної теорії», народи проходять в політичному розвитку чотири стадії: «юність», «молодість», «зрілість», «старість», після

чого їх «життєвий цикл» може поновлюватися, але політична система при цьому змінюється.

На першій стадії виникає нова держава або залежна країна добивається політичної незалежності. Всі його зусилля після цього направлені на внутрішню організацію і консолідацію території. Кордони держави в цей період стабільні. У стадії «молодості» процес національного і державного будівництва здійснюється за рахунок територіальної експансії. В період «зрілості» припиняється анексія земель інших країн, втрачаються колоніальні володіння, військова стратегія придбаває оборонний характер. Діяльність держави на міжнародній арені прямує на забезпечення колективної безпеки і мирної співпраці. У стадії «зрілості» зменшується потужність держави, вступають в дію дезінтеграційні процеси. При цьому політичні системи одних держав піддаються значній трансформації, вони пристосовуються до нових реалій і починають «новий цикл» розвитку. Інші стагнують, зникають, поглинаються більш сильними сусідами.

Для представників консервативної геополітики характерне вживання прикметника «геополітичний» в самих різних контекстах, наприклад «геополітична важливість», «геополітичні інтереси», «геополітична реальність», «геополітичний виклик», «геополітичні цілі», «геополітичні наслідки».

До певної міри підсумки розвитку геополітичного аналізу міжнародного стану в післявоєнний період підвів пройшовший в червні 1983 р. в Парижі семінар на тему «Війна і світ», організований Міжнародним інститутом геополітики. Серед його учасників були І. Лунц, Дж. Киркпатрік, З. Бжезінський. Обговорювалися проблеми миру і війни між Заходом і Сходом, США і СРСР в трьох площинах: економічній, політико-ідеологічній, військовій.

Спектр думок учасників по кожній з проблем був вельми широкий. Одні ставили розвиток економічного і торгового співробітництва між Заходом і Сходом в залежність від ідеологічних і політичних поступок з боку СРСР, інші вважали такий підхід застарілим, а взаємовигідна співпраця — приносячою плоди обом сторонам. Одні розцінювали ідеологічну конфронтацію як «продукт радянської пропаганди», інші — як об'єктивну суперечність сучасного світу. Одні наполягали на необхідності покінчити з угодами, підписаними в Ялті, як нібито «невідповідними» реаліям сьогоденної Європи, інші вважали розумним скорочення озброєнь в Центральній Європі, треті — збереження статус-кво.

В цілому виступи учасників семінару були витримані в стилі консервативної геополітики. Геополітика потрактувала як географічний інгредієнт, що змінюється, зовнішньої політики, міжнародних відносин і можливості вести війну. З позицій лібералізму французька газета «Монд» резюмувала підсумки семінару: «Найдивнішим в цих докладах є нездатність більшості їх авторів... зрозуміти демократію як систему динамічну, мабуть, без ідеології, але що базується на певному наборі дуже високих загальнолюдських цінностей. Зрештою в глобальній системі заявлено право на те, щоб принести щастя людству».

Тема 2.1. Геометодологія (А. Грабовські)

Сучасник і соратник К. Хаусхофера Адольф Грабовські, один із засновників німецької геополітичної школи, виступив на рубежі XIX—XX століть. З тих пір він невпинно намагався «добитися, щоб імперіалізм був усвідомлений німецьким народом» і обґрунтувати необхідність «придбання землі» для німецького імперіалізму. Перу Грабовського належить близько двадцяти книг і статей по геополітиці.

В 1924 р. у Вищій політичній школі в Берліні був організований геополітичний семінар під керівництвом професора Грабовські. Хоча Грабовські з окремих теоретичних питань дотримувався інших поглядів, ніж Хаусхофер, їх геополітичні переконання співпадали в основних, вирішальних моментах.

В передмові до своєї книги «Німеччина і світова картина сучасності» («Deutschland und das Weltbild der Gegenwart», 1928), роз'яснюючи її ціль, Грабовські писав: «Аналогічно тому, як ми сьогодні знаходимо застарілими всі історичні уявлення, які ігнорують економіку, так, через деякий час, всі історичні і політичні дослідження, які не будуть тісно пов'язані з просторовими чинниками, стануть розглядатися як відсталі... Світова політика без погляду на світ в його просторовій єдності є абсурдом. Можна навіть стверджувати, що в кожному загальнополітичному дослідженні стільки науковості, скільки в ньому знаходиться географії». В книзі дається аналіз історичного розвитку європейської цивілізації в прямому зв'язку з просторовим розширенням культурного світу. Автор відзначає і пряму залежність геополітики від розвитку технічного прогресу. Саме простір, згідно переконанням Грабовські, був тим загальним знаменником, який додав єдність всій імперіалістичній епосі. Звідси цілком зрозуміла, на його думку, необхідність детального вивчення простору в його зв'язку з політикою.

Грабовські ревностно захищав геополітичну теорію «великого простору», він навіть вивів «об'єктивні закони суспільного розвитку», які неминуче повинні привести до утворення великих просторів. Грабовські писав: «В цьому випадку прагнення імперіалізму до завоювання великого простору, без сумніву, відповідає ходу світової історії, який веде до утворення крупних все більших одиниць аж до всесвітнього союзу».

Грабовські в 1928 р. говорив про геополітику як «метод». В 1930 р. він характеризував її як «науку». А в 1933 р. він категорично стверджує, що «геополітика є методом, а не наукою». У зв'язку з цим його тоді поправив критик офіційної школи Хаусхофера Макс Бауман, оскільки він «в кінцевому рахунку визнає» за геополітикою «тільки гідність особливого методу дослідження», насправді ж вона є «особливим способом розуміння та особливою наукою». Ріхард Хенніг, виступив, у свою чергу, за «підхід». Він стверджував, що «ще не прийшов час для наукової системи геополітики». Те ж саме багато раз підкреслював і Хаусхофер.

Після війни Грабовські, наряду з А. Хаусхофером, вніс внесок в переосмислення багатьох положень геополітики і повернення її в академічні рамки.

В своїй книзі «Простір, держава і історія» («Raum, Staat und Geschichte», 1961), яка має програмний підзаголовок «Основи геополітики», він намагається довести, що введення соціального аспекту перетворить геополітику у фундаментальну науку. Думка про використання соціального аспекту не була нова, ми знаходимо її у Челлена, який разом з терміном «геополітика» ввів в науковий оборот і термін «демополітика», що не отримав, проте, широкого розповсюдження надалі.

В своєму дослідженні Грабовські виходить перш за все з того, що сучасна геополітика, на відміну від нацистської, є «методом історичного пізнання». Причому в сукупність шляхів пізнання історії входять, на його думку, «як ідеї, так і економіка; як простір, так і клімат і народ; як історичне розділення, так і правова система...». Проте як головний об'єкт геополітичного дослідження Грабовські виділяє з цього визначення

«простір», соціологічний аналіз якого включає всі компоненти даного методу. З «просторової» точки зору повинен розглядатися державний устрій, його внутрішня і зовнішня політика, етнографія, людська психологія, свідомість і т.д. Такий широкий круг «просторових» питань дає геополітиці, на думку Грабовського, право оголосити простір «важелем історичного відбуваючогося, якому слід визначити місце у вивченні як історичних, так і політичних основ, завдяки ньому воно належить до області філософії».

Книга Грабовські «Простір, держава і історія» характерна для післявоєнної німецької геополітики не тільки в значенні нового змісту, але також і вибору об'єкту дослідження, методу наукового аналізу і, звичайно ж, своєю кінцевою метою — реабілітацією геополітики. Грабовські, визнаючи, що Хаусхофер створив «науку, реабілітовуючу будь-яку експансію», відзначав: «Добре, що, врешті-решт, природна смерть спричинила за собою припинення слідства за його справою». Із зрозумілих причин Грабовські заперечує безпосередню, а не тільки ідеологічну участь К. Хаусхофера в нацистських злочинах. В той же час він оголошував К. Хаусхофера «дилетантом», «нездібним зв'язати геополітику зі всесвітньою історією і світовою політикою».

Отже, Грабовські вважає, що геополітична наука є методом історичного пізнання, який є багатовимірним процесом, що включає дослідження як «світу ідей, так і економіки; як простору, так і клімату і народу; як суспільного устрою, так і правової системи». Але, залишаючись вірним своїм колишнім переконанням, Грабовські зберігає як головний об'єкт геополітичного дослідження «простір». Саме простір є, на його думку, тією відправною крапкою, від якої починається науковий аналіз державного устрою, внутрішньої політики, етнографії, а також людської свідомості і психології. Сукупність цих чинників визначає ухвалення як внутрішньо-, так і зовнішньополітичних рішень. Ця багатовимірність дослідження, яку дозволяє досягти всесторонній аналіз простору, дає геополітиці право оголошувати останнє тим «важелем історично відбуваючогося якому слід визначити місце у вивченні як історичних, так і політичних основ. Внаслідок того, що простір володіє такими унікальними властивостями, його вчення може бути віднесено до області філософії історії» — такий висновок Грабовського.

Грабовські стверджує, що **«державний простір може розширятися не тільки в результаті війни, але також в результаті створення федерації без всякого до того примушення, в результаті союзницької політики або економічного союзу, такого, як, наприклад, загальний ринок і вільна зона торгівлі».**

Чи вплинули ці ідеї Грабовські на зовнішню європейську політику?

Грабовські констатує, що нацистам було слід враховувати не тільки потреба в об'єднанні розділеної «польським коридором» Німеччини, але і життєву необхідність для Польщі знайти вихід до моря, піти на переговори з польським урядом і вирішувати «питання про «польський коридор» з'єднаними польсько-німецькими зусиллями». «Цей приклад, — пише він, — підтверджує наше твердження, що геополітика повинна враховувати положення; замість того щоб служити війні, вона може бути використаною для мирного вирішення конфліктів». Проте цікаво прослідити, як уявляє собі сам Грабовські рішення питання про «польський коридор» взагалі і про приналежність Данцига зокрема. З категоричністю, що виключає які-небудь переговори між зацікавленими державами, він стверджує, що, «коли в 1919 році була створена Польща, їй було слід віддати Краків і Варшаву, але жодною мірою не можна було відторгати Данциг від Німеччини». З питання про історичну приналежність Гданьська соратник Хаусхофера остаточно заплутується. З одного боку, він намагається довести, що «Данциг є старовинним німецьким містом» на тому, далеко не правовій підставі, що «в період Середньовіччя належав до німецького ордену і був членом Ганзи», а «після другого розділу Польщі став столицею Західної Пруссії». З другого боку, декількома рядками

нижче Грабовські визнає, що у минулому Гданьськ, як і вся Західна Пруссія, належав безпосередньо Польській державі, обмовляючись, проте, що «це було в часи, коли нації ще нічого не знали про національне питання і право націй на самовизначення».

В своїх дослідженнях Грабовські робить, таким чином, серйозну спробу реабілітувати геополітичний науковий напрям, скомпрометований недавнім минулим, визначаючи його як істинний метод історичного пізнання і політичного аналізу. До сфери геополітичного дослідження він знов відносить найрізноманітніші компоненти навколишнього середовища, тим самим як би повертаючи цю науку до класичних методів дослідження, характерним для наукового напрямку, що отримав назву географічного детермінізму. В цьому поверненні до класичної, академічної науки бачили свою головну задачу німецькі геополітики в післявоєнний час.

Необхідно відзначити, що ще під час другої світової війни більшість спеціалістів-геополітиків засудили нацистський режим. Проте геополітика, по суті справи, виявилася певною мірою дискредитованою і у зв'язку з цим була відтіснена на периферію наукового життя.

Проблематика і навіть географічний обхват геополітичних публікацій, природно, залежать від стану справ на міжнародній арені. Так, в довоєнні і військові роки головними об'єктами уваги були США, Німеччина, Великобританія, Японія і СРСР, в післявоєнні десятиріччя — протистояння США і СРСР, а також регіони локальних конфліктів. Останніми роками обхват геополітичних робіт став достовірно глобальним. До традиційних тем геополітики відноситься перш за все геополітичне районування світу, має давні традиції, закладені «класиками» цієї дисципліни. Всі широко відомі схеми геополітичного розподілу світу ґрунтувалися на політичних і військово-стратегічних міркуваннях, носили якісний характер, виходили з пріоритету цінностей і панування Заходу. Всі схеми спиралися на припущення про те, що в світі існує якийсь ключовий регіон, контроль над яким забезпечує пануючі позиції в усьому світі. Відмінності полягали лише у визначенні цього району, що, в свою чергу, залежало від переваги якому-небудь виду транспорту, дозволяючому швидко досягати інших районів. По Маккіндеру, таким ключовим районом була внутрішньоконтинентальна частина Євразії, по Спідмену, навпаки, — приморські, півострівні околиці Європи, Близького Сходу, Південної і Південно-східної Азії, по Реннеру, — арктика. Відповідно, автори цих концепцій вважали ключовими транспортними технологіями залізничну, морську і авіаційну.

В оцінці потужності держав можна як особливий напрям виділити традиційний для старих геополітичних шкіл потік робіт прихильників органічних теорій зростання і упадку держави, уподібнюючих його живому організму, кожній фазі розвитку якого властива визначена геостратегія. До цього потоку належали і роботи про ступінь «природності» державних меж, втім, що відноситься вже до досить далекого минулого.

Як правило, до числа більш пізніх публікацій належать роботи про життєздатність малих і найдрібніших держав, що становлять більшість в міжнародному співтоваристві, їх залежності від зовнішніх чинників і суб'єктів політичної і економічної діяльності (крупних держав, транснаціональних корпорацій та ін.).

Крупний блок післявоєнних геополітичних досліджень присвячений впливу науково-технічного прогресу на географічне і військово-стратегічне положення держав, яке різко змінилося спочатку у зв'язку з появою дальньої бомбардувальної авіації, потім ядерної зброї, балістичних ракет і ядерних підводних човнів з необмеженим радіусом плавання як найважливіших засобів його доставки. Це призвело, по-перше, до значного знецінення значення природних бар'єрів, що більше не гарантують слабу військову уразливість країн, віддалених від самих небезпечних європейських театрів військових дій, перш за все США, повній переоцінці уразливості районів усередині країн (зокрема, у зв'язку з ризиком вогняних штурмів в крупних містах і особливій небезпеці багатьох промислових об'єктів), підвищенню цінності океанічного простору і контролюючих його островів, «стисненню» простору і часу, оскільки висока швидкість ракет залишає

залученим в конфлікт сторонам для ухвалення рішень вкрай обмежений період.

В геополітиці ядерного страхування використовуються багато географічних чинників: наближення засобів передового базування до рубежів супротивника — на авіаносцях і підводних човнах, військових базах на чужій території, мобільних носіях; вибір маршрутів бойового чергування, створення глобальної системи розвідки, управління і раннього сповіщення та ін.

Найважливішими геополітичними слідствами появи ядерної зброї стали відносно обмеження суверенітету держав, що входять до військової організації НАТО, що стали заложниками політики наддержав, переміщення їх стратегічної межі до «фронту», що розділяв межі країн НАТО і Організації Варшавського договору. Найбільшим геополітичним результатом науково-технічної революції у виробництві озброєнь всіх видів, його складання, дорожчання і інтернаціоналізацій з'явилося створення так званої сукупної військової потужності країн Заходу і їх союзників, заснованій на сумісному виробництві зброї, загальних системах телекомунікацій і сповіщення, стандартизації і т.п.

Неприйнятність для всієї цивілізації застосування ядерної зброї виключно чітко визначила межі розумного оборонного потенціалу, бо військова потужність ні в якому разі не пропорційна числу ядерних зарядів в арсеналах і країни навіть з відносно обмеженим ядерним потенціалом — повноправні члени «клубу» ядерних держав. Тенденції світового розвитку зі всією очевидністю доводять, що потужність нині визначається не кількістю і характером накопиченої зброї, не чисельністю озброєних сил і навіть не розмірами державної території, населенням і об'ємом валового національного продукту, а можливостями генерації інновацій в різних сферах життя, «якістю» населення, розвитком телекомунікацій і т.п.

Вивчення впливу науково-технічного прогресу на зовнішню політику і міжнародні відносини ставить корінне питання про те, якою мірою можуть бути модифікований або є усунений геополітичні чинники, чи перетворюється «тиранення простору» в політиці в «тиранення часу», якою мірою вони зумовлюють геостратегію держав.

Розвиток геополітичної думки в другій половині ХХ століття в цілому слідував шляхами, наміченими основоположниками цієї науки.

Історія з Хаусхофером і його школою, над якими висіла зловісна тінь співпраці з нацизмом, примушувала авторів, що займаються цією дисципліною, шукати обхідних шляхів, щоб не бути звинуваченими в тому ж. Так, американець Колін С. Грей взагалі запропонував використовувати два слова для позначення геополітики: англійське «geopolitics» і німецьке «Geopolitik». Перше повинне означати англосакську і прагматичну версію цього напрямку думки, тобто праці тих авторів, які спадкують підхід Мехена, Маккіндера і Спикмена, а друге — «континентальний варіант», спадщина школи Хаусхофера, враховуючий деякі «духовні» або «метафізичні» фактори. Звичайно, цей розподіл вельми умовний і служить лише риторичним прийомом, продиктованим міркуваннями «політичної коректності».

Ще під час війни американський вчений Уоттлсей заперечував широко поширену думку, що основоположником нацистської геополітики є К. Хаусхофер, і настирливо доводив, що її автор — швед Челлен, твори якого були нібито потім спотворені Хаусхофером.

В 1942 р. в США вийшла книга Андреаса Дорпалена «Світ генерала Хаусхофера» з підзаголовком «Геополітика у дії». Ця книга є свого роду поєднанням авторського викладу з витягами з тексту, написаного «класиками» геополітичної школи. В передмові, рекомендуючи свою «працю-антологію американським читачам, Дорпален заявляє, що книга не піддалася урядовій цензурі і не забезпечена ніякою офіційною рекомендацією. Проте книзі надіслано вступ за підписом полковника Германа Бейкема, професора військової академії США. Полковник Бейкем бере під захист вивчення геополітики,

заявляючи, що німецькі геополітики допускали деякі помилки в своїх побудовах, але що з усуненням цих помилок американські читачі можуть з користю для себе повчитися у Хаусхофера і його колег.

Основну помилку німецької геополітичної школи Бейкем і Дорпален бачать в тому, що ця школа не «враховувала етичного чинника». Іншими словами, недоліком геополітичної доктрини в Німеччині було підкорення її аморальним задачам німецького імперіалізму, який перемогти не повинен і не може. Інша справа, якби вивчаючи простір з погляду державних інтересів (так формулює полковник Бейкем задачі геополітики) виходили з високоморальних інтересів Америки. Тоді все стало б, на думку Бейкема, на місце, і пшениця геополітичної істини могла б бути відокремленою від фашистських плевел. Книга Дорпалена і повинна була допомогти американському читачу в цьому відношенні.

Передмова полковника Бейкема видає, тим часом, цікаву деталь. Виявляється — і це прямо заявляє полковник-професор — геополітикою давно вже займаються в американському військовому відомстві; тепер же наступив час для того, щоб зробити геополітику загальним надбанням.

В журналі «Форін афферс» (видання американської Асоціації зовнішньої політики) в січневому номері за 1947 р. один з американських геополітиків, Вейгерт (професор Піттсбургського університету), спробував розкрити, як і Бейкем, істинні причини уваги до геополітики. Він пише: «Ми зайняті нині переглядом найважливіших географічних основ нашої національної безпеки». Інший автор, Родрік Пітті, в своїй книзі «Звернетися до меж» (підзаголовок «Географія для мирної конференції») заявив, що Сполучені Штати могли залишатися байдужими до уроків геополітики, поки не торкнулася їх національна безпека; тепер же настав час серйозно взятися за вивчення геополітики.

Після закінчення війни професор Бірмінгемського університету англієць У. Девіс стверджував, що нацисти «спотворювали істинну геополітику, визначувану К. Хаусхофером як знаряддя в боротьбі за життєвий простір», яка у американського геополітика професора Спикмена втратила свою агресивність і призначається для планування в цілях забезпечення безпеки країни шляхом обліку географічних чинників».

Тема 2.4. Нова європейська геополітика

Європейська геополітика як щось самостійне після закінчення другої світової війни практично не існувала. Лише протягом досить короткого періоду 1959—1968 рр., коли президентом Франції був «континенталіст» Шарль де Голль, ситуація дещо змінилася. Починаючи з 1963 р. де Голль вжив деяких явно антиатлантистських заходів, в результаті яких Франція вийшла з Північноатлантичного союзу і зробила спроби виробити власну геополітичну стратегію. Але оскільки поодиноці ця держава не могла протистояти таласократичному світу, на повісті дня постало питання про внутрішньоєвропейську франко-німецьку співпрацю і про зміцнення зв'язків з СРСР. Звідси народилася знаменита голлістська теза — «Європа від Атлантики до Уралу». Ця Європа мислилася як суверенне стратегічно континентальне утворення — зовсім у дусі поміркованого «європейського континенталізму».

Разом з тим до початку 70-х рр., коли геополітичні дослідження в США стають у край популярними, європейські вчені також починають включатися в цей процес, але при цьому їх зв'язок з довоєнною геополітичною школою в більшості випадків вже є перерваним і вони вимушені підстроюватися під норми англосакського підходу. Так, європейські вчені виступають як технічні експерти міжнародних організацій НАТО, ООН і т.д., займаючись прикладними геополітичними дослідженнями і не виходячи за межі вузьких конкретних питань. Поступово ці дослідження перетворилися на щось самостійне — в «регіональну геополітику», досить розвинуту у Франції (школа Верба Лакоста — видавця журналу «Геродот»). Ця «регіональна геополітика» абстрагується від глобальних схем Маккіндера, Мехена або Хаусхофера і застосовує геополітичні методики лише для опису міжетнічних і міждержавних конфліктів, демографічних процесів, також «геополітики політичних виборів».

Єдина безперервна традиція геополітики, що збереглася в Європі з довоєнних часів, була надбанням досить маргінальних груп, в тому або іншому ступені пов'язаних з післявоєнними націоналістичними партіями і рухами. В цих вузьких і політично периферійних колах розвивалися геополітичні ідеї, прямо висхідні до континенталізму, школі Хаусхофера і т.д. Цей рух сукупно отримав назву європейських «нових правих». До певного моменту громадська думка їх просто ігнорувала, вважаючи «пережитками фашизму». І лише в останнє десятиріччя, особливо завдяки просвітницькій і журналістській діяльності французького філософа Алена де Бенуа, до цього наряду стали прислухатися і в серйозних наукових кругах. Не дивлячись на значну дистанцію, що відділяє інтелектуальні круги європейських «нових правих» від владних інстанцій і на їх «дисидентство», з чисто теоретичної точки зору їх праці є цікавим і достатньо цінним внеском в розвиток геополітики. Будучи вільною від рамок політичного конформізму, їх думка розвивалася відносно незалежно і неупереджено. Причому на рубежі 90-х рр. склалася така ситуація, що офіційні європейські геополітики (частіше всього вихідці з лівих або вкрай лівих партій) були вимушені звернутися до «нових правих», їх працям, перекладам і дослідженням для відновлення повноти геополітичної картини.

2.4.1. Геополітика «нових правих»

«Нові праві» є однією з не багатьох європейських геополітичних шкіл, що зберегли безперервний зв'язок з ідеями довоєнних німецьких геополітиків-континенталістів. Цей напрям виник у Франції в кінці 60-х рр. і пов'язан з фігурою лідера цього руху — філософа і публіциста Алена де Бенуа.

«Нові праві» різко відрізняються від традиційних французьких правих — монархістів, католиків, германофобів, шовіністів, антикомуністів, консерваторів і т.д. — практично по всіх пунктах. «Нові праві» — прихильники «органічної демократії», язичники, германофіли, соціалісти, модерністи і т.д. Спочатку «лівий табір», традиційно

вкрай впливовий у Франції, порахував це «тактичним маневром» звичайних правих, але з часом серйозність еволюції була доведена і визнана всіма.

Одним з фундаментальних принципів ідеології «нових правих», аналоги яких незабаром з'явилися і в інших європейських країнах, був **принцип «континентальної геополітики»**.

На відміну від «старих правих» і класичних націоналістів де Бенуа вважав, що принцип централістського «держави-нації історично вичерпані і що майбутнє належить тільки «Великим просторам». Причому основою таких «Великих просторів» повинні стати не тільки об'єднання різних Держав в прагматичний політичний блок, але входження етнічних груп різних масштабів в єдину «Федеральну Імперію» на рівних підставах. Така «Федеральна Імперія» повинна бути стратегічно єдиною, а етнічно диференційованою. При цьому стратегічна єдність повинна підкріплюватися єдністю початкової культури. «Великий простір», який якнайбільше цікавив де Бенуа, це — Європа.

«Нові праві» вважали, що **народи Європи мають загальне індоєвропейське походження, єдиний витік**. Це принцип «загального минулого».

Але обставини сучасної епохи, в якій активні тенденції стратегічної і економічної інтеграції, необхідної для володіння справжнім геополітичним суверенітетом, диктують необхідність об'єднання і в чисто прагматичному значенні. Таким чином, народи Європи приречені на «загальне майбутнє». З цього де Бенуа робить висновок, що основним геополітичним принципом повинна стати теза «Єдина Європа ста прапорів». В такій перспективі, як і в усіх концепціях «нових правих», явно простежується прагнення поєднувати «консервативні» і «модерністські» елементи, як «праве» і «ліве». Останніми роками «нові праві» відмовилися від такого визначення, вважаючи, що вони «праві» в такому ж ступені, в як і «ліві».

Геополітичні тези де Бенуа ґрунтуються на твердженні «континентальної долі Європи». В цьому він повністю слідує концепціям школи Хаусхофера. З цього витікає характерне для «нових правих» зіставлення «Європи» і «Заходу». «Європа» для них це континентальне геополітичне утворення, засноване на етнічному ансамблі індоєвропейського походження і має загальне культурне коріння. Це поняття традиційне. «Захід», навпаки, геополітичне і історичне поняття, пов'язане з сучасним світом, заперечливе етнічні і духовні традиції, що висувають чисто матеріальні і кількісні критерії існування; це утиліта і раціоналістична, механіцистська буржуазна цивілізація. Самим закінченим втіленням Заходу і його цивілізації є США.

З цього складається конкретний проект «нових правих». Європа повинна інтегруватися в «Федеральну Імперію», причому особливо слід заохочувати регіоналістські тенденції, оскільки регіони і етнічні меншини зберегли більше традиційні риси, ніж мегаполіси і культурні центри, уражені «духом Заходу». Франція при цьому повинна орієнтуватися на Німеччину і Середню Європу. Звідси інтерес «нових правих» до де Голля і Фрідріха Науманна. На рівні практичної політики починаючи з 70-х рр. «нові праві» виступають за строгий стратегічний нейтралітет Європи, за вихід з НАТО, за розвиток самодостатнього європейського ядерного потенціалу.

Щодо СРСР (потім Росії) позиція «нових правих» еволюціонувала. Почавши з класичної тези «Ні Захід, ні Схід, ні Європа», вони поступово еволюціонували до тези «Перш за все Європа, але краще навіть зі Сходом, ніж із Заходом». На практичному рівні початковий інтерес до Китаю і проекти організації стратегічного альянсу Європи з Китаєм для протидії як «американському, так і радянському імперіалізму» змінилися поміркованою «радянським» і ідеєю союзу Європи з Росією.

Геополітика «нових правих» орієнтована радикально **антиатлантистські і антимондіалістські**.

Вони бачать долю Європи як антитезу атлантичних і мондіалістських проєктів. Треба помітити, що в умовах тотального стратегічного і політичного домінування атлантизму в Європі в період холодної війни геополітична позиція де Бенуа (теоретично і логічно бездоганна) настільки контрастувала з «нормами політичного мислення», що ніякого широкого розповсюдження отримати просто не могла. Це було свого роду дисидентство, і як всяке дисидентство і нонконформізм мало маргінальний характер. До цих пір інтелектуальний рівень «нових правих», висока якість їх публікацій і видань, навіть численність їх послідовників в академічному європейському середовищі різко контрастують з нікчемною увагою, яку їм уділяють владні інстанції і аналітичні структури, обслуговуючі владу геополітичними проєктами.

Одна з головних тем геополітики «нових правих» — відновлення балансу сил в світі. Під балансом сил в геополітиці мається на увазі стан не статичного, а динамічної рівноваги, де допустимі безперервні коливання в дії протистоячих центрів політичної динаміки на стратегічну і геополітичну конфігурацію світової політики. Йдеться про недопущення зростання політичної енергії якого-небудь центру, коли він починає загрожувати всім іншим. Якщо взяти «осьову лінію історії» на сході Євразії, то по відношенню до цього регіону є два глобальні проєкти, по яких Урал, Сибір і Дальній Схід: 1) стають «продовженням» «Великого простору» Європи, протистоячого США, і з точністю до навпаки; 2) ці ж регіони стають за наявності тунелю під протокою Берінга «продовженням» «Великого простору» США, протистоячого Європі.

Що Ви думаєте про такі проєкти?

Перший проєкт, висунутий бельгійцем Жаном Тіріаром (1922— 1992), відомий з 60-х рр. і називається «Європа до Владивостоку» з віссю Дублін — Владивосток. Другий проєкт опублікований в 1992 р. американським політологом Уолтером Мідом, який зробив розрахунки за умов продажу Сибіру за 2—3 трлн. дол. Сполученим Штатам. За першим проєктом російським пропонується європейське громадянство, політична і фінансова стабільність, реванш над США. В другому стверджується, що продаж Сибіру Сполученим Штатам є якнайкращим способом рішення російських проблем, рівно як і американських. В цьому проєкті так само йдеться про ухвалення сибіряками громадянства США, про право користуватися національними мовами в офіційному бізнесі та ін.

Тіріар з початку 60-х рр. був вождем загальноєвропейського радикального руху «Юна Європа» і вважав геополітику головною політологічною дисципліною, без якої неможливо будувати раціональну і далекоглядну політичну і державну стратегію. Послідовник Хаусхофера і Нікіша, він вважав себе «європейським націонал-більшовиком» і будівником «Європейської Імперії». Саме його ідеї передбачили більш розвинуті і витончені проєкти «нових правих».

Жан Тіріар будував свою політичну теорію на принципі «автаркії великих просторів». Розвинута в середині XIX століття німецьким економістом Фрідріхом Лістом, ця теорія стверджувала, що повноцінний стратегічний і економічний розвиток держави можливий тільки в тому випадку, якщо воно володіє достатнім геополітичним масштабом і великими територіальними можливостями. Тіріар застосував цей принцип до актуальної ситуації і прийшов до висновку, що світове значення держав Європи буде остаточно втрачено, якщо вони не об'єднуються в єдину Імперію, що протистоїть США. При цьому Тіріар вважав, що така Імперія повинна бути не «федеральною» і «регіонально орієнтованою», але гранично уніфікованою, централістською, відповідної якобінської моделі. Це повинне стати могутньою єдиною континентальною державою-нацією. В

цьому полягає основна відмінність між переконаннями де Бенуа і Тіріара.

В кінці 70-х рр. погляди Тіріара зазнали деяких змін. Аналіз геополітичної ситуації призвів його до висновку, що масштаб Європи вже не достатній для того, щоб звільнитися від американської таласократії. Отже, головною умовою «європейського звільнення» є об'єднання Європи з СРСР. Від геополітичної схеми, що включає три основні зони — Захід, Європа, Росія (СРСР), — він перейшов до схеми тільки з двома складовими — Захід і Євразійський континент. При цьому Тіріар прийшов до радикального висновку про те, що для Європи краще вибрати радянський соціалізм, ніж англосакський капіталізм.

Так з'явився проект «Євро-радянської Імперії від Владивостоку до Дубліну». В ньому майже пророчо описані причини, які повинні призвести СРСР до краху, якщо він не зробить в самий найближчий час активних геополітичних кроків в Європі і на Півдні. Тіріар вважав, що ідеї Хаусхофера щодо «континентального блоку Берлін — Москва — Токіо» актуальні надзвичайно і до цих пір. Важливо, що ці тези Тіріар висловив за 15 років до розпаду СРСР, абсолютно точно передбачивши його логіку і причини. Тіріар робив спроби довести свої погляди до радянських керівників. Але це йому зробити не вдалося, хоча в 60-і рр. у нього були особисті зустрічі з Насером, Чжоу Еньлаєм і югославськими керівниками. Показово, що Москва відкинула його проект організації в Європі підпільних «загонів європейського звільнення» для терористичної боротьби з «агентами атлантизму».

Погляди Жана Тіріара лежать в основі нонконформистського руху, що нині активізується, європейських націонал-більшовиків («Фронт європейського звільнення»). Вони впритул підходять до проектів сучасного російського неоевразійства.

Дуже близький до Тіріара австрійський генерал Йордіс фон Лохаузен. На відміну від Тіріара або де Бенуа він не бере участь в прямій політичній діяльності і не буде конкретних соціальних проектів, а обмежується чисто геополітичним аналізом. Його початкова позиція — та ж, що і у націонал-більшовиків і «нових правих», він — континенталіст і послідовник Хаусхофера. Лохаузен вважає, що політична влада тільки тоді має шанси стати довговічною і стійкою, коли володарі мислять не сьогохвилинними і локальними категоріями, але «тисячоліттями і континентами». Його головна книга так і називається *«Мужність володарювати. Мислити континентами»*. Глобальні територіальні, цивілізаційні, культурні і соціальні процеси, на думку Лохаузена, стають зрозумілими тільки в тому випадку, якщо вони бачаться в «далекозорій» перспективі, яку він протиставляє історичній «короткозорості». Влада в людському суспільстві, від якої залежить вибір історичного шляху і найважливіші рішення, повинна керуватися дуже загальними схемами, що дозволяють знайти місце тій або іншій державі або народу у величезній історичній перспективі. Тому основною дисципліною, необхідною для визначення стратегії влади, є геополітика в її традиційному значенні — операція глобальними категоріями, відволікаючись від аналітичних частковостей (а не «внутрішня» прикладна геополітика школи Лакоста). Сучасні ідеології, новітні технологічні і цивілізаційні зсуви, безумовно, міняють рельєф миру, але не можуть відмінити деяких базових закономірностей, пов'язаних з природними і культурними циклами, обчислюваними тисячоліттями. Такими глобальними категоріями є простір, мова, етнос, ресурси і т.д.

Лохаузен пропонує таку **формулу влади**: **«Могутність = сила x місцеположення»**. Він уточнює: «Оскільки могутність є сила, що множить на місцеположення, тільки сприятливе географічне положення дає можливість для повного розвитку внутрішніх сил». Таким чином, влада (політична, інтелектуальна і т.д.) напряду зв'язується з простором.

Чи згодні Ви з цією формулою?

Лохаузен відділяє долю Європи від долі Заходу, вважаючи Європу континентальним утворенням, що тимчасово підпала під контроль таласократії. Але для політичного звільнення Європі необхідний просторовий (позиційний) мінімум. Такий мінімум знаходиться тільки через об'єднання Німеччини, інтеграційні процеси в Середній Європі, відтворення територіальної єдності Пруссії (розірваній між Польщею, СРСР і ГДР) і подальше складання європейських держав в новий самостійний блок, незалежний від атлантизму. Важливо відзначити роль Пруссії. Лохаузен (вслід за Никішем і Шпенглером) вважає, що Пруссія є самою континентальною, «євразійською» частиною Німеччини і що, якби столицею Німеччини був не Берлін, а Кенігсберг, європейська історія пішла б в іншому, більш правильному руслі, орієнтуючись на союз з Росією проти англосакських таласократій. Лохаузен вважає, що майбутнє Європи в стратегічній перспективі немислимо без Росії, і навпаки, Росії (СРСР) Європа необхідна, оскільки без неї геополітично вона незакінчена і уразлива для Америки, чиє місцеположення набагато краще, а отже, чия потужність рано чи пізно набагато випередить СРСР. Лохаузен підкреслював, що СРСР міг мати на заході чотири Європи: «Європу ворожу, Європу підлеглу, Європу спустошену і Європу союзню». Перші три варіанти неминучі при збереженні того курсу європейської політики, яку СРСР вів протягом холодної війни. Тільки прагнення за всяку ціну зробити Європу «союзній і дружній» може виправити фатальну геополітичну ситуацію СРСР і стати початком нового етапу геополітичної історії — етапу євразійського.

Позиція Лохаузена свідомо обмежується чисто геополітичними констатаціями. Ідеологічні питання він опускає. Наприклад, геополітика Русі боярської, Росії царської або Радянського Союзу представляє для нього єдиний безперервний процес, не залежний від зміни правлячого ладу або ідеології. Росія геополітично — це хартленд, а отже, який би в ній ні був режим, її доля приречена її землями. Лохаузен, як і Тіріар, передбачав геополітичний крах СРСР, що був, на його думку, неминучим за умови збереження звичайного курсу. Якщо у атлантистських геополітиків такий результат розглядався як перемога, Лохаузен бачив в цьому швидше поразку континентальних сил, але з тим нюансом, що нові можливості, які відкриваються після падіння радянської системи, можуть створити сприятливі передумови для створення в майбутньому нового євразійського блоку, континентальної імперії, оскільки певні обмеження, диктовані ідеологією марксиста, були б в цьому випадку зняті.

Романтичну версію геополітики висловлює відомий французький письменник Жан Парвулесько. Вперше геополітичні теми в літературі виникають вже у Джорджа Оруелла, який в антиутопії «1984» описав футурологічно розподіл планети на три величезні континентальні блоки — «Остазія, Євразія, Океанія». Схожі теми зустрічаються у Артура Кестлера, Олдоса Хакслі, Раймона Абелліо та ін. Парвулесько робить геополітичні теми центральними в усіх своїх творах, відкриваючи цим новий жанр — «геополітичну белетристику».

Концепція Парвулесько коротко така: історія людства є історія могутності, влади. За доступ до центральних позицій в цивілізації, тобто до самої могутності, прагнуть різні напівсекретні організації, цикли існування яких набагато перевищують тривалість звичайних політичних ідеологій, правлячих династій, релігійних інститутів, держав і народів. Ці організації, виступаючи в історії під різними іменами, Парвулесько визначає як «орден атлантистів» і «орден Євразії». Між ними йде багатовікова боротьба, в якій беруть участь батьки, патріархи, королі, дипломати, крупні фінансисти, революціонери, містики, генерали, вчені, художники і т.д. Всі соціально-культурні вияви, таким чином, зводяться до початкових, хоча і надзвичайно складним, геополітичним архетипам. Це доведена до логічної межі геополітична лінія, передумови якої ясно простежуються вже в цілком раціональних і чужих містицизму засновників геополітики як такої.

Центральну роль в сюжетах Парвулесько грає генерал де Голль і заснована ним геополітична структура, після кінця його президентства що залишилася в тіні.

Парвулеско називає це «геополітичним голізмом». Такий «геополітичний голізм» — це французький аналог континенталізму школи Хаусхофера. Основною задачею прихильників цієї лінії є організація європейського континентального блоку «Париж — Берлін — Москва». В цьому аспекті теорії Парвулеско стуляються з тезами «нових правих» і «націонал-більшовиків».

Парвулеско вважає, що **нинішній історичний етап є кульмінацією багатівікового геополітичного протистояння**, коли драматична історія континентально-цивілізаційної дуелі підходить до розв'язки.

Він передбачає швидке виникнення гігантської континентальної конструкції — «Євразійської Імперії кінця», а потім — фінальне зіткнення з «Імперією Атлантики». Цей есхатологічний поєдинок, описуваний ним в апокаліптичних тонах, він називає «Endkampf» («фінальна битва»). Цікаво, що в текстах Парвулеско вигадані персонажі є сусідами з реальними історичними особами, з багатьма з яких автор підтримував (а з деякими підтримує до цих пір) дружні відносини. Серед них — політики з близького оточення де Голля, англійські і американські дипломати, поет Езра Паунд, філософ Юліус Евола, політик і письменник Раймон Абелліо, скульптор Арно Брекер, члени окультних організацій і т.д.

Не дивлячись на белетристичну форму, тексти Парвулеско мають величезну власне геополітичну цінність, оскільки ряд його статей, опублікованих в кінці 70-х, до дивності точно описує ситуацію, що склалася в світі лише до середини 90-х.

Повною протилежністю «геополітичному візіонеру» Парвулеско є бельгійський геополітик і публіцист Робер Стойкерс, видавець двох престижних журналів «Орієнтасьон» і «Вулуар». Стойкерс підходить до геополітики з суто наукових, раціоналістичних позицій, прагнучи звільнити цю дисципліну від всіх «випадкових» нашарованій. Але, слідуючи логіці «нових правих» в академічному напрямі, він приходить до висновків, дивно близьким «пророцтвам» Парвулеско.

Стойкерс також вважає, що соціально-політичні і особливо дипломатичні проекти різних держав і блоків, в яку б ідеологічну форму вони ні вдягнулися, є непрямим і часом завуальованим виразом глобальних геополітичних проектів. В цьому він бачить вплив чинника «Землі» на людську історію. Людина — істота земна (є створеною для землі). Отже, земля, простір зумовлюють людину в найзначніших його виявах. Це передумова для «геоісторії».

Континенталістська орієнтація є пріоритетною для Стойкерса; він рахує атлантизм ворожим Європі, а долю європейського добробуту пов'язує з Німеччиною і Серединною Європою. Стойкерс — прихильник активної співпраці Європи з країнами третього світу і особливо з арабським світом.

Разом з тим він підкреслює величезну значущість Індійського океану для майбутньої геополітичної структури планети. Він визначає Індійський океан як «Серединний Океан», розташований між Атлантичним і Тихим. Індійський океан знаходиться строго посередині між східним побережжям Африки і тихоокеанською зоною, в якій розташована Нова Зеландія, Австралія, Нова Гвінея, Малайзія, Індонезія, Філіппіни і Індокитай. Морський контроль над Індійським океаном є ключовою позицією для геополітичного впливу відразу на три найважливіші «Великі простори» — Африку, південно-євразійський рімленд і тихоокеанський регіон. Звідси витікає стратегічний пріоритет деяких невеликих островів в Індійському океані — особливо Дієго-Гарсія, рівновіддаленого від всіх берегових зон.

Стойкерс стверджує, що Індійський океан є тією територією, на якій повинна зосередитися вся європейська стратегія, оскільки через цю зону Європа зможе впливати і на США, і на Євразію, і на Японію. Із його точки зору, вирішальне геополітичне протистояння, яке повинне зумовити картину майбутнього XXI століття,

розвертатиметься саме на цьому просторі.

Стойкерс активно займається історією геополітики, йому належать статті про засновників цієї науки в новому виданні Брюссельської енциклопедії.

Активний геополітичний центр континенталістської орієнтації існує і в Італії. Тут після другої світової війни більш ніж в інших європейських країнах отримали розповсюдження ідеї Карла Шмітта, і завдяки цьому геополітичний образ мислення став вельми поширеним. Крім того, саме в Італії понад усе було розвинуто рух «Юна Європа» Жана Тіріара і, відповідно, ідеї континентального націонал-більшовизму.

Серед численних політологічних і соціологічних «нових правих» журналів і центрів, що займаються геополітикою, особливий інтерес представляє міланський «Оріон», де протягом останніх 10 літ регулярно публікуються геополітичні аналізи доктора Карло Террачано. Террачано виражає саму крайню позицію європейського континенталізму, впритул примикаючи до євразійству.

Террачано повністю приймає картину Маккіндера і Мехена і погоджується з виділеним ними строгим цивілізаційним і географічним дуалізмом. При цьому він однозначно встає на сторону хартленду, вважаючи, що доля Європи цілком і повністю залежить від долі Росії і Євразії, від Сходу. Континентальний Схід — це позитив, атлантичний Захід — негатив. Такий радикальний підхід з боку європейця є виключенням навіть серед геополітиків континентальної орієнтації, оскільки Террачано навіть не акцентує особливо спеціальний статус Європи, вважаючи, що це є другорядним моментом перед лицем планетарного протистояння таласократії і телурократії. Він повністю розділяє ідею єдиної євразійської держави, «Євро-радянської Імперії від Владивостоку до Дубліна», що зближує його з Тіріаром, але при цьому він не розділяє властивого Тіріару «якобінства» і «універсалізму», наполягаючи на етнокультурній диференціації і регіоналізмі, що зближує його, у свою чергу, з Аденом де Бенуа.

Акцентування російського чинника поєднується у Террачано з іншим цікавим моментом: він вважає, що найважливіша роль в боротьбі з атлантизмом належить ісламському світу, особливо явно антиамериканським режимам: іранському, лівійському, іракському і т.д. Це призводить його до висновку, що ісламський світ є надзвичайним виразником континентальних геополітичних інтересів. При цьому він розглядає як позитивну саме фундаменталістську версію ісламу.

Остаточна формула, яка резюмує геополітичні погляди доктора Террачано, така: Росія і ісламський світ проти США. Європу Террачано бачить як плацдарм російсько-ісламського антимондіалістського блоку. З його точки зору, тільки така радикальна постановка питання може об'єктивно призвести до справжнього європейського відродження.

Схожих з Террачано поглядів дотримуються і інші співробітники «Оріона» і інтелектуального центру, що працює на його базі (професор Клаудіо Мутті, Мауріціо Муреллі, соціолог Алессандра Колла, Мазко Баттарра і т.д.). До цього націонал-більшовістському напрямку тяжіють і деякі ліві, соціал-демократичні, комуністичні і анархістські круги Італії — газета «Уманіта», журнал «Нуові Ангулационі» і т.д.

Чиї з наведених думок та ідей здались Вам найбільш цікавими?

2.4.2. Неомондіалізм

Течією, що протистоїть геополітики «нових правих», є європейський неомондіалізм. Даний напрям не є прямим продовженням історичного мондіалізму, який спочатку припускав присутність в кінцевій моделі лівих соціалістичних елементів. Це проміжний варіант між власне мондіалізмом і атлантизмом.

Існують більш детальні версії неомондіалізму. Однією з яскравих є футурологічна

геополітична концепція, розроблена міланським Інститутом міжнародних політичних досліджень (ISPI) під керівництвом професора Карло Санторо.

Згідно моделі Санторо, **зараз людство перебуває в перехідній стадії від біполярного світу до мондіалістської версії багатополярності** (що розуміється геоекономічно).

Міжнародні інститути (ООН і т.д.), які для оптимістичного мондіалізму Фукуями представляються достатньо розвинутими, щоб стати ядром «Світового Уряду», Санторо представляються, навпаки, недійсними і відображають застарілу логіку двополярної геополітики. Більш того, весь світ несе на собі стійкий відбиток холодної війни, геополітична логіка якої залишається домінуючою. Санторо передбачає, що така ситуація не може не скінчитися періодом цивілізаційних катастроф.

Далі він висловлює **передбачуваний сценарій цих катастроф**:

1. *Подальше ослабіння ролі міжнародних інститутів.*
2. *Наростання націоналістичних тенденцій серед країн, що входили у Варшавський договір, і в третьому світі. Це призводить до хаотичних процесів.*
3. *Дезинтеграція традиційних блоків (це не зачіпає Європи) і прогресуючий розпад існуючих держав.*
4. *Початок епохи воїн малої і середньої інтенсивності, в результаті яких складаються нові геополітичні утворення.*
5. *Загроза планетарного хаосу примушує різні блоки визнати необхідність створення нових міжнародних інститутів, що володіють величезними повноваженнями, що фактично означає встановлення Світового Уряду.*
6. *Остаточне створіння планетарної держави під егідою нових міжнародних інстанцій (Світовий Уряд).*

Ця модель є проміжною між мондіалістським оптимізмом Френсиса Фукуями і атлантичним песимізмом С. Хантінгтона.

Серед європейських авторів є і прямий аналог теорії Фукуями. Так, Жак Атталі, був довгі роки особистим радником президента Франції Франсуа Міттерана, а також якийсь час директором Європейського банку реконструкції і розвитку, розробив схожу теорію в своїй книзі «Лінії горизонту».

Атталі вважає, що **зараз наступає «Третя ера» — ера грошей**, які є універсальним еквівалентом цінності, оскільки, порівнюючи всі речі до матеріального цифрового виразу, з ними гранично просто управлятися найраціональнішим чином.

Такий підхід сам Атталі пов'язує з настанням месіанської ери, що зрозуміла в іудейсько-кабалістичному контексті (докладніше цей аспект він розвиває в іншій книзі, спеціально присвяченій месіанству, — «Він прийде»). Це відрізняє його від Фукуями, який залишається в рамках строгого прагматизму і утилітаризму.

Жак Атталі пропонує свою версію майбутнього, яке «вже наступило». Тотальне панування на планеті єдиної ліберально-демократичної ідеології і ринкової системи разом з розвитком інформаційних технологій призводить до того, що світ стає єдиним і однорідним, геополітичні реальності, домінуючі протягом всієї історії, в «Третій ері» відступають на задній план. Геополітичний дуалізм відмінється.

Але єдиний світ одержує все ж таки нову геополітичну структуру, засновану на цей раз на принципах геоекономіки. Вперше концепції геоекономіки були розвинуті істориком Фрітцем Рерігом, а популяризував її Фернан Бродель.

Геоeкономіка — це особлива версія мондіалістської геополітики, яка розглядає пріоритетно не географічні, культурні, ідеологічні, етнічні, релігійні і т.д. чинники, що становлять суть власне геополітичного підходу, але чисто економічну реальність в її відношенні до простору.

Для геоeкономіки абсолютно не важливо, який народ проживає там-то і там-то, яка його історія, культурні традиції і т.д. Все зводиться до того, де розташовуються центри світових бірж, корисні копалини, інформаційні центри, крупні виробництва. Геоeкономіка підходить до політичної реальності так, як якби «Світовий Уряд» і єдина планетарна держава вже існували.

На основі геоeкономічного підходу Атталі виділяє три найважливіші регіони, які в єдиному світі стануть центрами нових економічних просторів:

1. Американський простір, що об'єднав остаточно обидві Америки в єдину фінансово-промислову зону.
2. Європейський простір, що виник після економічного об'єднання Європи.
3. Тихоокеанський регіон, зона «нового процвітання», має декілька конкуруючих центрів — Токіо, Тайвань, Сінгапур і т.д.

Що Ви думаєте з приводу такого розподілу?

Між цими трьома мондіалістськими просторами, на думку Атталі, не існуватиме ніяких особливих відмінностей або суперечностей, оскільки і економічний, і ідеологічний тип буде в усіх випадках строго тотожним. Єдина різниця — чисте географічне місцезоташування самих розвинутих центрів, які концентрично структуруватимуть навкруги себе менш розвинуті регіони, розташовані в просторовій близькості. Така концентрична реструктуризація зможе здійснитися тільки в кінці історії» або, в інших термінах, при відміні традиційних реалій, диктованих геополітикою.

Цивілізаційно-геополітичний дуалізм відмінється. Відсутність протилежного атлантизму полюса веде до кардинального переосмислення простору. Наступає ера геоeкономіки.

В моделі Атталі знайшли свій закінчений вираз ті ідеї, які лежали в підставі «Трибічної комісії», яка і є концептуально-політичним інструментом, розробляючим і здійснюючим подібні проекти.

Тема 2.3. Німецька геополітика

2.3.1. Відродження німецької геополітики

В перші післявоєнні роки **розвиток геополітичної науки в Німеччині**, яка потерпіла нищівну поразку, **був серйозно утрудненим**: геополітика як частина офіційної ідеології Третього рейху відносилася до ідеологічних інструментів тоталітарної державної машини.

Багато геополітиків після війни підпали під дію закону про денацифікацію, який забороняв їм заняття науковою діяльністю. Їх головні зусилля були направлені частково на власну реабілітацію, частково ж на відновлення доброго імені геополітики і перетворення її знов в академічну науку. Згадана вище робота Хаусхофера «Апологія німецької геополітики» повністю відповідала задачам реанімації цього наукового напрямку і звільнення його від нацистського клейма. На цей раз автор змінив адресат своїх рекомендацій, зробивши головний акцент на обґрунтуванні важливості застосування геополітики для вироблення зовнішньополітичної стратегії США і використуванні корисного досвіду німецької наукової школи.

В захист «істинної» німецької геополітики і її теоретичних основ виступили в той час і такі американські геополітики, як Николае Спикмен, Едмунд Уолш, Страус-Хюпе, Томас Грінвуд та ін. Будучи віце-президентом Джорджтаунського університету, Уолш, наприклад, опублікував статтю *«Істинна геополітика замість помилкової»*, в якій відстоювалися основні положення німецької геополітики.

Про заслуги німців в розвитку геополітичних ідей недвозначно висловився і Страус-Хюпе. «З моменту початку опису політичної історії, — заявив він в інтерв'ю західнонімецької газети «Neue Zeit», — багато хто прагнув знайти універсальні принципи, які регулюють підйом і падіння сили держави... В цей час ці закони можуть бути відкриті у формі географічного детермінізму, який лежить в основі реалістичної політики держави, тобто закони, які у формі «геополітики» вперше науково є розробленими німцями». Американських геополітиків, таким чином, можна вважати «духовними батьками» відродження німецької геополітики. Ними була надана не тільки моральна підтримка. Немало геополітичних ідей Третього рейху було встановлено в основу післявоєнних американських теорій.

Перший етап відродження німецької геополітики після другої світової війни, триваючий практично до утворення Федеральної Республіки Німеччини в 1949 р., був періодом глибокої кризи німецької геополітики і характеризувався проамериканською орієнтацією з прагненням всіляко відмежуватися від нацизму. Причому, якщо перша особливість даного періоду через деякий час зазнала істотну зміну, то прагнення німецьких геополітиків довести непричетність до своїх попередників продовжує і зараз займати центральне місце в багатьох сучасних геополітичних теоріях.

Наприкінці 40-х — початку 50-х рр. інтерес німецьких учених зосередився головним чином на перспективах політичного розвитку Німеччини. Її подальша доля ставилася багатьма в залежність від географічного положення країни в центрі Європейського континенту. В цьому значенні показова програмна робота Р. Ріттера, яка багато в чому перекликала з його довоєнною роботою, хоча загальна спрямованість концепції помітно змінилася. Якщо раніше «континентальний» образ дії приписувався ним головним чином Німеччині, то в післявоєнний час учений розповсюдив цей принцип на всю Західну Європу, розглядаючи її в цілому як «проміжну зону» між двома протистоячими політичними системами — східноєвропейській (соціалістичній) і західній (демократичній) на чолі з США. Протистояння двох систем в Європі і визначало, на думку Ріттера, розвиток сучасного світу. Пошук місця і ролі Німеччини в цьому протистоянні, прогноз вірогідних варіантів розвитку політичної ситуації в світі стали основними

напрямами досліджень німецьких геополітиків. Разом із зміцненням внутрішньо- і зовнішньополітичного положення нової німецької держави — ФРН — геополітика знов відходить від академічності, стаючи поступово прикладною наукою, зайнятою політичним прогнозуванням можливих змін в світі на основі методів як географічній, так і природних наук.

Возз'єднання Німеччини ні в якому разі не призвело до остаточного визначення її геополітичного місцеположення.

Чи прилучиться вона зі всім Європейським співтовариством до «морської сили» або замінить СРСР, що розпався, і стане на чолі «континентальної сили»? В книзі Г. Манна *«Історія Німеччини XIX і XX століть»* знаходимо в цьому зв'язку цікаве зауваження. «Німеччина, — пише він, — не має природних кордонів. Для буття німців набагато більше значення, ніж природні кордони, має їх середнє положення між романськими і слов'янськими народами». Через це положення, вказує він далі, німці володіють перевагою над слов'янами в культурному відношенні. Тому їх проникнення на схід історично завжди представлялося необхідним для інтересів цивілізації. Тут ми бачимо відродження ідеї переваги німецької нації разом з виправданням «культурної експансії», яка з'являлася на світ всякий раз, як Німеччина набирала силу. Історія ж свідчить, що однією «культурною експансією» німці навряд чи можуть обмежитися — і про це треба завжди пам'ятати.

На сучасному етапі боротьба за переділ світового панування перейшла на новий — економічний рівень. Німецький геополітик Фердинанд Фрід відзначав в цьому зв'язку, що «боротьба за простір на цьому рівні, коли вже немає вільного простору, який можна ділити, стає боротьбою за більш високий, рівень соціального розвитку. Кому в цьому відношенні вдасться захопити лідерство і зберегти його, тому завтра належатиме весь світ». Це припущення певною мірою підтвердили події в країнах Центральної Європи в кінці 80-х рр.: одним з головних стимулів політичних і соціальних реформ в них було прагнення підняти життєвий рівень громадян.

Але повернемося до дії на німецькій землі «двох сил» (континентальній і морській) в світлі утворення нової могутньої європейської держави в результаті возз'єднання Німеччини. Одна з них — у напрямку на схід — проявлятиме себе швидше за все у формі економічної і культурної експансії; інша — в напрямі на захід — прийме інші форми, загалом більш відповідні політиці ФРН протягом останніх десятиріч. Були і інші можливі варіанти рішення цього питання. В західнонімецькій геополітиці достатньо широке розповсюдження придбала інтеграційна концепція, одним з важливих елементів якої була ідея «загальноєвропейського будинку» аж до відмови від національного суверенітету. Схожі думки висував в одній зі своїх робіт Адольф Грабовські, відзначаючи можливість створення наднаціональних структур, в рамках яких може більш успішно реалізовано прагнення держав до завоювання простору. Цей процес, на думку вченого, повністю відповідаючи ходу світового розвитку, міг би призвести до утворення крупних одиниць все більш аж до створення всесвітнього союзу.

Західнонімецька громадськість, в тому числі і наукова, протягом багатьох років бачила в «загальноєвропейському будинку» єдину можливість возз'єднання Німеччини і створення нової єдиної держави в рамках Європейського співтовариства. Але хід історії розсудив по-своєму, внаслідок чого, схоже, навпаки — єдина Європа може бути створеною під прапором єдиної Німеччини. При загальних стратегічних задачах ідейні позиції відвертих федералістів і прихильників ідеї поглиблення європейської інтеграції, виступаючих за обмеження і навіть відмова від національного суверенітету, помітно відрізняються. Але це лише тактичні, тимчасові розбіжності; остаточна ціль в них, на нашу думку, однакова. Принаймні, в нинішніх умовах ніхто не мислить собі Європи без сильної і єдиної Німеччини, а ФРН зовні загальних проблем Європейського континенту.

З аналізом місця Німеччини в Європі зв'язана і геополітична концепція, розроблена генералом Хайнцем Гудеріаном після другої світової війни. Ця теорія отримала назву теорії «географічної обумовленості». В ній Німеччина, географічно розташована в центрі Європи, розглядалася як своєрідна зв'язуюча ланка між західною і східною її частинами. Така геополітична позиція як би зумовлювала її месіанську роль в долі континенту і, отже, — всього світу. В цій теорії вперше було введено поняття «пануюча держава», яка визначалася як «держава, по своїх потенційних можливостях розвитку відповідаюча вищому своєму призначенню і несуча відповідальність перед іншими людьми, народами і расами, а тому претендуюча на право вважатися природним джерелом влади». Ці слова, хоча і сказані в 1968 р., мимовільно накладаються на сучасний міжнародний статус Німеччини. В них знаходять певне віддзеркалення і особливості політичного устрою, ведучого свою традицію від південно-німецьких князівств і вольних міст, і його географічну близькість з країнами Східної Європи, шукаючими нові форми політичного і економічного життя, і його ніколи не зникаючі експансіоністські стремління.

Гудеріан писав: «Континентальні держави Європи... стикалися на вузькому просторі і зважаючи на відкритий характер сухопутних меж всякий раз при ускладненні положення були вимушені робити негайні дії з одночасним використанням всіх у їх розпорядженні сил. Не було ні Ла-маншу, ні океану, завдяки яким залишався б час для того, щоб поповнити озброєння, для того, щоб почекати, поки не розвернуться політичні військові події. Тому вони містили постійні армії, які при напруженому положенні були для держави важким тягарем. Тому військова точка зору придбала в усьому державному житті вирішальне значення».

2.3.2. Новий «Журнал геополітики»

Другий етап відродження німецької геополітики після війни був періодом організаційного оформлення, відмежування від проамериканської орієнтації і пошуків своїх власних шляхів. Кульмінаційним пунктом даного періоду можна вважати вихід у світ в 1951 р. книги Альбрехта Хаусхофера «Загальна політична географія і геополітика», а також відновлення в цьому ж році діяльності центрального теоретичного органу німецьких геополітиків «Журналу геополітики».

Альбрехт Хаусхофер — син основоположника німецької геополітики Карла Хаусхофера продовжив геополітичні традиції батька. Проте це було не просте наслідування. А. Хаусхофер доклав не мало зусиль, щоб «гуманізувати» вчення батька, пристосувати його до особливостей сучасного розвитку Західної Німеччини, знайти в цих умовах нові шляхи розвитку.

Основною ідеєю книги А. Хаусхофера було «наукове переосмислення» положень географічного детермінізму минулого. Він перший з німецьких геополітиків відмовився від доказів прямого впливу географічних чинників і в першу чергу розмірів території і меж на зовнішню політику держав. Головну увагу А. Хаусхофер зосередив на дослідженні так званого «просторового оточення людини», тобто вивчення навколишнього середовища людини. Він не зачіпає тут біологічні і психологічні чинники. А. Хаусхофера цікавлять відносини між соціальними групами і перш за все між індивідами, тобто відносини, які формуються завдяки їх взаємодії з навколишнім середовищем.

Не важко помітити, що А. Хаусхофер виступає тут як типовий представник екологічної школи соціології, яка займається вивченням просторового розподілу людських груп і їх соціальними відносинами залежно від змін, що відбуваються, навколишнього фізичного (в даному випадку просторовий) середовища.

А. Хаусхофер, таким чином, вперше звернув увагу на необхідність зміни самого підходу до поняття геополітики.

Проста детерміація зовнішньої політики територією і кордонами, що дискредитувала себе ще в другій світовій війні, не відповідала новим умовам. А. Хаусхофер вводить новий чинник — людину, його просторове оточення, вивчення якого було б, на його думку, зв'язуючою ланкою в класичному ланцюзі: географічне середовище — зовнішня політика.

Іншими словами, якщо раніше зовнішня політика визначалася безпосередньо таким географічним чинником, як наявність або недолік території, то тепер ці два елементи можуть взаємодіяти тільки через людину, його психологію, його «просторове» оточення. Згодом такий підхід до геополітики знайшов схвалення у представників багатьох сучасних західнонімецьких географічних шкіл. Детальною його розробкою зайнялися А. Грабовські, Р. Хиндер, Е. Обітниця та ін. Це був своєрідний «переворот» в геополітичній науці. Ідеї, виказані в той час А. Хаусхофером, дещо змінені, пристосовані до нинішніх умов, лягли в основу одного з головних напрямів сучасної геополітики — геосоціології.

В січні 1951 т. у ФРН знов почав виходити «Журнал геополітики», що видавався К. Хаусхофером до кінця 1944 р. В тому ж році вийшла в світ книга А. Хаусхофера «Загальна політична географія і геополітика», написана ним під час другої світової війни. Вона супроводилася самими утішними коментарями. «Журнал геополітики» охарактеризував книгу А. Хаусхофера як «закономірний результат відродження німецької геополітики» «завдяки якому німецька геополітика знову повернулася в лоно науки».

Вже два роки після відновлення виходу в світ «Журналу геополітики» в Західній Німеччині в одному з його номерів можна було прочитати: Класичною геополітикою термін, що «використовувався, «життєвий простір» довгий час вважався негожим, але нині, тобто в державі Аденауера, знову можна вільно говорити про «життєвий простір». При цьому німці оголошуються «класичним народом без простору», народом, який на протязі «вже більше 80 років... живе затиснений на дуже тісному просторі».

В 1954 р. був відроджений «Союз геополітики», резиденція якого була перенесена із Західного Берліна до Гамбурга. В § 2 нового статуту, прийнятого 3 квітня 1954 р., цілком відродженого Союзу оголошувалося «проведення досліджень в області геополітики як вчення про епохи в розвитку народів і держав, визначуваних простором і расою».

В 1956 р. Курт Вовінкель в листі до читачів «Журналу геополітики» виголосив: «Ми схилиємо голови перед пам'яттю померлих засновників німецької геополітики — Карла і Альбрехта Хаусхоферов». Цікаво нагадати, що той же Курт Вовінкель, виступаючи з повідомленням з приводу геополітичного з'їзду у Вупперталі 23 квітень 1938 р., писав: «На денному засіданні наш керівник обер-фюрер СС д-р Р. Вагнер переконливо говорив про націонал-соціалізм і геополітику... Виходячи зі світогляду націонал-соціалізму, він розвинув основні ідеї геополітики: висновок про расову і просторову обумовленість історичних подій, що черпнула з уявлення про єдність крові і землі».

Разом з тим «Журнал геополітики» зробив одну з перших спроб «модифікувати» геополітику з урахуванням сучасних вимог. «Межі геополітики, — вказувалося в його редакційній статті, — не слід шукати в сфері об'єктивістського дослідження, бо геополітика в естві свого об'єкту лежить по той бік цієї сфери..., вона вже не розуміється без різноманітного поєднання географії і соціології». Не дивлячись на всю розпливчатість даного формулювання, її попередній аналіз допомагає відзначити ество явищ, що відбуваються, в сучасній геополітиці. Розглянемо спочатку питання про «межі» геополітики і пов'язане з ним поняття сфери «об'єктивістського» дослідження.

В 50-е рр. з'являються нові геополітичні теорії, зокрема так звана *теорія вакууму*. Сутність цієї концепції полягає в тому, що *для підтримки «балансу сил» необхідно постійно заповнювати «вакуум», який може утворитися в результаті боротьби колоніальних народів за своє національне звільнення.*

Поява цієї теорії була обумовлена потребою визначити і проаналізувати проблеми розвитку держав, потерпілих поразку в другій світовій війні. Головним об'єктом дослідження став, природно, Третій рейх, що був, як через найбільше ідеологічне проникнення нацизму в усі сфери життя країни, так і у зв'язку з розділенням Німеччини на дві держави, що розвиваються в рамках різних систем. Якщо Західна Німеччина була піддана «американізації», то Східна стала «оплотом соціалізму» на німецькій землі, де тоталітаризм був фактично продовжений ще на 40 років. Не можна, разом з тим, не відзначити, що зерна двох ідеологій лягли загалом на благодатний ґрунт. Адже згідно теорії «географічної роздвоєності світу» (на сухопутну і морську сили), Німеччина якраз знаходиться на перетині цих двох сил. ФРН розташовувалася на території тих історичних німецьких держав, які були відомі своїми торговими і морськими традиціями, ГДР же — на території колишньої Пруссії, яку дослідники однозначно відносили до євразійської континентальної частини. В міру стабілізації внутрішнього положення у ФРН і досягнення стійкої рівноваги в міжнародних відносинах багато дослідників передрікали смерть цієї концепції. Але розпад східного блоку і СРСР зробив її знов актуальною. В усьому різноманітті конфліктів, що відбуваються на території соціалістичних країн, що були, внаслідок схожості ідеологічної надбудови виявлялася також схожість в практичній реалізації: інтернаціоналізм змінився націоналізмом, а загальний об'єднуючий атеїзм — релігійною ворожнечею, що доходить до кровопролиття.

Суть геополітичної теорії вакууму висловив американський адмірал Німіц в своїй промові, вимовленій 15 січня 1953 р. в Сан-Франциско. Він заявив, що політика беззастережної капітуляції по відношенню до Німеччини і Японії була великою помилкою, бо знищення німецької військової потужності і прагнення німців до самооборони призвело до утворення вакууму в Європі, який тепер заповнюється Радянським Союзом. Те ж саме, на його думку, відноситься до Японії.

Ці ідеї були підтримані і англо-американськими геополітиками. Так, американський фахівець з міжнародних питань Ентоні Харріган говорить про «вакуум» на схід від Суеца», який повинні обов'язково заповнити США. Він також виступає за обов'язкову присутність США в Індійському океані. Його колега вважає неприпустимим згортання бази на острові Дієго-Гарсія. З його слів, це було б «відмовою Заходу від цього району на користь Радянської військово-морської мітці». Цю ж думку мусирує активний неофашист Вольфганг Хепкер в своїй книзі «Світова морська держава». В цей час французькі озброєні сили використовуються в Чаді, в Джібуті. Це виправдовується тим, що Франція «повинна заповнити вакуум», що утворився тут в результаті відходу США після в'єтнамської війни.

Ганс Флейг в своїй статті «*Геополітичний спадок переможців*», виходячи з висловів адмірала Німіца, говорить вже про «закон геополітичного спадку», згідно якому західні держави нібито повинні були вступити у володіння спадщиною Гітлера і японських мілітаристів і «захистити» його від Радянського Союзу. Але вони забули, вважають німецькі геополітики, природний закон життя: «Порожній простір притягує людей»... Тому мир може бути збережений тільки в тому випадку, якщо в центрі найпродуктивнішої частини світу не буде політичного вакууму, який притягує інших».

Західні держави, згідно цієї теорії, не зуміли захистити свій геополітичний спадок, який вони повинні були отримати від Гітлера. «Це упущення стоїть ним сьогодні багатьох мільярдів, що витрачаються на Атлантичний пакт і озброєння Німеччини».

Якісні зміни відбулися в теоріях «географічної обумовленості Німеччини» і «життєвого простору». По одній лише цій причині не можна погодитися з популярною в той час в СРСР і інших соціалістичних країнах оцінкою, що геополітика ФРН була реставрацією ідей нацистської ідеології. Така точка зору вільно або мимовільно зараховувала Західну Німеччину до фашистської держави, якою вона, зрозуміло, не була. До всього іншого, в післявоєнний час геополітика перестала виконувати у ФРН функції офіційного ідеологічного інструменту, ставши звичайною науковою дисципліною. Так,

скажімо, в основу тієї ж концепції «географічної обумовленості» лягло давнє положення про зіставлення суші і моря. В нових умовах суша представлена Радянським Союзом і соціалістичними країнами; море — традиційно — США, Великобританією і Японією. Але якщо раніше як протиположна «морській силі» розглядалася Німеччина, то тепер уже ФРН разом із Західною Європою займають «нестерпне... положення на рубежі двох світів» суші і моря. Саме ж це положення є зрештою причиною тих зовнішньополітичних течій, які мають місце в межах німецького простору.

В самому початку 60-х рр. в німецькій геополітиці намічається і друга лінія розвитку, яка потім також сформувалася в цілий напрям сучасної геополітики. Йдеться в даному випадку про «третій шлях» розвитку післявоєнної геополітичної думки. Його витoki намітилися ще в перших післявоєнних роках, коли німецькі теоретики знаходилися під американським впливом.

«Третій шлях» розвитку німецької геополітики в той час був безпосередньо пов'язаний з початком розробки теорії «Єврафріки».

Африка завжди привертала особливу увагу німецьких імперіалістів. Був час, коли Німеччина мала в Африці свої власні колонії. Під час другої світової війни Гітлер далеко не випадково направив до Африки танкову армію Роммеля. Післявоєнний розвиток ФРН показує, що західнонімецькі монополії не відмовилися від ідеї проникнення на Африканський континент.

Особливість здійснення даних планів в цей час полягає в спробі Західної Німеччини використовувати проблему «інтеграції» Європи. При цьому геополітичне трактування «інтеграції» Європи безпосередньо зв'язується зі старою фашистською теорією недостатності «життєвого простору», але на цей раз вже не для Німеччини, як це було в нацистський час, а для... Європи. «Гітлера привертало Схід тому, — заявив, наприклад, західнонімецький геополітик Генріх Занден, — що там знаходиться єдиний резервний сільськогосподарський простір для Німеччини. Для Європи питання стоїть зараз по-іншому. Тут погляд повинен бути обернутий на південь, — до Африки. В гаслі «Африка» ми бачимо задачу, що дійсно відкриває абсолютно нове майбутнє, що звільняє нас, німців, від обмеженого розташування».

Не менше відверто єство плану «Єврафіка» висловлено іншим апологетом «Асоціації Європи і Африки» Антоном Цишкой. В своїй роботі з програмною назвою «Африка. Загальноєвропейська задача № 1» А. Цишка заявляє: «Схід для нас (німців) закритий. Просування на захід давно досягло своїх меж. Отже, нам залишається тільки Південь, тільки Африка... Лише коли Європа буде з'єднана з тропічною Африкою, європейський континент знайде свої природні кордони».

Теоретичним обґрунтуванням здійснення гасла «Єврафіка», що відображає існування нових тенденцій в сучасній німецькій геополітиці, служить «поворот європейського плану від «підкорення світових морів» і від ідеї «Остланд» до простору на півдні, який, на думку Зандена, стає великим початком, який ми (німці) розпочинаємо». Під планом «підкорення світових морів» мається на увазі відома геополітична теорія американського адмірала Мехена про «морську потужність» як необхідній умові встановлення світового панування США. Дана теорія мала розповсюдження як в США, так і в Західній Німеччині не тільки під час другої світової війни, але і після неї. Під ідеєю «Остланд» мається на увазі один з варіантів теорії «континентального серця» англійського геополітика Х. Маккіндера.

Західнонімецькі геополітики далеко не випадково запропонували цей «третій шлях» до простору на півдні. Географічне розташування, величезні природні багатства Африки, дешева робоча сила представляли велику економічну і стратегічну цінність. Геополітики використовують при цьому прагнення США і основних європейських імперіалістичних держав зберегти своє панування на африканському континенті, на якому

розвернувся могутній національно-визвольний рух. Вони закликають всю Європу взяти участь в «африканській місії». Цишка так прямо і заявляє: «Або ми експлуатуватимемо Африку спільно, допустившись до участі в цьому всю Європу, або ми всі разом втратимо цю можливість». При цьому Цишка захищає в даному випадку не тільки економічні інтереси Західної Німеччини, які вона намагається виконати за допомогою «загальноєвропейського» прапора.

«З геополітичної точки зору, — заявляє редакційна стаття «Журналу геополітики», — Африка є силовим центром, де в цей час перетинаються лінії напруги, що йдуть зі сходу на Захід». Таким чином, Африка цікавить Західну Німеччину не тільки як економічний потенціал, але і як «силовий центр», визначальний нібито долі історичного розвитку Європи і всього світу.

2.3.3. «Геополітичне відкриття людини»

Важливою новацією німецької геополітики з'явилося так зване «геополітичне відкриття людини», відповідно до якої людина є найважливішим об'єктом вивчення, що розкриває зв'язок між простором і політикою.

Одним з авторів цього відкриття став Адольф Грабовські. Підтримуючи Грабовські і вимагаючи, так само як і він, ґрунтовного доповнення для пізнання «геополітичної зв'язаності» географічної постановки питання «геосоціологічної», «Журнал геополітики» запропонував розглядати людину у філософському аспекті. В чому єство такого розгляду і які ці аспекти?

«Проміжний» чинник — людину — журнал розглядає перш за все в екзистенціальному значенні. Сутність людини в цьому випадку ототожнюється з відчуженими формами його існування. Причому форма цього існування розглядається не як вияв єства людини в певний період людської історії і його суспільних відносин, а якраз навпаки — в подібній формі його існування убачає саме єство людини: от чому відношення геополітики до політики повинне, на думку журналу, здійснюватися у сфері екзистенціальної участі людини в самому політичному процесі. Один з провідних сучасних геополітиків Західній Німеччині Р. Хиндер виступив з програмною статтею «"Хара" японця з погляду геополітики», в якій він писав: «Геополітика охоплює всю просторову дійсність, отже, вона хоче розповсюдитися і на духовні сили, тобто на внутрішню тенденцію живої політичної реальності». Подібна постановка питання дає геополітиці можливість активно втручатися в найрізноманітніші аспекти людської особи, використовуючи при цьому досвід її дослідження найвпливовішими напрямками сучасної філософії і соціології.

«Журнал геополітики», розвиваючи положення Грабовські, заявляє: «Замість марновірного відношення до географічних чинників в основу сучасної німецької геополітики встановлена просторова реальність людини і суспільства. Ця реальність включає перш за все фізико-психологічний простір людини, а також область вищого людського буття і його просторову історію».

Особливе місце в зведенні чисто географічного чинника, тобто територіального розташування Німеччини в центрі Європи, в «філософсько-історичну концепцію», на підставі якої робилися економічні і військово-стратегічні висновки, займають німецькі геополітики Фрідріх Ратцель і Карл Хаусхофер і їх геополітичні теорії про так званому «континентальному» і «острівному» принципах державного мислення. Згодом ці теорії були детально розроблені такими провідними представниками німецького історизму нового часу, як Ернст Трельч, Фрідріх Майніке і перш за все Герхард Ріттер.

При найближчому ж розгляді даної теорії не важко помітити, що своїм корінням вона йде в теорію географічного «роздвоєння світу». Істота даної теорії зводилася в той час до того, що Німеччина знаходиться «на рубежі двох світів», тобто між «сухопутною

силою» (Євразією, куди головним чином відносили СРСР і дружні з ним країни) і «морською силою» (США, Англія). Таке географічне положення Німеччини обумовлювало і виправдовувало нібито її внутрішню і перш за все зовнішню політику. Фашистські ідеологи намагалися цим чисто географічним дуалізмом «суші» і «моря» пояснити ество «історичної структури напруженості», тобто існування двох світових систем, і представити Німеччину як одну з основних сил, від якої повністю залежить результат їх боротьби. Про «місію» Німеччини тоді писали як про головний «важіль» історичного розвитку.

Як відомо, в розробку цієї теорії в минулому значний внесок вніс Ріттер. В своїй історико-філософській книзі *«Держава сили і утопія. Щодо суперечки про розподіл влади з часів Макіавеллі і Мора»* Ріттер, повністю підтримуючи школу До. Хаусхофера, виступає за «континентальний» принцип розвитку Німеччини. «Батьком» цього принципу він рахує Макіавеллі. Згідно цього принципу, географічне розташування Німеччини в центрі Європи зумовлювало її державний розвиток. Причому стверджувалося, що така континентальна країна, як Німеччина, стисла з усіх боків в центрі Європи, має природне право розширити свій «життєвий простір» озброєним шляхом.

В цій же роботі «континентальному» принципу Г. Ріттер протиставляє «острівний» принцип, представником якого він вважає Томаса Мора. «Острівний» принцип державного розвитку приписувався в даному випадку Англії, що визначало її нібито «мирну» політику, направлену на забезпечення добробуту країни. Так було в 40-х рр. нашого сторіччя, коли Німеччина розв'язала другу світову війну за «життєвий простір».

Ми не випадково детально розглядаємо цю ранню роботу Ріттера. Аналіз подальших його робіт, що вийшли вже після другої світової війни, показує особливість трансформації цієї теорії в цей час. Ми маємо на увазі одну з останніх робіт Ріттера *«Демонія влади»*, що витримала у ФРН декілька видань. Вже в книзі 1947 р. «континентальний» принцип в його минулому нацистському дусі переноситься Ріттером на... Радянський Союз, а «острівний» приписується всім західноєвропейським країнам, у тому числі і ФРН. Причому «острівний» принцип залишається «мирним» принципом, направленим на внутрішній добробут «з'єднаної» Європи. Агресивна спрямованість даної теорії проти західних країн зникає. «Макіавеллізм», за заявою Ріттера, зжив себе «таким явищем, як Гітлер». Німецький націоналізм замінюється «західним», усередині якого ФРН повинна зайняти зараз особливе місце.

Істинне значення подібної трансформації Ріттер висловив в доданому ним новому розділі даної книги «Спроба теоретичного подолання суперечності». «Нам потрібна така теорія влади, — заявляє він, — яка виходить за рамки вічної суперечності між... континентальним і острівним мисленням, відповідаючи обґрунтованим цілям обох сторін: потреби людського суспільства в тривалому мирному порядку, гарантованому праві, але в той же час і потреби держави у вільному просторі для розгортання войовничої енергії, тому що без цього практично неможливе самоутвердження якого-небудь суспільного авторитету». Нові «рамки» цієї суперечності визначаються Ріттером вже не окремими європейськими державами, як це було в минулому, а двома світовими угрупованнями. До речі, на основі того ж самого «континентального» і «острівного» принципів. І це природно для Ріттера, бо він як представник сучасної геополітики ФРН предметом історії розглядає взаємну дію великих державних організмів або блоків держав. «Майбутнє світу, — заявляє Ріттер, — буде визначатися лише двома світовими державами (або групами держав) найпершого рангу: сполученими англосакськими морськими державами і російською континентальною державою. Природна суперечність «острівних» і «континентальних» політичних методів і ідеалів вступає тим самим в нову глобальну стадію».

Подібні міркування як би доповнюють «геосоціологічні» твердження Грабовські. Правда, Ріттер визначає більш конкретно задачі імперіалістичних держав. «Після того, як націоналізм, — продовжує він там же, — зжив себе в двох світових війнах і довів себе до

абсурду, боротьбу повинно замінити взаємне розуміння... Це означає, між іншим, що принцип войовничого зосередження сил повинен знайти в цьому просторі принципово новий сенс».

Саме в цьому і полягає головна особливість сучасної геополітичної інтерпретації розвитку сучасного світу. «Нове значення» старого принципу войовничого зосередження сил — це спроба порозумітися із Заходом, отримати синтез «німецького» і «західного» в боротьбі проти Сходу. «Журнал геополітики» розвиває це положення таким чином: «Сучасна німецька геополітика в основному має дві головні цілі, а саме: забезпечити в світі провідну роль Європи, а разом з нею і Німеччини... Здійснення цієї цілі зумовлює створення з'єднаних Штатів Європи».

Західнонімецький геополітик Г. Зюндерманн в статті «*Німці — народ долі білої людини*» пише, що населення росте швидше, ніж продовольство. «Тому біле населення без колоній випробовує гостру потребу в просторі. До 2000 року, — продовжує він, — буде вже 80 млн. німців і, звичайно, питання про забезпечення їх життєвим простором встає як «вимога біологічного розуму».

Вельми популярною стала концепція імперіалістичної «інтеграції». Особливо актуальній, на думку військових західнонімецьких теоретиків, є задача найшвидшої військової інтеграції Західної Європи, складовою частиною якої стане і об'єднання військово-морських сил західноєвропейських країн. В цьому плані теоретики з ФРН пропонують взяти на себе «відповідальність» за Північне, Балтійське, Середземне моря і Східну Атлантику. Ця ідея також отримала освітлення в працях британського мислителя Арнольда Тойнбі. Він навіть пише про «позитивний історичний досвід» Гітлера, що прагнув «об'єднати» Європу за допомогою агресивної війни.

Модернізація геополітики і її військово-соціологічних концепцій в післявоєнний період зводиться до відносного відходу від одностороннього географічного фаталізму і їх пристосування до новітніх вчень сучасної філософської думки: екзистенціалізму, неопозитивізму та ін.

Втіленням цієї тенденції розвитку геополітики і її військово-соціологічних теорій виступає одна з її нових форм — **геосоціологія**. Термін «геосоціологія» вперше з'явився в журналі «*Zeitschrift für Geopolitik*» у зв'язку з дискусією про роль післявоєнної геополітики. Один з головних редакторів цього журналу Р. Хиндер писав, що «сучасна геополітика... перетворилася з геополітики простору в геополітику людини».

Розкриваючи особливості соціологічного аспекту предмету геополітики, журнал відзначав: «Замість марновірного відношення до географічних чинників в основу сучасної геополітики встановлена просторова реальність людини і суспільства. Ця реальність включає перш за все фізико-психологічний простір людини, а також область вищого людського буття і його просторову історію». Як бачимо, питання стоїть про необхідність проникнення в духовну сферу людини і його діяльність.

Класична геополітика була сконструйована за принципом: **географічне середовище — зовнішня політика**. Поява геосоціології призвела до такої модифікації цього принципу: **географічне середовище — людина — зовнішня політика**.

На Вашу думку, який з цих принципів є більш правильним?

Проте і в новій формі західнонімецькі геополітики залишили географічне середовище і відвели їй перше місце. Значить, зовнішня політика визначається географічним чинником, але з тією лише різницею, що в геосоціології цей вплив опосереднюється людиною. Зараз геополітика, відзначав Хиндер, «вивчає силу людського

духу, що змінює простір, і внутрішній зв'язок між політикою і боротьбою соціальних інтересів, заснованих на просторі». Він також міркує про «геополітику свободи, єдності, соіснування», де під свободою розуміється «свобода», заснована на силі зброї, «єдність» — Німеччина в довоєнних (1937 р.) межах, «мирне співіснування» — поглинання ГДР.

Ідеї Хиндера подальший розвиток отримали в багатьох ідеологічних конструкціях неофашистів. Виступаючи на європейському конгресі «Союз Великої Європи» в 1977 р. в Саарбрюккене, Льовенталь заявив: «Необхідно ввести по всій Європі цивільні і людські права. Народи Східної і Центральної Європи пригноблені. Необхідна деколонізація Східної і Центральною Європи». Льовенталь далі вказує і шляхи цієї «деколонізації» — ліквідація соціалістичної системи, створення під егідою ФРН «Великої Європи», що тягнеться до Уралу. Тут також ланцюг: географія — людина — політика.

Американець Рей Клайн в книзі «Оцінка світової потужності. Розрахунок стратегічних тенденцій» пропонує «формулу», за допомогою якої, на його думку, можна визначити військову потужність будь-якої держави в світі. Одним з перших компонентів в цій формулі стоїть територія тієї або іншої країни, яку він називає «критичною масою».

Солідарний з Клайном західнонімецький вчений-міжнародник К. Швейтцер. Досліджуючи чинники, що формують зовнішню політику держав, Швейтцер в книзі «Хаос або система?» стверджує, що «географічне положення держави завжди надавало і робить вирішальний вплив на його зовнішню політику як в її економічному, так і у військовому аспектах».

Географічне положення визначає, по автору, політику США, яка має три чітко виражені географічні напрями: південноамериканське, західноєвропейсько-атлантичне і азійське. Він не самотній в своїх міркуваннях. Американський ідеолог Д. Перкінс в роботі «Зовнішня політика і американський дух», пише, що США не «вільні від прагнення повністю розширити національні володіння за допомогою сили».

2.3.4. Геомарксизм

Своєрідною формою розвитку німецької геополітики став геомарксизм, розроблений учнем Карла Каутського Георгом Енгельбертом *Графом* (1881—1952).

Якщо Хаусхофер вважав, що «саме робочі, про життєвий простір і простір для дихання яких в першу чергу йшла мова», повинні були б особливо прагнути отримати «геополітичну освіту», то Георг Граф узяв на себе задачу розповсюдження геополітичної освіти під приводом «доповнення» історичного матеріалізму. Йому здавалося, проте, «своєчасним включити результати і методи географічних досліджень, оскільки вони взагалі мають до цього відношення, в систему історичного матеріалізму, яка без цього є незавершеною». Він хотів тим самим заповнити пропуск, нібито допущений Карлом Марксом (останнє, згідно Графу, в набагато меншому ступені відноситься до Енгельса). «Адже залишається фактом на сьогоднішній день, — писав він, — що з географією в рамках матеріалістичної теорії історії до цих пір поводитися вельми сурово». «Географічні проблеми, відносини, існуючі між земним простором і розвитком культури, були явно чужі Карлу Марксу... Географічне бачення і мислення було йому не властиво; в набагато більшому ступені він був синтезом філософа, політеконома і революційного політика».

Помилка Карла Маркса і багатьох його учнів полягає, по Графу, якраз в тому, що «вони надавали всю увагу економічним і соціальним чинникам і нехтували первинними природними елементами... З другого боку, витікає, звичайно... відкинути також виключно географічний підхід якого-небудь Ратцеля і багатьох його учнів, не кажучи вже про часом вельми романтичні пояснення якого-небудь Монтеск'є, Бокля і т.д. аж до Віллі Хеллпаху».

Якщо «Хаусхофер... з повним правом» вимагав «хорошого геополітичного виховання для кожного державного народу», то чи можна тоді бути в претензії до Графа,

якщо він вимагає такого ж виховання спеціально для прогресивного класу «кожного державного народу». «Але саме пролетаріат як висхідний клас, — писав Граф, — є зацікавлений в геополітичному мисленні і геополітичному вченні... Тому виховання в демократичному дусі повинне бути також вихованням геополітичного мислення».

Граф зробив спробу удосконалити марксизм в той же площині, що і його вчитель — Каутський, для якого Граф і спахував цю «цілину історичного матеріалізму». «Вже клімат вимушує держави зайняти абсолютно певні зони землі», — писав Граф. Можна подумати, що чуєш «часом вельми романтичні пояснення якого-небудь Монтеск'є», який встановлював вже прямий зв'язок між державою і кліматом.

Намагаючись додати значущість «первинним природним елементам», Граф мимоходом, подібно своєму вчителю Ратцелю, усунув економічну і соціальну сфери. Тому його держава неістотно відрізняється від держави Ратцеля, яка виникає як представник «інтересів всього суспільства» і живе без виробництва за рахунок землі.

Граф писав: «Територія вперше стає державою завдяки людям, які організовані на ній живуть і спілкуються, харчуються тут, одягаються, розмножуються. Подібно тому, як земля виражає речове відношення держави, так жителі є його особистою основою».

Чи згодні Ви з цією думкою Графа?

«Всі світові держави минулого загинули через недостатній розвиток засобів спілкування», — запевняє Граф і наводить приклад, згідно якому ні Римська імперія, ні імперія Карла Великого, ні імперія Карла V не могли уникнути загибелі саме тому, що існуючі тоді засоби спілкування були дуже примітивні.

«Число людей зростає, — цитував він Ратцеля, — земля... залишається тією ж самою. Отже, вона повинна нести на собі все більше людей і давати більше плодів; тому вона стає все більш бажаною і цінною; з кожним поколінням історія стає все більш географічною і територіальною». І Граф робив звідси висновок: «Цим пояснюються також послідовні етапи в розвитку держави».

Граф пише, що «Фрідріх Енгельс був наділеним дивно тонким інстинктом відносно географічного простору і його впливу на історію і в цьому значенні нагадує прямо-таки Ратцеля, а серед пізніших географів — Челлена».

Про геополітику в її змінних формах ніколи не можна говорити тільки в минулому часі. Поки є держави, є і геополітика, навіть якщо це слово не присутнє в офіційних мовах і документах, В той же час жоден реалістично мислячий політик не обійшов її увагою. Так, високу оцінку значення геополітичної науки для сучасного розвитку міждержавних відносин знаходимо в книзі міністра закордонних справ, що був, ФРН Г.Д. Геншера. Другу індустріальну революцію автор напряму пов'язує з просторовим розширенням загальнолюдської діяльності. Вона, на думку Геншера, «вимагає таких крупних витрат, які перевищують засоби і можливості окремих держав. Розвиваються нові форми міжнародної співпраці, які об'єднують різні матеріальні і духовні ресурси для сумісних дослідницьких і прикладних цілей. Ці тенденції, що виявляються в міжнародній кооперації в усіх сферах політичного життя, можна визначити як перехід від класичної зовнішньої політики до світової внутрішньої політики». Ця революція вже призвела до освоєння всіх районів Земної кулі, світового океану, «а також повітряного шару Землі і Космосу», отже, відбулося географічне стиснення світового простору, вимагаюче і нових форм дипломатії.

Яким Ви бачите місце Німеччини в сучасній геополітичній картині світу?

Тема 3.2. Українська міжнародна політика в історичному часі

3.2.1. Міжнародна політика Київської держави

Будь-яка політика реалізується за допомогою її суб'єкта, закордонна політика не є виключенням, її суб'єктом виступає держава та її інститути, насамперед виконавчої, рідше законодавчої влади. Водночас відсутність держави в принципі знімає з порядку денного ведення закордонної політики, оскільки припинення існування суб'єкта політики логічно спричиняє гальмування, а потім і зникнення самої політичної діяльності, припинення політичних міжнародних відносин з іншими суб'єктами міжнародної політики.

В українській політичній історії щонайменше чотири рази в просторі та часі народжувалася та відновлювалася національна держава. Вперше це мало місце в IX—XIV ст., коли утворилася Київська держава та Галицько-Волинська Русь. У XVII ст. українська держава піднялася знову вже як козацько-гетьманська, втретє вона відновилася як УНР і ЗУНР, вчетверте як Українська Республіка на початку 90-х рр. XX ст. Питання про міжнародну суб'єктність УСРР, що виникла в 1919 р. і входила сім десятиріч до складу СРСР, залишається дискусійним.

У нашому Курсі не передбачається висвітлення історії закордонної політики України за весь історичний період державності, хотілося б привернути увагу лише до головніших віх закордонної політики українських держав. Для зручності поділимо її на дві частини: першу — яка охоплює час від Київської держави й до початку XVIII ст., другу — присвячену XX ст. Отже, із будівництвом Київської держави в IX ст., її конституюванням формуються важливіші напрямки її закордонної політики. Чи не найголовнішим у ті часи був південний напрямок. Як писав константинопольський патріарх Фотій, Візантія вступила в дипломатичні контакти з русами в 839 р., у той час руські землі населяли люди «дуже войовничі, відомі своєю жорстокістю». Вони поступово вчилися заключати усні угоди про припинення військових дій і обмін полоненими, навчилися укладати перемир'я та мирні угоди, потім стали направляти посольства до сусідніх держав, насамперед до місцевих візантійських влад у Північному Причорномор'ї, а потім і безпосередньо до Візантії.

У 860 р. Русь, після успішного нападу на Константинополь, уклала перший відомий нам договір «миру та любові» з Візантією, який став своєрідним дипломатичним визнанням Київської держави. Від кінця IX ст. дійшли до нас відомості про подібні договори «миру та любові» Русі з Болгарією. Згодом у 907, 911 і 944 рр. із Візантією були укладені наступні договори. Угода 907 р. включала трафаретні «мир і любов», умови про відновлення мирних стосунків, плату імперією грошей Русі та визначення статусу київського посольства й торгової місії. Імовірно, що дана угода включала й усну домовленість про військовий союз, що була доповнена письмовою угодою — імператорським хрисовулом, де були перелічені конкретні зобов'язання візантійської сторони.

На той час уже існував певний ритуал затвердження подібних угод — клятва («рота»), що відповідала тодішній практиці міжнародної політики варварських держав. Опрацювання спочатку перемир'я, а пізніше миру 907 р. супроводжувалося посольськими обмінами та конференціями, відтоді й згадуються перші послы, що представляли Київ як суверенну державу. У 911 р. князь Олег уклав писаний договір із Візантією, згідно з яким Київська держава отримала контрибуцію, право торгівлі без мита, усталення норм торгових зносин, форм судових процесів між русинами та візантійцями, умови мореплавства та дозвіл русинам служити в імператорському війську. Водночас були й певні обмеження для русинів, наприклад, відвідуючи Царгород, мешкати вони могли лише в передмісті, входити до міста групами не більше 50 осіб і без зброї в супроводі грека. Була складена присяга на додержання договору: греки це зробили за християнським законом, а русичі присяглися іменем Перуна та Велеса й поклали мечі. Таким чином

перед нами не проста угода, а спроба візантійців знайти певний компроміс із північними сусідами, оскільки час найбільшої могутності Візантії був уже позаду.

У той же час для молодого Київської держави перехід на новий щабель її стосунків з імперією означав «вихід у світ» не лише по відношенню до Середземномор'я, а й до Європи загалом. Тут навряд чи можна розділити захоплення та погодитися з перебільшенням значення, з глобальної точки зору, що цей договір був свідченням того, що Русь не поступалася своєю культурою Візантії, що це результат «рівноправності з Візантією». Оскільки, як влучно зауважив у свій час Б. Греков, до 1000 р. Європа взагалі відставала в своєму розвитку від Візантії і лише «від, початку другого тисячоліття починається поворот в житті Європи».

На той час Візантія була християнською імперією з тисячолітньою політичною культурою, величезною спадщиною патристики, традиціями та знаннями державницького життя, а Київська держава — молодий варварський державою з поодинокими літописними пам'ятками перших століть державного існування, племінною організацією на чолі з військовими ватажками, що носили титул «хакана». Там — християнська народність із розбудованими церковними структурами, тут — «народ руський необорний і поганський».

Тим не менше, договір 907 р. став свідченням появи на європейській політичній арені військової сили, політичного суб'єкта, з яким варто було мати не лише певні міжнародні зв'язки, а й політичні стосунки, який прагнув вибороти своє місце, нав'язати рівноправні відносини зі своїми сусідами згідно з тодішнім міжнародним правом.

Якщо ж підходити прагматично, то, на жаль, користь від договору Київ мав не довго, оскільки вже через тридцять років князь Ігор після невдалого походу на Царгород змушений був підписати новий договір, який перекреслював певні здобутки першого договору. Як і попередній, він мав і «ряд» — конкретні статті, присвячені різним питанням, був зафіксований обома сторонами рідними мовами, мав місце обмін оригіналами та копіями, була дотримана процедура підписання договору. Вважається, що договір 944 р. став «вершиною давньоруської дипломатичної практики та документалістики, став першим розгорнутим писаним договором про військовий союз двох держав». Трохи пізніше, під час посольства княгині Ольги до Царгорода, також велися переговори, у т.ч. і про титул руських князів, що мало підвищити політичний престиж Київської держави.

Водночас, поряд із південним, плідно розвивається й західний напрямок київської дипломатії. Спочатку це були зв'язки з Польщею, які поступово переростали в стосунки, а потім і в рівноправні відносини. У 1076 р. був укладений союз Києва з Польщею проти Німеччини та Чехії. Взагалі XI ст. стало періодом як частих польсько-українських конфліктів, які інколи закінчувалися шлюбами, що уклалися між можновладцями з політичними цілями, так і взаємодопомоги при всяких князівських, династичних чварах.

Важливими були також перші контакти з Німеччиною, королем Оттоном I Великим, якого в 962 р. було обрано імператором Священної Римської Імперії. Окремі з цих контактів могли б за сприятливих обставин розвинути в двох напрямках. Перший, за умови використання місії майбутнього магдебурзького архієпископа Адальберта та розширення зв'язків з Римом і поширення християнства з Риму, означав би долучення до католицької західноєвропейської культури, оминаючи ортодоксальні візантійські впливи. Другий полягав у розширенні перших контактів Києва з європейськими Людофінгами та переведення їх в більш-менш сталі міжнародні зв'язки. У будь-якому разі це був перший відомий нам факт дипломатичних контактів Русі з Німецьким королівством.

Третій напрямок київської дипломатії — східний реалізовувався швидше за допомогою меча, сили. Це були й походи князя Святослава на Оку, Волгу, а потім розгром Хозарського каганату, що принесло Русі більше шкоди, оскільки, позбувшись хоч якогось заслону проти кочовиків Великого Степу, Русь незабаром опинилася віч на віч із черговою навалою зі Сходу.

За наступника Святослава — князя Ярополка поживавився західний напрямок київської дипломатії,; почався обмін посольствами (на зразок делегацій) із Священною Римською Імперією, а також до Києва прибуло перше посольство від папи римського Бенедикта VII.

Об'єднання та розквіт Київської держави за Володимира Великого призвели до певної систематизації міжнародних зв'язків. Так продовжилися стосунки з апостольським Римом, мав місце подальший обмін посольствами (988, 991, 994, 1000, 1001, 1006—1007 рр.). Поряд із цим Володимир мав «любов» з «окольними князі... с Болеславом Лядським, и с Стефаном Угрським, и с Андріхом Чеським», а також зі скандинавськими владарями. Про підвищення рангу міжнародних зв'язків, перехід їх у ряді випадків до рівня рівноправних відносин, можуть свідчити численні приклади встановлення сімейних відносин родини Володимира Великого з польськими, шведськими, угорськими, чеськими пануючими королівськими династіями. Ці факти чи не найкраще свідчення переростання міжнародних стосунків Києва в рівноправні відносини. Сильні та могутні, як правило, беруть шлюб лише з рівними або навіть запобігають цим самим певні конфлікти зі сторони могутніших. Сам Володимир одружився з Анною — дочкою візантійського імператора. Впродовж свого більш ніж тридцятирічного правління Володимир Великий об'єднав всі слов'янські племена Східної Європи, а також частину фінських і литовських. Збройною силою, дипломатичними відносинами, торговельними зв'язками, матримоніальними союзами Володимир поставив Київську державу на одне з чільних місць в тодішній Європі. Київська держава, перетворившись на чи не найбільшу на той час європейську державу, вела континентальну політику, її могутність змусила інших суб'єктів міжнародної політики добиватися рівноправності та перетворила епізодичні зв'язки на досить стабільні міжнародні відносини.

Як свідчать візантійські палацеві формуляри середини X ст., ще недавно про руського князя писалося з меншим пієтетом, ніж про хозарського кагана, не кажучи вже про болгарського царя. Наприклад до київського князя писалося: «Лист Константина і Романа, христолюбних римських імператорів до руського князя», до чого додавалася печатка, більша ніж дві золотих монети. Тоді як до хозарського кагана писалася грамота з печаткою в три золотих із зверненням: «В ім'я Отця і Сина і Св. Духа, єдиного та єдиноправдивого нашого Бога. Константин і Роман, вірні в Бозі римські імператори, до найблагороднішого й найславнішого кагана Хазарії». Звичайно, годі було думати, щоб «порфірородна дочка самого імператора» вийшла заміж за якогось там північного князя, що носив лише титул «світлості». Тільки взяття Херсонесу в Криму «переконало» візантійського імператора в могутності Володимира, в результаті чого відбувся шлюб із «порфірородною» Анною. Тим самим київський князь в очах сучасників долучився до славетного роду римських імператорів, недсяжного ідеалу могутності, влади, впливів, престижу тих часів, оскільки за династією стояли традиції «вічного Риму», великої релігії, культури, багатств, що притягували увагу всієї тодішньої Європи. Кожний владар бажав бути допущеним до відносин з імператорським двором, порфірогенами, що робило його членом найвищої політичної, пануючої середньовічної європейської еліти. Тим завершувався процес утворення великої та могутньої східноєвропейської держави, важливого суб'єкта міжнародної політики в тогочасній Європі, з яким багато коронованих осіб намагалися тепер встановити рівноправні міжнародні відносини.

Згодом син Володимира — князь Ярослав продовжив внутрішню та зовнішню політику свого батька. Так у західному напрямку Ярослав уклав союз з імператором Генріхом II (Людофінгом) у боротьбі проти короля Болеслава. У 30-ті рр. XI ст. Ярослав ще двічі ставав союзником німців, а його ближчі нащадки уклали три шлюбних зв'язки з німецькими династіями, що свідчило про ставлення Ярослава, як до рівноправного суб'єкта європейської політики.

За Ярослава поживавішали міжнародні відносини зі скандинавськими державами (це був четвертий — північний напрямок закордонної політики). Одна з його дружин

(очевидно перша) була дочкою шведського короля Олафа. Дочка Ярослава вийшла заміж за норвезького принца, який потім став королем (Гарольд Сміливий). Додаймо відому річ, що ще одна його дочка — Анна стала дружиною французького короля Генріха I Капетінга, а їхній син став королем Франції (Філіп I Капетінг). З іменем Анни пов'язана передача написаної кирилицею т.зв. Реймської євангелії, на яку присягали всі французькі королі під час коронування. Матримоніальні союзи родина Ярослава мала ще з кількома західноєвропейськими династіями. Таким чином, не говорячи вже про польсько-руські відносини, західний і північний напрямки міжнародної політики Києва за Ярослава були пріоритетними, у будь-якому разі не менш важливими, ніж південний — візантійський. Однак відносини з Візантією перервалися війною з нею (1043 р.), яка закінчилася укладенням договору та шлюбом сина Ярослава — Всеволода з принцесою Анною Мономах та нормалізацією русько-візантійських відносин.

Загалом саме матримоніальні відносини «ввели Київську державу в річище європейської політики та зробили Київ одним із міжнародних центрів, в якому перехрещувалися різні культурні течії». Київська держава перетворилася на найбільшу із тодішньої Європи, займаючи територію від Карпат до Волги, сюди часто втікали члени різних європейських династій, щоб перечекати лихоліття, а потім поверталися додому й ставали монархами. Звичайно, вони не забували ті землі, які надавали їм притулок, тих державців, що допомагали їм. Усе це теж підносило авторитет Києва. Характеризуючи стан міжнародної політики Києва, необхідно зазначити, що тоді, як правило, ще не було постійних дипломатичних відносин, постійних дипломатичних місій і посольств. Закордонною політикою займалися князі, монархи, вищі церковні ієрархи. Найбільш поширеною мовою переговорів була латинь, а також грецька (враховуючи тодішній вплив Візантії в Європі).

Феодалне роздроблення держави негативно позначилося на європейських позиціях Києва. Все більше коштів, зусиль починає забирати боротьба з кочовиками-половцями, незабаром східний напрямок міжнародної політики (точніше — загроза зі Сходу) стає пріоритетним. Це позначилося на стосунках і відносинах зі західноєвропейськими державами. З однієї сторони, далі підтримувалися міжнародні відносини (які зміцнювалися шлюбами) із Візантією, яка в міру занепаду більш охоче йшла на співпрацю та взаємодопомогу. З іншої, сам Київ, зазнаючи натиску зі Сходу, бачачи слабкість Візантії, все активніше шукав допомоги на Заході.

Окремою сторінкою тут має стати поступове перенесення міжнародної суб'єктності на захід — до галицьких та волинських князів, що від середини XII ст. зосередили в своїх руках спочатку відносини з Візантією, а потім з Угорщиною, Польщею (які спробували на початку XIII ст. розділити Галицько-Волинську Русь).

Зміцнення Галицько-Волинської держави змусило її супротивників піти на укладення міжнародного документа, який мав усі ознаки договірної акти (1230 р.). Могутність Галицько-Волинської Русі дозволила його керівникам втрутитися в суперечки за австрійський троп. Було підписано ряд договорів, укладено військово-політичний союз (який виявився певним прорахунком) між князем Данилом Романовичем і угорським королем Белою IV. Тим не менше Данило Романович мав певний вплив на міжнародну політику в Центральній Європі, оскільки його запросили стати арбітром у суперечках польських князів за Краків (середина 40-х рр. XIII ст.). Пізніше, шукаючи допомоги проти татар, Данило погодився прийняти від папського легата королівську корону, пообіцяв запровадити унію (1253 р.). Проте з обіцяного папою Інокентієм IV хрестового походу проти татар нічого не вийшло, однак отримання королівської корони означало, що традиції княжого та королівського Києва перейшли легально на захід, а не на північ у Москву, яка отримала цю відзнаку тільки в XVII ст. Князь Данило почував себе наступником влади київських князів, що набрало міжнародного характеру. Час його владарювання став добою чіткої орієнтації української держави в міжнародній політиці на Захід, на відміну від орієнтації на Схід Володимиро-Суздальського князівства. Це була

суттєва різниця в підходах, що мала значні наслідки для українства в майбутньому.

Окрім того, слід підкреслити розширення міжнародних відносин Галицько-Волинської держави з Тевтонським рицарським орденом, виділення за згодою царгородського патріарха як окремої Галицької метрополії (1303 р.) за короля Юрія. Даний факт був не лише визнанням великого значення Галицького-Волинської держави, але й підкреслював постать самого державця — сина князя Льва. Як зазначав І. Крип'якевич, Галицько-Волинська держава досить довго та успішно боролася з різними загарбниками, які насадили з усіх сторін (татари, Литва, Польща, Угорщина), ефективно трансміювала західноєвропейську культуру в Україну, зберігаючи при цьому національні традиції, гідно представляла себе в Європі як спадкоємниця Київської держави, а головне, «продовжила на ціле сторіччя існування державної організації і стала головним політичним центром для всієї України».

3.2.2. Міжнародна політика гетьманської держави (XVII ст.)

Можливо один із перших стратегічних зовнішньополітичних планів Богдана Хмельницького був викладений у промові на початку 1649 р. в Переяславі перед польськими послами. Тоді він заявив, що метою війни буде боротьба за православну віру, «за границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підйму. Досить маю в Україні, Поділлі і Волині тепер, — досить часу, достатку і пожитку тепер у землі і князівстві моїм — по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Віслою скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи!».

Закордонна політика Хмельницького мала бути підпорядкована головній меті — розбити Польщу, визволити всі українські землі та з'єднати їх у велике незалежне князівство. У зв'язку з цим, спочатку в Хмельницького сформувалася ідея укласти та розвинути військовий союз із Кримом. Оминаючи його спонтанні початки зими 1648 р. перед битвою під Жовтими Водами, Хмельницький домовився про те, що «бажаючи вашої опіки на будуче, ми душею і тілом будемо в союзі з вами служити на користь ісламу в будучих війнах; з Ляхами ми розірвали зовсім; просимо вас візьміть від нас закладні і згодьтеся на союз з нами». Такий союз і було укладено, хан послав татарську кінноту на допомогу. Одразу слід зазначити, що формально союзом це назвати було важко, занадто нерівні сили були: нечисленний загін Хмельницького й Кримське ханство з потужною військово-політичною структурою, державністю, васальними відносинами з Портою.

Однак це був початок, який виявився плідним і вдалим. Угода з татарами полягала в тому, що у відповідь за участь кінноти в боях проти поляків їм платилося або грішми, які збиралися як так звана стація, або участю в розподілі здобичі та бранців. Татари розглядалися як «чужоземне військо», тому служба за плату була характерна для такого «союзу» з Кримським ханством. Принагідно зазначимо, що окрім татар, у козацькому війську служили як найманці (лише значно меншим числом) німці та деякі інші народи. Незабаром рівень зв'язків із ханом піднявся, і хан Іслам-Гірей писав до Хмельницького: «Мні велце милостивий пане Хмельницький, мой милостивий пане і приятелю». Хмельницький вимагав від цього вимушеного союзника, щоб татари не брали в ясир українське населення; окрім цього, щоб перешкодити всіляким зловживанням у татарських частинах туди були призначені козацькі старшини, які супроводжували татар і пильнували, щоб ті не займалися здирством.

Цей союз був нетривким, уже в 1649 р. під Зборовом хан перейшов на сторону польського короля, а в 1651 р. хан спричинився до поразки військ Хмельницького під Берестечком. Незважаючи на все це, Хмельницький не міг остаточно розірвати стосунків з кримським ханом, побоюючись союзу останнього з польським королем. Чим далі, тим нерівно-правнішими ставали ці стосунки, про що свідчить хоча б факт укладення ханом в односторонньому порядку, не допустивши до переговорів навіть представників козаків, перемир'я з Польщею, яке мало поширитися й на Україну (1653 р.). Важливим напрямом

міжнародної політики Хмельницького були стосунки з Оттоманською Портою. З однієї сторони, Хмельницький зав'язав епізодичні дипломатичні контакти з новим урядом султана Магомеда та особисте листування з султаном. У результаті Порто наказала допомагати козакам. У 1650 — 1651 рр. відбувся обмін посольськими делегаціями. Порто запропонувала також гетьманові утримувати в Стамбулі свого постійного представника — привілей, який одержували лише великі держави. Хмельницький погодився спочатку на договір про дружбу з Туреччиною на рівноправних засадах, як між суверенними, незалежними державами. Пізніше, зі зміною політичної ситуації, гетьман під тиском частини козацької старшини відмовився від укладення договору та відіслав султанського посла Мегмет-азі. З іншої сторони, Хмельницький виношував плани війни проти Порти, участі в боротьбі за свободу слов'янських народів Балкан, вів переговори з Венецією (1650 р.) про участь в європейському антитурецькому союзі.

Певний рівень міжнародних відносин уклався у Хмельницького з південно-західними сусідами — Молдавією, Валахією та Трансільванією, васалами Туреччини, які були також тісно зв'язані з Польщею. У даному випадку гетьманська держава виступала з позиції сили, провівши військовий похід проти молдавського воєводи В.Лупула (1650 р.), Хмельницький нав'язав йому договір, одружив сина Тимоша з донькою воєводи. Пізніше козаки не раз допомагали Молдавії, було укладено новий договір.

Хмельницький намагався перетворити на свого союзника й Трансільванію (Семигород), для цього він уклав військовий союз, підтримав плани князя Ю.Ракоці зайняти польський престол, а після його смерті Хмельницький підтримував його сина — Юрія (Юрій II Ракочій). Проте той уклав союз з Молдавією та Валахією проти України. Лише пізніше вдалося нормалізувати стосунки з Семигородом та укласти «вічний союз».

Хмельницький, прагнучи побороти Польщу, шукав також зв'язки з північним сусідом — Швецією. Вперше дипломатичні зв'язки зі Швецією вдалося встановити в 1652 р., а потім у 1655— 1657 рр. Це було пов'язано з переможним походом шведського короля Карла Густава на Польщу, виникненням плану поділу Польщі. Її корінні землі мала взяти Швеція, Велике Князівство Литовське — Москва, українські землі мали б вернутися Україні. Шведське посольство, що приїхало до Чигирина, приготувало кілька проектів договору про дружбу між державами. Якщо спочатку допускалося включення західноукраїнських земель до шведської сфери впливу, пізніше передбачалося відступлення Україні всіх «руських земель» Польщі та південної Білорусі до Смоленська. Однак процесові реалізації шведсько-українського союзу стали на перешкоді об'єктивні та суб'єктивні чинники, які перекреслили амбітні плани.

Важливішим напрямком міжнародної політики Хмельницького залишався західний, зокрема відносини з Польщею. Спочатку Хмельницький розглядав свою діяльність, як повстання проти сваволі польського панства, яке не слухало короля. Що ж до Владислава IV, то він залишався лояльним і ставив за мету вибороти мінімальну автономію. Загалом можна поділити польсько-українські стосунки, а далі вже відносини, на кілька етапів. Перший охоплював період від Зборівської угоди (1649 р.) і до укладення березневих статей у Москві (1654р.). Нагадаймо, що згідно зі зборівською угодою передбачалося утворення автономної області (Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) під правлінням гетьмана, реєстрові козаки мали підтвержені свої привілеї. Православна Церква повинна була отримати рівні права з Римо-Католицькою. Унія мала бути скасованою, підтверджувалися привілеї для міщан давніх великих міст. Таким чином йшлося лише про встановлення національно-територіальної автономії й то для самої тільки козацької верстви. Вже тоді Хмельницький зі старшиною дивився на цю угоду «лише як на тимчасову й старався фактично творити нову державну організацію на території козацької України, незважаючи на формальні умови». Він поводився так, неначе був монархом суверенної держави й розвинув «широку дипломатичну акцію на міжнародному, полі для скріплення свого становища».

Тим не менше про рівноправність сторін говорити не прихопилося, про що

свідчив хоча б факт назви самого документа — «Декларація ласки Короля Польщі на пункти прохання Війська Запорозького». У листі до трансільванського князя Ракоція Хмельницький писав, що мир із Польщею не буде тривалим, що це «лицемірство, а не мир». Пройшлося також погодитися на відновлення королівської адміністрації в Україні, відновити земські та гродські суди, повернутися в Київ воєводі А.Кисілю. Все ж, незважаючи на опір польських шляхтичів — депутатів сейму, на протест папського нунція, у січні 1650 р. польський сейм затвердив зборівську угоду — «Декларацію ласки», король надав нові привілеї козакам і православної церкві.

Укладений мир був справді нетривалим, Хмельницький вимагав від короля «окремої лінії», тобто відокремленої від Польщі території, старанно готував армію, покращуючи її організацію та озброєння, проявляючи ініціативи на міжнародній площині щодо організації антипольської коаліції. Війна, що почалася весною 1651 р., закінчилася Білоцерківським миром, за яким було ліквідовано кордон території Війська Запорозького на р. Случ, козацьке військо виводилося з Чернігівщини та Брацлавщини, наполовину зменшувалася кількість реєстрового війська, про навіть куцу національну-територіальну автономію говорити ставало недоречно. Однак навіть такі вигідні полякам умови миру сеймом не були затверджені, оскільки шляхта була повна надії повернути все втрачене та остаточно розправитися з козаками.

У наступні роки військово щастя, незважаючи на перемогу під Батогом, загалом не була схильним до Хмельницького, якому прийшлося укласти в грудні 1653 р. мир з Польщею (містечко Жванець) на умовах відновлення Зборівської угоди. У цій важкій військово-політичній ситуації гетьман уклав угоду з Москвою, що дало можливість від весни 1654 р., перегрупувавши політичні сили на міжнародній арені, знову приступити до війни, в якій козацьке військо вже виступало разом із московським, маючи проти себе Польщу та кримського хана. Щоправда, спільні московсько-українські військові акції продовжувалися недовго (вони мали місце насамперед у Литві, Білорусі, потім в Галичині). Уже навесні 1655 р. московський цар вступив із поляками в переговори, які продовжилися весною 1656 р. у Вільні й на які українських делегатів не допустили, переговори завершилися перемир'ям між Польщею та Москвою. У зв'язку з цим, Хмельницький заходився творити нову коаліцію зі Швеції, Семигороду, Бранденбургу, Молдавії, Волощини та Литви. Коаліція повинна була бути спрямована як проти Польщі та Криму, так і проти Москви. Коаліція почала успішно діяти, що викликало занепокоєння в Австрії, Данії, Туреччині, які досить успішно перешкодили її подальшому існуванню. Така ситуація разом із смертю гетьмана нанесла непоправної шкоди українському державництву.

Тим не менше восени 1657р. в Корсуні було укладено перемир'я з Польщею. Три роки тісних союзних зв'язків із Москвою породили значну соціальну диференціацію в Україні Частина козацтва на чолі з полковником Пушкарем і запорозьким кошовим Барабашем користувалася підтримкою Москви Частина ж козацтва, духовенства побачила перші наслідки московської політики. Взагалі українство, виховане в поняттях політичної свободи, толерантності, з пересторогою придивлялося до жорсткого московського абсолютизму, твердих порядків звичаїв, релігійного фанатизму. Для української старшини перспектива стати царськими «холопами», позбавлених будь-яких політичних прав, видавалася малопривабливою, особливо серед тієї її частини, що вже звикла до польських шляхетських вольностей.

Без сумніву, познайомившись з московськими звичаями, українська шляхта воліла тепер мати діло з конституційним польським королем, ніж з абсолютним московським царем. Тому старшина почала схилитися до ідеї встановлення федеративного зв'язку з Польщею, в якому Україна мала б значну автономію. Разом із тим, навчена гірким досвідом, польська шляхта розуміла, ще повинна піти на поступки заради виживання. У той же час серед українського селянства продовжували залишатися стійкими антипольські настрої. У такій ситуації восени 1658 р. й було заключено в м. Гадячі трактат про унію

України з Польщею та Литвою, за яким мала утворитися федерація трьох самостійних держав: Польщі, Литви та України.

У своїй міжнародній частині трактат передбачав, що всі три вільні держави спільно обирають одного короля, мають разом здобути береги Чорного моря та відкрити на ньому вільну навігацію, мають надавати взаємну допомогу у війні, навіть проти Москви, якщо та не поверне загарбаних нею білоруських і литовських земель, якщо ж буде укладено угоду між Польщею та Московією, то Москва за бажанням може бути прийнята як четвертий член слов'янської федерації. Восени 1659 р. сейм у Варшаві ратифікував трактат, водночас було приведено до присяги українських депутатів. Однак заколот проти І.Виговського, промосковські настрої міщан деяких українських північних міст, а також бідніших верст українства призвели до падіння Виговського. Як писав М.Костомаров, так «сумно скінчилося гетьманство Виговського, а з тим скінчилося й Велике Князівство Руське. Українці показали, що вони не в стані зрозуміти й оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу».

Заради точності слід додати, що в 1660 р. після бою під Слободищами між поляками та козаками знову дійшло до укладення нового договору, який у головних рисах повторив Гадяцьку унію, але вже мови не було про окреме Велике Князівство Руське. Україна повинна була отримати лише автономію в складі Польщі на чолі з гетьманом. Після цього утворювалися два напівдержавні об'єднання з двома гетьманами, що орієнтувалися одне на Москву, друге на Варшаву. Почався період, названий Руїною. Характерною рисою цього періоду стало поступове зменшення автономності України в межах московського царства, трансформування державної закордонної політики тих чи інших гетьманів у короткотермінові угоди, договори з тимчасовими союзниками, змістом яких були намагання здійснити власні амбітні плани, утримати разом із тим залишки колишньої самостійності.

Ще одним напрямом закордонної політики гетьманської держави була східна політика — стосунки з царством Московським. Починаючи від 1648 р. Хмельницький епізодично звертався до Москви з проханням про допомогу в боротьбі з Польщею, однак Москва з різних міркувань вичікувала. Як писав М.Грушевський, «весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрям, коли б Україна ввійшла в політичну унію з Московією в початках своєї боротьби з Польщею. Іще повна сил, повна людності не зневіреної в своїх провідниках і в піднятому ними ділі, здатної бути опозицією Москви, обстояти себе в сій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції. Московські політики може ненароком, а може й умисно — дали поборюкатись українській козаччині з Польщею й дійти майже до останнього обопільного знищення — ...аби ввійти з свіжими силами між сих обезкровлених противників і взяти козаччину вже не в ролі рівнорядного союзника, а підручного — котрого б можна було звести до ролі прислужника, підданого, «холопа».

Після довгого очікування, коли значна частина України була вже сплюндрована, козацьке військо понесло значні втрати, зрештою, як і польське, восени 1653 р. в Москві почали діяти. Враховувалося те, що в разі поразки Хмельницького або у випадку укладення союзу з турками, для Москви створиться не вигідна геополітична ситуація, а про вихід до Чорного моря говорити не прийдеться. І в перших числах жовтня 1653 р. Земський Собор у Москві ухвалив, «щоб Великий Государ зволив їх (гетьмана Б.Хмельницького і все військо Запорозьке) з городами й землями прийняти під свою високу руку задля православної віри і святих Божих церков». Ця процедура повинна була відбуватися наступним чином: приведення до присяги цареві гетьмана та війська, надання їм інвеститури від царя замість тієї, що гетьман і військо мали досі від короля. В інвеституру входила гетьманська булава, знамя, «ферезея» (кафтан) і «горлатна шапка» (у даному випадку — сполучення клейнодів польської практики і турецької інвеститури).

Царським послам було велено, приїхавши до резиденції гетьмана, закликати гетьмана, щоб той прийшов до них у двір, а коли б він не схотів іти до них, то зійтися на

нейтральному ґрунті в церкві. Однак через різні обставини зустріч посольства з гетьманом відбулася пізніше й не так, як планувалося в Москві.

Коли духовенство в Успенському соборі в Переяславі (8 січня 1654 р.) вже хотіло приводити до присяги гетьмана та старшину, Хмельницький зажадав від царських послів, щоб ті першими принесли присягу від імені царя, що «він, государ, гетьмана Б.Хмельницького і все військо "Запорозьке польському королеві не віддасть і за них буде стояти, вольностей не порушить». У відповідь посольство заявило, що в Московській державі присягу складають лише піддані царю, а за нього такого ще «не бувало ані не буде».

Коли ж козацькі полковники привели як приклад польського короля, то посольство відповіло, що польських королів за приклад брати не можна, бо вони не «вірні», вони «не самодержці», й в чім «вони присягають, вони того не дотримують». Після переговорів гетьмана та присутню військову старшину було приведено до присяги (всього в той день присягнуло близько 300 осіб). Під час переговорів гетьмана з посольством було встановлено військовий союз України з Москвою, гарантований протекцією царя Московського над Україною, було дано гарантію царем про збереження всіх прав вольностей.

У березні 1654 р. в Москві на грамоту Б.Хмельницького та «23 статті» (проект договору) цар дав послам гетьмана відповідь, яка була ратифікацією договору. Московський уряд вважав, що договір з Україною був дійсним лише за життя Хмельницького й тому поновлював його з кожним наступним гетьманом, дещо змінюючи, але завжди називаючи акт 1654 року договором. Вважалося, що договір не позбавляв Україну суверенних прав, він зафіксував союз з Москвою на добровільних засадах, звільняючи її від підлеглості Польщі.

Таке розуміння виказав сам Хмельницький, говорячи польському послові Слюбовицькому: «Я став уже паном всієї Русі не віддам її нікому». Доказом незалежності були численні союзи, що їх уклала Україна після 1654 р. із різними державами. У свою чергу шведський король Карл-Густав IV у листі до гетьмана зазначав, що цей договір «полишив свободу народові цілою і непорушною», а посол німецького імператора П.Парцевіч у привітанні Хмельницькому висловився про Україну та гетьмана зі старшиною, «що становлять сю славу і воєничу республіку». Водночас дана угода викликала значні суперечки щодо її суті. Різноманітність поглядів на неї можна класифікувати таким чином, що це була унія України з Москвою (реальна або персональна), що це був васалітет, що це був протекторат, а дехто висловлювався, що це був псевдо-протекторат і що це був військовий союз двох держав, спрямований проти Польщі.

Видається, що скоріше за все угода з Москвою все ж була військовим союзом, що мав певні риси протекторату Москви. Для підкріплення цієї думки, візьмемо лише один приклад. Як відомо, у проекті договору «23 статтях» або козацьких петиціях за підписом гетьмана і військової печатки, поданих козацькими послами на затвердження цареві, була стаття 14, в якій було зазначено, що «послів, що звіку до війська Запорозького з чужих земель приходять, аби панові гетьманові і війську Запорозькому вільно було приймати». Тобто при затвердженні в такій редакції статті, Україна дійсно виступала надалі самостійним суб'єктом міжнародної політики, рівноправним союзником Москви. Однак після обговорення петиції в Думі, була прийнята резолюція («государь указал и бояре приговорили») наступного змісту: «Послів в добрих справах приймати (гетьманові) і відправляти, і (тільки) писати государеві, в яких справах вони приходили і з чим їх відправлено».

Здавалося б, все мало бути так, як просили (бо петиція — це прохання) гетьман і старшина. Однак в резолюції наприкінці вказувалося: «А з турецьким султаном і з польським королем без царського указу зносин не мати». На той час Україна мала найдовші кордони із Московським царством, Туреччиною, з її васалом — Кримом,

Польщею, її довголітніми суперниками були Польща та Туреччина, і саме з ними цар забороняв мати міжнародні відносини. Можна було зноситися та «дружити» з французьким, іспанським, шведським королями, римським, китайським імператорами, які були далеко й спільних кордонів з їхніми державами не було, лише з власними найбільшими сусідами не можна було мати стосунків.

Таким чином після укладення угоди з Москвою, міжнародна правосуб'єктність України починає поступово зменшуватися, щоб у XVIII ст. зникнути остаточно. Можна виділити принаймні три значних спроби призупинити цей процес. Перша пов'язана зі спробою гетьмана Виговського вирватися з тісних меж союзу з Москвою в 1658 р., друга — із міжнародною діяльністю гетьмана Петра Дорошенка (1665— 1676 рр.), третя — із діяльністю Івана Мазепи.

Отже, щодо спроби Виговського укласти кілька вигідних для України договорів з іншими державами. Спочатку (жовтень 1657 р.) було укладено оборонний союзний договір зі Швецією, за яким остання визнавала Україну вільною державою, кордони якої мали сягати до Вісли та через Білорусь до Березини і пруського кордону. Водночас Виговський відновив союз із Кримом, розпочав переговори з Польщею. Із Москвою він прагнув встановити не тимчасові васальські стосунки, а встановити союз рівного з рівним. Що ж до переговорів із Польщею, то вони завершилися укладенням восени 1658 р. договору під Гадячем, за яким Наддніпрянина отримувала автономію в складі польської держави.

План прибічника гетьмана — Ю.Немирича утворити Велике Князівство Руське, яке б було довічно нейтральним, реалізувати не вдалося. Суть дипломатичних зусиль, які намагалася реалізувати гетьманська старшина, можна звести до позиції: «не бути ані під королем, ані під царем; сподіваються здобути це, зводячи і лякаючи короля царем, царя королем». Поразка Виговського, гетьманат Ю.Хмельницького одразу погіршили становище України. Через кілька років Україну було поділено й кожний гетьман намагався вступати в міжнародні відносини сепаратно. Найбільше, що дозволялося, наприклад промосковські налаштованому гетьману І.Брюховецькому, це вступати в міжнародні стосунки лише з дозволу царя.

Друга спроба вирватися з-під опіки Москви пов'язана з постаттю Петра Дорошенка, що йшов слідами Хмельницького. Важливішим його політичним вчинком став союз із Туреччиною, за яким Україна визнавалася в межах від Перемишля до Путивля, Туреччина та Крим не мали укладати миру без згоди України тощо. Однак військові невдачі не дали реалізувати ці наміри, після короткого гетьманування Ю.Хмельницького правобережна Україна втратила рештки своєї політичної самостійності.

На лівобережній Україні, що пізніше дістала назву Гетьманщини, козацька старшина не бачила іншого виходу зі становища, як визнати на якомога кращих умовах верховенство Москви. Від тих часів формується традиція — укладення договорів (статей) між Москвою та новообраним гетьманом. Першими стали Переяславські (1659 р.), Батуринські статті (1663 р.) І.Брюховецького, Глухівські статті (1669 р.) Д.Многогрішного. Це були документи державно-правового та міжнародно-правового характеру, що визначали насамперед устрій гетьманської держави, водночас, хоча вони поклалися на статті Хмельницького, вони постійно звучували права автономії України, підтверджували заборону дипломатичних зносин, з іноземними державами. Разом із тим українські гетьмани докладали зусиль, і не без успіху, щоб об'єднати більшість українських земель навколо одного суб'єкта. Це відносилось ще й до Дорошенка, пізніше до Многогрішного (північний захід). Самойловича, що теж уклав черговий договір із Москвою (1672 р.) та зумів добитися для себе гетьманських клейнод (1676 р.) і прийняти титул гетьмана обох сторін Дніпра. Коли ж за «вічним миром» Москва зреклася Правобережжя, Самойлович заявив, що Запорізьке Військо ніколи не відмовиться «свого давнього надбання» — Правобережної України.

Третя спроба вирватися з-під впливу Москви пов'язана з гетьманом Іваном

Мазепою. Він уклав і підписав Коломацькі статті (їх ще називають пактами), в яких знову було підтверджено заборону дипломатичних зносин із закордоном, окрім того, у XX статті застережено, що Україна не може порушувати вічний мир із Польщею, а також повинна підтримувати добросусідські зносини з Кримом. Нова стаття (XIX) підтверджувала нерівноправні стосунки України з Москвою. Так заборонялося «голоса испущать», що «Малоросийский край гетьманского regimentу», а лише говорити, що він належить до єдиної держави з Великоросією, тут вперше було заперечено державний характер гетьманської влади та державності України.

Підсумовуючи підкреслимо, що протягом усього історичного періоду існування української державності справа закордонної політики знаходилася в руках суб'єктів державної влади — князів, королів, гетьманів. Серед них були такі визначні постаті як Ярослав, Володимир, Данило, а пізніше — Хмельницький, Виговський, Мазепа, Орлик.

Разом із тим із ростом масштабності та обсягу міжнародної політики України, збільшенням кількості суб'єктів міжнародного права поступово формувалася певний інститут при верховній владі, що почав займатися проведенням, а скоріше реалізацією закордонної політики: при гетьманах це був інститут генерального писаря. Блискучими українськими дипломатами часів козацько-гетьманської держави були Виговський, генеральний писар, а потім гетьман, його брати, політичний діяч Ю.Немирич, дипломати Данило Грек (Олівеберг), Силуян Мужилівський, Іван Груша, Іван Ковалевський та інші.

3.2.3. УНР, ЗУНР у боротьбі за визнання незалежності

Сходження та утвердження України на міжнародній арені в XX столітті було достатньо складним і болісним. Самостійний вихід України в світове співтовариство був пов'язаний із розвалом Російської імперії та утворенням Української Народної Республіки. Серед пріоритетних напрямів закордонної політики Центральної Ради УНР було насамперед виведення України зі стану триваючої війни, утвердження міжнародних позицій Української держави. Досягнення цієї мети ускладнювалося відсутністю досвіду державницького будівництва в провідних українських політиків, переважанням у багатьох з них «федералістських поглядів». Заслугове на увагу те, що навіть один із найвпливовіших діячів УНР М.Грушевський, оцінюючи зовнішньополітичну стратегію України, особливу увагу звертав на перспективи відносин із країнами колишньої Російської імперії. Він робив абсолютно однозначний висновок: гасло української незалежності «пішло в широкі народні маси і поворот назад неможливий». Та не менш однозначно він визнавав, що «об'єктивні дані, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дасть змоги будувати українського життя без замирення, без порозуміння з Росією».

У грудні 1917 — на початку січня 1918 рр. розпочалося офіційне міжнародне визнання України як суверенної держави. Перші кроки щодо цього зробили дві найбільші європейські держави — Франція та Великобританія. Проте, як підкреслює український дослідник Р.Симоненко, поява в грудні 1917 р. представників Франції та Англії при Центральній Раді засвідчувала лише підтримку цього урядового органу де-факто, аж ніяк не попереджаючи рішення про визнання української незалежності. Більше того, вивчаючи внутрішнє становище та військові можливості України, зустрівшись у Києві з майбутнім гетьманом П.Скоропадським, генерал Ж.Табуї та члени його місії заявили: «Ніколи самостійна Україна визнана Антантою не буде»

І справді, відносини з державами Антанти обірвалися, коли УНР розпочала мирні переговори з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Після складних, напружених переговорів був укладений Брестський мирний договір між УНР і державами Четвертого союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною). Україна вийшла зі стану війни, здобула підтвердження своєї незалежності, але одночасно змушена була погодитися на введення на свою територію німецьких військ. Це тимчасово відвертало

загрозу окупації України червоними військами. Але як показали наступні події — ненадовго. Німецькі військові власті, які невдовзі почали діяти в Україні, виявляючи невдоволення політикою Центральної Ради, були причетні до державного заколоту, в результаті якого на зміну Центральній Раді до влади в Україні прийшов гетьман П.Скоропадський.

Гетьманський уряд підтримував контакти та співпрацю з країнами-учасницями Четверного союзу, водночас налагоджував широкі взаємозв'язки з іншими державами: Фінляндією, Грузією, Литвою, Естонією та іншими. І це давало певні позитивні наслідки. Якщо Центральна Рада УНР домоглася офіційних дипломатичних стосунків лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Туреччиною, то гетьманська Українська держава обмінялася посольствами з 12-ма державами світу. Станом на листопад 1918 р. Україна мала 10 генеральних консульств, 25 консульств і віце-консульств у країнах Четверного союзу, а також в Румунії, Фінляндії, Литві, Швейцарії, Данії, Нідерландах, Швеції, Норвегії, Польщі, Курляндії, Росії.

У зовнішній політиці гетьманського уряду на першому місці було налагодження дружніх відносин з урядом Німеччини. Питання торгівлі між двома державами, надання Німеччиною кредиту та необхідність підтримки Української держави у вирішенні територіальних суперечок з сусідніми державами мав узгодити під час візиту до Берліна Голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб. Однак частину порушених на переговорах проблем прем'єр не зміг розв'язати, серед них: формування української армії та передача захопленого німцями Чорноморського флоту Україні. Ці питання зміг вирішити Скоропадський під час свого візиту 4—17 вересня 1918 р. до Німеччини. Українській державі були повернуті дредноут-лінкор «Воля», крейсер «Кагул», 11 міноносців, кілька підводних човнів та 7 лінійних кораблів. Таким чином Скоропадському вдалося відновити український флот і зміцнити становище України на Чорному морі.

Після тривалих переговорів із представниками уряду Криму в кінці вересня 1918 р. були вироблені умови, на яких Крим приєднався до України: повна внутрішня автономія, власний сейм, територіальна армія, статс-секретар у справах Криму в Раді Міністрів Української держави. Однак уряд Криму зволікав із затвердженням названих умов. 15 листопада 1918 р. Добровольча армія генерала Денікіна окупувала Крим, ліквідувавши всі елементи його державності. Відтак можливість приєднання Криму до України була втрачена.

Важливе місце в зовнішній політиці гетьмана Скоропадського займали україно-російські стосунки. Насамперед необхідно було припинити воєнні дії та відновити роботу залізничного транспорту. Відповідний договір було підписано 12 червня 1918 р. У ньому Радянська Росія визнавала незалежність Української держави. Окрім названого договору, було прийнято й ряд постанов: про припинення воєнних дій на фронтах, взаємну евакуацію громадян-росіян до Росії, а українців — в Україну, обмін консульськими представництвами, встановлення поштово-телеграфного зв'язку. Однак знайти порозуміння щодо питань про кордони, розподіл державного майна та державних боргів царської Росії не вдалося. Російська сторона затягувала переговори, вишукуючи для цього різні причини, а в жовтні 1918 р. із власної ініціативи припинила мирні переговори.

Особливий інтерес гетьман Скоропадський проявив до Кубані, де українці становили 60 відсотків населення: ця частина населення відстоювала популярні тоді ідеї злуки з Україною. Тому для з'ясування позиції Української держави щодо можливої злуки з Кубанською Народною Республікою до Києва прибула урядова делегація на чолі з головою кубанської Ради М.Рядоволом, яка добивалася від гетьманського уряду воєнної допомоги у визволенні своїх земель від Червоної армії та російських добровольчих частин. Однак доки гетьман розмірковував, війська російського генерала Алексєєва захопили Кубань.

У кінці жовтня гетьман Скоропадський опинився в скрутному становищі. Після виведення німецьких та австро-угорських військ з українських земель гетьман безуспішно

шукав підтримки в країн Антанти. 14 листопада 1918 р. була оголошена «Грамота Гетьмана всієї України», якою скасовувалася суверенність Української держави та проголошувалася федерація з Великоросією. Робилися спроби якось пояснити ці дії. По-перше, тим, що Скоропадський після поразки країн Четверного союзу прагнув добитися визнання Української держави Антантою, яка у свою чергу поставила вимогу: Україна має бути в федерації з не більшовицькою Росією; по-друге, Скоропадський прагнув уникнути безпосередньої загрози міжнародної ізоляції. України; по-третє, над Україною нависла загроза ведення воєнних дій на три фронти: на півдні — з Добровольчою армією Денікіна, а також з військами Антанти, на півночі — з Червоною армією. Скоропадський гарячково вишукував шляхи порятунку, його надії виявилися марними. Грамота стала однією з причин повстання проти гетьманської влади, переходу влади до Директорії на чолі з В.Винниченком та С.Петлюрою.

Змістовно та переконуюче про це написав Я.Пеленський — автор вступної статті до «Спогадів» П.Скоропадського. Він зазначив, що не будучи ні істориком, ні юристом, Скоропадський вживав термін «федерація» довільно, у тогочасному популярному розумінні: його концепцію взаємин України з Росією не можна окреслити поняттям «федерація», оскільки він посилався на Україну як «державу» з окремим «самобутнім» статусом. Як держава Україна бачилася Скоропадському сконсолідованою територіально (приєднання Криму й навіть частини Кубані), інтеграція населення України мала відбуватися не за етнічним, а за територіально-державним принципом, він відстоював потребу власної армії, флоту, служби безпеки, поліції, власних грошей, закордонної політики тощо. Тому Пеленський робить вірний, на наш погляд, висновок: «Такий підхід до побудови держави і її взаємин з іншою, більшою державою окреслюється в науці не як федерація, а як конфедерація, або співдружність незалежних держав.

Директорії, не зважаючи на відчайдушні зусилля, не вдалося подолати надзвичайно важкого міжнародного становища, що сформувалося навколо України. На початку січня 1919 р. Директорія направила своїх представників до Англії, Франції, СІНА, Італії та інших країн, а також на Паризьку мирну конференцію, сподіваючись дістати дипломатичне визнання, допомогу військами, коштами, військовим спорядженням, зброєю та боєприпасами. Директорія намагалася розпочати переговори і з більшовицькою Росією, остання зірвала ці переговори. У відповідь на це Директорія 16 січня 1919 р. оголосила війну Росії. Антанта належним чином не відреагувала на цей відчайдушний крок.

У пошуках союзників у квітні 1920 р. С.Петлюра підписав з Польщею так званий Варшавський договір. Згідно з договором Польща визнавала право України на незалежне державне існування, визнавала й Директорія УНР на чолі з Головним Отаманом С.Петлюрою за верховну владу в УНР. Польща проігнорувала питання щодо північних, східних і південних кордонів України, але, використовуючи безвихідне становище УНР, залишала за собою Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину з Підляшсьям і Полісся. У військових питаннях повна перевага теж віддавалася польській стороні. Воєнні дії, що передбачалися на Правобережжі проти більшовицьких військ, повинні були відбуватися під польським головним командуванням. Польща залишала за собою керування залізницями, охорону запілля, а також владу на зайнятій на час підписання договору території УНР. Український уряд зобов'язувався постачати харчування та тягловий транспорт для польської армії після початку воєнних дій. Умови Варшавського Договору, зокрема щодо здачі Польщі значних українських територій, викликали гострі протести серед чималої частини українського громадянства, особливо в Галичині. Поразка польських військ у війні з більшовицькою Росією спонукала польський уряд анулювати Варшавський договір, який так і не був запропонований польському сеймові для ратифікації, розірвати відносини з урядом УНР і, визнавши УСРР, укласти з більшовиками Ризький мир (18.3.1921 р.). Після закінчення польсько-більшовицької війни, поразки окремих петлюрівських загонів, які нелегально діяли в Україні, Директорія

припинила існування.

Військові поразки призвели до того, що всі урядові інституції УНР були змушені виїхати за кордон, а за умовами Ризького договору Директорія, уряд УНР і всі їхні організації та установи втратили право легального існування в Польщі (основного місця еміграції") і продовжували свою діяльність вже нелегально. Не змогли відіграти суттєвої ролі у вирішенні післявоєнної долі українського народу численні українські громади, що зосередилися в еміграції в Чехословаччині, Австрії, Німеччині, Франції та інших державах світу.

Складною, багато в чому трагічною, виявилася доля українського населення Галичини. Утворена на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) від перших днів свого існування намагалася зміцнити свої міжнародні позиції, робила спроби домогтися політичної, військової підтримки зі сторони провідних європейських країн Австрії, Німеччини, Італії, Франції, Чехословаччини, Угорщини, Югославії та інших. Даремно! Ще не зміцніла держава зазнала ударів від Польщі, Румунії, Чехословаччини. Суттєво не змінив ситуації Великий акт злуки УНР і ЗУНР, який був урочисто проголошений 22 січня 1919 р. у Києві. В середині липня 1919 р. під натиском більш, ніж стотисячної польської армії Українська Галицька Армія та уряд ЗУНР перейшли через Збруч, щоб об'єднатися з військами УНР. Польські війська зайняли територію всієї Галичини.

Об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через певні обставини не було доведено до кінця. Головне з них — це скрутне становище, в якому незабаром опинилася Директорія та її уряд, через що змушена була під натиском більшовицьких військ залишити майже всю територію Великої України.

Отже, визнання УНР, ЗУНР у 1917—1920 рр. багатьма державами світу не зняло серйозної міжнародної напруги довкола України. Одна з найголовніших причин цього полягала в тому, що в тогочасні геополітичні розрахунки та стратегічні інтереси Антанти, провідних європейських держав, а також США не входило бачення України як суверенної європейської держави. Антанта без коливань погодилася на анексію Східної Галичини Польщею, Закарпаття - Чехословаччиною, Буковини та Бессарабії - Румунією. Заради послаблення позицій більшовицької Росії Антантою нехтувалися інтереси українського населення Східної України.

У кінцевому рахунку багаторічна нерівна боротьба українського народу за своє політичне, соціальне визволення, позбавлена міжнародної підтримки, завершилася втратою завойованої незалежності. На території всієї України (за винятком Східної Галичини, окупованої Польщею) була встановлена радянська влада. У складі СРСР Українська республіка фактично сліпо слідувала диктату сталінського режиму й ніякої самостійної ролі на міжнародній арені протягом тривалого часу не відігравала.

Чи вплинула, на Вашу думку, історія української міжнародної політики на її сучасний стан? Якщо так, то як саме?